

Ж. БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
И. РАЗЗАКОВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
ТЕХНИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ
Д 08.23.666 диссертациялык кеңеши

кол жазма укугунда

УДК 657 (575.2)

БАКАЙ КЫЗЫ ЖАМИЛА

Стратегиялык башкаруу эсебин жана талдоо системасын өркүндөтүү
(Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү ишканаларынын мисалында)

08.00.12 - Бухгалтердик эсеп, статистика

экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн жазылган
диссертациялык иш

Илимий жетекчиси:

экономика илимдеринин доктору, профессор

Суранаев Т.Ж

БИШКЕК 2024ж

Кыскартылган сөздөр

ФОЭАС	Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандартын
ФИФО	Ыкмасы (англис тилинен FIFO – биринчи кирген, биринчи чыгат) “биринчи кирген, биринчи чыгат” принциби боюнча инвентаризациялык эсепке алууну камсыз кылат.
ЛИФО	ФИФОдон айырмаланып, бул ыкма менен запастар акыркы кирүүчү биринчи чыгат (LIFO - акыркы кирген биринчи чыга турган) боюнча эсепке алынат.
АКШ	Америка Кошмо Штаты
ДК	Дирек Костинг
ФОЭАС (МСФО)	Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттары
ГААР	Жалпы кабыл алынган аудит стандарттары Бухгалтердик эсептин стандарттарынын конвергенциясы
ИДП	Ички дүң продукциялар
УСК	Улуттук статистика комитети
МКжТ	Маалыматтарды көзөмөлдөө жана талдоо
СТС	Сапатты тастыктоо системасы
РИНЦ	Россиянын илимий цитаталар индекси
ИДӨ	Ички дүң өндүрүмдөр
ЭС (УП)	Эсеп саясаты
БТ (Бухг. баланс)	Бухгалтердик теңдештик
ИНВ	Инвентаризация
КИРИШҮҮ	4

I БӨЛҮМ. КАЙРА ИШТЕТҮҮЧҮ ИШКАНАЛАРДЫН СТРАТЕГИЯЛЫК БАШКАРУУ ЭСЕБИН ЖАНА ТАЛДОО СИСТЕМАСЫН ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	
1.1. Ишкананын эсеп саясатын түзүүнүн негиздери	13
1.2. Ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин түзүүнүн теориялык негиздери	42
1.3. Чет өлкөлөрдөгү башкаруу эсебин уюштуруу тажрыйбалары	53
Биринчи бөлүм боюнча тыянактар	77
II БӨЛҮМ. КАЙРА ИШТЕТҮҮ ИШКАНАЛАРЫНДАГЫ СТРАТЕГИЯЛЫК БАШКАРУУ ЭСЕБИН ЖҮРГҮЗҮҮДӨГҮ ТАЛДООЛОР	
2.1. Кайра иштетүү ишканаларынын бүгүнкү күндөгү экономикалык абалы	86
2.2. Ишканалардын финансылык ресурстарды пайдалануунун талдоосу	100
2.3. Кайра иштетүүчү ишканаларынын инвестициялар менен иш алып баруудагы талдоосу	112
Экинчи бөлүм боюнча тыянактар	120
III БӨЛҮМ. ИШКАНАЛАРДАГЫ БАШКАРУУ ЭСЕБИН ӨРКҮНДӨТҮҮ ИШТЕРИН ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУДАГЫ КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА СУНУШТАР	
3.1. Ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүдөгү көйгөйлөр	126
3.2. Башкаруу эсебин өркүндөтүүнү уюштуруудагы сунуштар	161
Үчүнчү бөлүм боюнча тыянактар	169
КОРУТУНДУ	172
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	178

КИРИШҮҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Кайра иштетүүчү ишканалар - акыркы продукцияны чыгаруу үчүн чийки затты же жарым фабрикаттарды кайра иштетип чыгып керектөөчүлөргө жеткирүү менен иш жүргүзөт. Бул ишканалар тамак-аш өнөр жайы, химиялык өнөр жай, металлургия, текстиль өнөр жай жана башкалар сыяктуу ар кандай тармактарда болушу мүмкүн. Алар чийки затты алып, ар кандай процесстер жана технологиялар аркылуу аларды сатууга же колдонууга даяр акыркы продукцияга айландырышат. Кайра иштетүүчү ишканалардын ишинин маанилүү аспектиси болуп аз чыгымдар менен эң жогорку сапаттагы продукцияны алуу үчүн өндүрүш процесстерин оптималдаштыруу саналат.

Кайра иштетүүчү ишканалар базар экономикасынын талаптарын канааттандыруу үчүн түрдүү продукцияларды берүү менен экономикада негизги ролду ойнойт. Алар ошондой эле жумуш орундарын түзүүгө жана ар кайсы аймактарга инвестиция тартууга көмөктөшөт. Мындан тышкары, көптөгөн кайра иштетүү ишканалары инновациялык технологияларды жана өндүрүш ыкмаларын киргизүүдө, бул тармактын өнүгүшүнө жана базар шартында атаандаштыктын жогорулашына шарт түзөт.

Кайра иштетүү ишканаларында стратегиялык башкаруу эсеби ишканаланы өнүктүрүү стратегиясын калыптандырууда жана ишке ашырууда негизги ролду ойнойт. Бул жерде жагдай бизнес үчүн өзгөчө маанилүү болгон стратегиялык башкаруу эсебинин кээ бир аспектилерин колдонууга мүмкүнчүлүк берет.

Кайра иштетүүчү ишканаларда чийки заттын, энергиянын, эмгектин жана башка ресурстардын чыгымдарын жана баасын эсепке алуу абдан маанилүү.

Стратегиялык эсеп өндүрүштүн натыйжалуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн чыгымдарды талдоо жана оптималдаштырууга мүмкүндүк берет.

Кайра иштетүү ишканалары үчүн сырьёлордун, жарым фабрикаттардын жана даяр продукциянын запастарын натыйжалуу башкаруу менен аныкталышы керек. Стратегиялык эсеп инвентарлардын деңгээлин оптималдаштырууга, сактоо чыгымдарын минималдаштырууга жана жетишсиз же ашыкча запастарга байланыштуу тобокелдиктерди башкарууга мүмкүндүк берет.

Стратегиялык эсеп көйгөйлөрдү аныктоо жана сапаттын жана шайкештиктин жогорку деңгээлин камсыз кылуу үчүн өндүрүш процесстерин өркүндөтүү үчүн продукциянын сапаты боюнча маалыматтарды талдоону камтыйт. Өндүрүштүк процесстерге өз убагында мониторинг жана талдоо жүргүзүү өндүрүш кубаттуулугун оптималдаштырууга, өндүрүмдүүлүктү жана продукциянын сапатын жогорулатууга жана өндүрүштүн өздүк наркын төмөндөтүүгө жардам берет.

Бухгалтердик эсептин маалыматтарын талдоо кайра иштетүүчү ишканаларды стратегиялык өнүктүрүүнүн маанилүү аспектиси болуп саналган инновацияларды жана жаңы продукцияны иштеп чыгуунун потенциалдуу багыттарын аныктоо үчүн керектүү шарттарды түзөт.

Стратегиялык эсеп ошондой эле ишкананын узак мөөнөттүү өнүгүүсүнө өбөлгө түзүп жаңы техникага, технологияга жана модернизациялоо долбоорлоруна инвестициялардын натыйжалуулугун баалоого мүмкүндүк берет.

Жалпысынан алганда, кайра иштетүүчү ишканаларда стратегиялык башкаруу эсеби жетекчиликке стратегиялык максаттарга жетүү жана узак мөөнөттүү келечекте ишкананын ийгиликтүү иштешин жана өнүгүүсүн камсыз кылууга багытталган негизделген чечимдерди кабыл алууга жардам берет.

Стратегиялык башкаруу эсеби кайра иштетүүчү ишканалар үчүн бир катар негизги артыкчылыктарга жана мааниге ээ:

Кайра иштетүүчү ишканалар чийки зат, энергия, эмгек жана каржы сыяктуу ресурстарды натыйжалуу пайдаланууга көз каранды. Стратегиялык эсеп бул ресурстардын чыгымдарын оптималдаштырууга, ошону менен өндүрүштүк чыгымдарды кыскартууга жана кирешелүүлүгүн жогорулатууга жардам берет.

Кайра иштетүүчү ишканалар чийки заттын баасынын, ченемдик укуктук актылардын өзгөрүшүнө, рыноктук атаандаштыкка ж.б. байланыштуу ар кандай тобокелчиликтерге дуушар болушат. Стратегиялык эсеп бул тобокелдиктерди талдап, баалоого мүмкүндүк брүү менен бирге аларды азайтуу боюнча стратегияларды жана чараларды иштеп чыгууга шарт түзөт.

Стратегиялык эсеп башкарууну негизделген стратегиялык чечимдерди кабыл алуу үчүн керектүү маалымат менен камсыз кылат. Финансылык маалыматтарды, эффективдүү индикаторлорду жана башка маалыматтарды талдоо бизнестин күчтүү жана алсыз жактарын, өсүү жана өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн аныктоого жана максаттарына жетүү үчүн натыйжалуу стратегияларды иштеп чыгууга багытталган.

Стратегиялык эсепти натыйжалуу колдонуу кайра иштетүүчү ишканаларга базар шартында атаандаштыкка туруштук берүүгө мүмкүндүк берет. Өндүрүш процесстерин оптималдаштыруу, өздүк наркты көзөмөлдөө, базар шартынын керектөөлөрүнө ылайык жаңы өнүмдөрдү жана кызматтарды иштеп чыгуу – мунун баары ишкананын позициясын бекемдөөгө жана кардарларды тартуу үчүн чоң мааниге ээ боло алат.

Базар экономикасынын шарттары тынымсыз өзгөрүп тургандыктан ишкананын башкаруу тармагы ийкемдүү жана ийкемдүү болушу маанилүү. Стратегиялык эсеп тышкы чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө тез жооп берүүгө, ошондой эле жаңы шарттарга ылайык ишкананы өнүктүрүү стратегияларын ыңгайлаштырууга даяр болушу зарыл.

Жалпысынан алганда, стратегиялык башкаруу эсеби кайра иштетүүчү ишканаланы ийгиликтүү башкаруунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат, анын стратегиялык максаттарына жетүүгө, базар экономикасынын шартындагы позициясын бекемдөөгө жана узак мөөнөттүү келечекте туруктуу өсүүнү жана өнүгүүнү камсыз кылууга тийиш.

Акыркы жылдары жергиликтүү илим жана өндүрүш ресурстарынын чыгымдарын эсепке алуунун тадрыйбасы экономикалык жактан өнүккөн өлкөлөрдүн стратегиялык башкаруу чөйрөсүндөгү жетишкендиктерин жана жергиликтүү мыкты кайра иштетүүчү ишканалардын тажрыйбасын колдонуу менен олуттуу ийгиликтерге жетишти. Ошону менен бирге кайра иштетүүчү ишканаларда стратегиялык башкаруу эсепти, талдоону жана чыгашага көзөмөлдүктү өркүндөтүү маселелери өтө жетишсиз изилденген.

Ушуга байланыштуу кайра иштетүү ишканаларында стратегиялык башкаруу эсебин, талдоо жана чыгымдарды көзөмөлдөө тармагын уюштурууну өнүктүрүү илимий көз караштан гана актуалдуу эмес, жергиликтүү кайра иштетүү ишканалары үчүн да чоң тажрыйбалык мааниге ээ болоору шексиз.

Стратегиялык башкаруу эсебинин өндүрүштүк чыгымдарды башкарууну маалыматтык камсыздоо көйгөйлөрү төмөнкү чет элдик окумуштуулардын эмгектеринде изилденген: Б. Нидлз, Дж. Рис, Т. Стоун, П. Фридман, Дж. Фостер, Ч. Хорнгрен, С. Энтони, А. Яругова, Х. Андерсен, А. Апчер, Ш. Датар, К. Друри, Д. Колдуэлла, С.Манн, Э.Майера.

Башкаруу, маалымат жана бухгалтердик эсептин өз ара айкалыштыруучу маселелери жакынкы чет мамлекеттердин окумуштууларынын эмгектеринде да чагылдырылган. Мисалга алып карасак: М.С. Ержанов, К.Ш. Дюсембаев, Т.П. Карпова, Н.П. Кондратов, К.Т. Тайгашинова, Д.Ураков, О.Е. Николаева, С.Д. Жакипбеков, С.А. Николаева,

В.Ф. Палий, Л.В. Попова, Г.В. Савицкая, Я.В.Соколов, В.И. Ткач., А.Д. Шеремет, Широбокова В.Г., ж.б.

Башкаруу эсебинин өз ара аракеттешүүсүнүн жаңы тенденциялары, ошондой эле базар экономикасына өтүү шарттарында чыгымдардын эсебин түзүү маселелери ата мекендик окумуштуулар тарабынан изилденип, алардын эмгектеринде баса белгиленген. Алар: М. И. Исраилов, О.К.Курманбеков, А.А. Арзыбаев, А.О. Осмоналиев, Д.К.Омуралиева, Ж.Т.Тургунбаев, Т.Ж. Суранаев, К.М. Назарматова, Э.У. Кулова, Ж.М. Байсалова, А.Б. Ботобеков. Ж.П.Пиримбаев, К.Ж.Чалова, У.С.Сулайманова, Р. А. Узенбаев, Г.К.Өмуркулова, ж.б., эмгектеринде ишкананын эсеп саясаты изилденген.

Диссертацияда автордун илимий изилдөөлөрүнүн натыйжаларынын мазмуну келтирилген, автордун макалаларында, башка илимий эмгектеринде жарыяланып, кайра иштетүүчү ишканаларынын стратегиялык башкаруу эсебин жана талдоосун өнүктүрүү, башкаруу эсебин колдонуудагы ыкмаларын түзүү жана өркүндөтүү процессине кошкон салымы чагылдырылган.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, негизги илимий программалар (долбоорлор), окуу жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүп жаткан негизги изилдөө иштери менен байланышы.

Диссертациянын темасы Өкмөттүн токтому менен кабыл алынган 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясына байланыштуу. Ошондой эле М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илим изилдөө университетинин «Бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит» кафедрасынын илимий изилдөө темасы менен дал келет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери:

Диссертациялык изилдөөнүн негизги максаты жана милдеттери – кайра иштетүүчү ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүү, стратегиялык башкаруу эсебинин өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн шарттарды, өбөлгөлөрдү түзүү үчүн стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүнү жөнгө салуу механизмдерин өркүндөтүү, ошондой эле башка өлкөлөрдүн тажрыйбаларын изилдеп, жыйынтыктарын ата мекендик ишканаларда колдонуу болуп саналат.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттер коюлган:

1. кайра иштетүүчү ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүнү өнүктүрүүнүн теориялык жана методологиялык аспектилерин изилдөө;
2. кайра иштетүүчү ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүү боюнча эл аралык тажрыйбаны изилдөө;
3. Кыргыз Республикасынын кайра иштетүүчү ишканаларына экономикалык талдоо жүргүзүү;
4. Кыргыз Республикасынын кайра иштетүүчү ишканаларынын стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүнү жөнгө салуунун ыкмаларын аныктоо;
5. кайра иштетүүчү ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүдөгү көйгөйлөрдү аныктоо;
6. кайра иштетүүчү ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүү ишин жакшыртуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Жалпысынан диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын илимий жаңылыгы Кыргыз Республикасында кайра иштетүүчү ишканаларынын стратегиялык башкаруу эсебин жана талдоо системасын өркүндөтүүнүн жаңы ыкмаларын теориялык жактан негиздөөдө жана практикалык жактан колдонууну иштеп чыгуу.

Изилдөө процессинин жүрүшүндө биз төмөнкү илимий натыйжаларды алдык:

1. кайра иштетүүчү ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүнү өнүктүрүүнүн теориялык жана методологиялык аспектилери изилденди;
2. кайра иштетүүчү ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүү боюнча эл аралык тажрыйба изилденди;
3. Кыргыз Республикасынын кайра иштетүүчү ишканаларынын экономикалык абалына талдоо жүргүзүлдү;
4. Кыргыз Республикасынын кайра иштетүүчү ишканаларынын стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүнү жөнгө салуунун ыкмалары аныкталды;
5. кайра иштетүүчү ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүдөгү көйгөйлөр аныкталды;
6. кайра иштетүүчү ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүү ишин жакшыртуу боюнча сунуштар ишелип чыкты.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык мааниси Кыргыз Республикасында кайра иштетүүчү ишканаларынын стратегиялык башкаруу эсебин жана талдоо системасын өркүндөтүү боюнча сунуштарды кайра иштетүүчү ишканаларга, Экономика жана коммерция министрлигине, Финансы министрлигине сунушталды.

Изилдөөнүн натыйжалары кайра иштетүүчү ишканаларынын стратегиялык башкаруу эсебин жана талдоо системасын өркүндөтүү боюнча санариптик технологияларды киргизүүнү эске алуу менен натыйжалуу башкаруу эсебинин системасын түзүү ыкмаларын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет. Автор Экономика жана коммерция

министрлигинен, Финансы министрлигинен, сунуштарды камтыган ишке ашыруу актысын алган.

Алынган натыйжалардын экономикалык мааниси. Кайра иштетүүчү ишканаларынын стратегиялык башкаруу эсебин жана талдоо системасын өркүндөтүү боюнча берилген сунуштар Экономика жана коммерция министрлигинин, Финансы министрлигинин, кайра иштетүүчү ишканалардын ченемдеринин негиздүүлүгүн жана объективдүүлүгүн жогорулатууга жардам берет.

Коргоо үчүн берилген диссертациянын негизги жоболору: Диссертациялык иште автор тарабынан алынган төмөнкү илимий жыйынтыктар корголот:

1. кайра иштетүүчү ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүнү өнүктүрүүнүн теориялык жана методологиялык аспектилери изилдөө жолун сунуштоосу тереңдетилди;
2. Өнүккөн чет өлкөлөрдүн кайра иштетүүчү ишканаларындагы стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүү боюнча эл аралык тажрыйбаны колдонуу, калыптандыруу жолдору боюнча алардын тажрыйбасын колдонуу менен иш алып баруу сунушу берилди;
3. Кыргыз Республикасынын кайра иштетүүчү ишканаларынын экономикалык абалына талдоо жүргүзүлдү;
4. Кыргыз Республикасынын кайра иштетүүчү ишканаларында стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүнү жөнгө салуунун ыкмалары такталды;
5. кайра иштетүүчү ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүдөгү көйгөйлөр такталып, сунуштоолор берилди;

6. кайра иштетүүчү ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүү ишин жакшыртуу боюнча сунуштар иштелип чыгып, тиешелүү мамлекеттик органдарга сунуштар берилди.

Изилденүүчүнүн жеке салымы.

Автор кайра иштетүүчү ишканаларынын стратегиялык башкаруу эсебин жана талдоо системасын өркүндөтүү боюнча «кайра иштетүүчү ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсеби» жана «кайра иштетүүчү ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсебин пайдалануучулар» түшүнүгүнүн теориялык негиздерин, ыкмаларын жалпылап, Экономика жана коммерция министрлигине, Финансы министрлигине сунуштайт.

Жыйынтыктарды апробациялоо. Илимий изилдөөлөрдүн негизги жыйынтыктары эл аралык жана республикалык деңгээлдеги ар кандай илимий-практикалык конференцияларда, ошондой эле практикалык семинарларда жана форумдарда баяндалган.

Диссертациянын толук чагылдырылышы. Диссертациянын негизги жоболору жана натыйжалары изилденип жаткан тема боюнча Кыргыз Республикасынын, Россиянын түрдүү илимий жана мезгилдүү басылмаларында 10 макала басылган, РИНЦ (Россиянын илимий цитаталар индекси) индекстөө системасына кирген басылмаларда (чет элдик басылмаларда) чагылдырылган, бардыгы 175 балл.

Диссертациялык иштин түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат, компьютердик терүүнүн негизги тексти 172 бетти түзөт, ошондой эле 31 сүрөт, 8 таблица жана 176 библиографиялык аталышты камтыйт.

I БӨЛҮМ. СТРАТЕГИЯЛЫК БАШКАРУУ ЭСЕБИН ЖАНА ТАЛДОО СИСТЕМАСЫН ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Ишкананын эсеп саясатын түзүү принциптеринин теориялык негиздери

Эсеп-кысап адамзат өөрчүп-өнүгүшү менен бирге мындан миндеген жыл мурун пайда болгон. Анын алгачкы кадамы тарых үчүн эбегейсиз таасирин тийгизди. Жашоо тиричилигинин керектөөлөрү эсеп-кысаптын өнүгүшүнө алып келип, анын таасиринен өз кезегинде адамзаттын цивилизациясынын бөлүнгүс бөлүктөрү болгон жазуу жана математика илимдеринин өсүшүнө түрткү болгону баарыбызга белгилүү [1].

«Бухгалтер» термини адамзаттын жашоосунда XV кылымда пайда болгон. Инсбруктагы эсеп-кысап палатасынын иш жүргүзүүчүсү Христофор Истехер бухгалтер деген наамды алган биринчи кызмат адамы болуп эсептелет. Германияда 1498-жылга чейин эсеп-кысап кигептерин алып жүргөн адамдар катчы деп аталчу [87].

Ушул убакыттан тартып «бухгалтер», «бухгалтерия» деген терминдер эски аттарын сүрүп чыгарып, бара-бара бардык жерлерге тарала баштаган, ал эми XVIII кылымда Россияга да өткөн. Бул кылымдын башында Петр 1-нин реформасынан кийин соода компаниялары кеңири таралып, фабрикалар менен заводдор пайда боло баштаган, аларга эсеп-кысапты сабаттуу жүргүзүү талап кылынган [87].

Эсеп-кысап ишине ал кездерде белгилүү көңүл бурулганы менен бухгалтердик китептерди туура алып барууну билген квалификациялуу адамдар аз болгон. Ошондуктан Россияда бухгалтердин наамын биринчи алган адам чет өлкөлүк киши болгондугу бекеринен эмес. Ал киши голландиялык соодагер Тиммерман эле, ал 1732- жылы 11-сентябрда

Коммерц-Коллегиянын буйругу боюнча Петербургдук бажыкананын башкы бухгалтери болуп дайындалган [87].

Кыргыз республикасында илгертен эле «эсепчи» же «санакчы» деген термин тээ атам замандан, Манас-Ата менен бирге жаралган болсо да, «бухгалтер» термини көбүнесе советтик доорго, өнөр жай тармагынын калыптануу мезгилине таандык. Биринчи бухгалтерлерди даярдоо айыл чарба жана финансы техникумдарында уюштурулган.

Ишкананы башкарууда бухгалтердик эсепке өзгөчө орун берилет, анткени анын финансылык абалы, ишкердүүлүгү жөнүндө керектүү толук маалыматтан да көрүүгө болот.

Бүткүл бухгалтердик маалыматтар юридикалык ченемге ылайыкталышы ыктымал. Бул жөнүндө материалдык жана акчалык каражаттардын сакталышына жоопкер тарапка — ишкана жетекчисине жана анын бухгалтерине жүктөлөт.

Ишканаларда, мекемелерде бухгалтердик эсепти бухгалтер деген белгилүү укуктары жана милдеттери бар кызматчы жүргүзөт, ал эсеп-кысап иштеринин конкреттүү участогун аткарат жана белгилүү чарбалык операцияларды текшерүү жүргүзөт. Аткарган милдетине жана ээлеген кызматына жараша бухгалтер же башкы бухгалтер болушу мүмкүн [87].

Ар бир ишкана өзү юридикалык тарап болуп саналат. Юридикалык тараптын атынан материалдык (ресурстарды) байлыктарды колдонууда ишкана жетекчилиги бөлүштүрүлгөн материалдык жоопкерчиликти алып жүрөт. Материалдык жоопкерчилик — мыйзам боюнча кызматкерлер тарабынан атайын же билбей келтирилген зыяндарды, чыгымдарды, жоготууларды, байлыктар жана акчалай каражаттардын жетишпей калышын калыбына келтирүү милдеттери кирет. Материалдык байлыктарды жана акча каражаттарын кабыл алуучу, жөнөтүүчү жана сактоочу кызматкерлерге толук материалдык жоопкерчилик жүктөлөт [87].

«Эсеп саясаты» (англисче “accounting policies”) термини Кыргыз Республикасынын финансы министрлигинин 1997-жылдын 1-октябрдагы буйругунун негизинде Бухгалтердик эсеп жөнүндө жободо мыйзамдуу бекитилген жана ошондой эле экономикалык адабияттарда, практикада кеңири таралган [87].

Жобого ылайык, эсеп саясаты-бул, бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн ыкмаларынын жыйындысы, башкача айтканда ишканадагы чарбалык амалдарга (операцияларга) баштапкы байкоо жүргүзүү, алардын наркын ченөө (баалоо), аларды утурумдук топтоо жана жалпылоо болуп саналат. Эл аралык стандарттарда бул термин эсеп катары колдонулат, бирок ал бир кыйла кенири мааниде, себеби бухгалтердик эсеп, пландаштыруу, долборлоо, чарбалык ишмердүүлүктү анализдөө жана көзөмөлдөөнү, б.а. башкаруунун бардык негизги функцияларын камтыйт.

Батыш өлкөлөрүндө “accounting” түшүнүгү экономикалык чечимдерди кабыл алуу үчүн өз алдынча чарбалык субъект жөнүндө финансылык маалыматты иштеп чыгуу, жалпылоо жана жөнөтүүнү жүргүзүүчү маалыматтык система катары каралат.

Эсеп саясатынын маселелерин изилдөөнүн эл аралык тажрыйбасына кайрылсак Р.Адамс, Э.Аренс, Дж.Лоббек, Ф.Л.Дефлиз, Г.Р.Дженник, Б.Нидлз, Д.Колдуэлл, Дж.Робертсон, Н.П.Кондраков, П.С.Безруких, А.С.Бакаев, Л.З.Шнейдман, Р.А.Алборов, С.А.Николаева, В.П.Астахов, В.И.Петрова, И.В.Барсукова ж.б. эмгектеринде кенири чагылдырылган. Ал эми ата-мекендик окумуштуулардан М.И.Исраилов, О.К.Курманбеков, Ж.П.Пиримбаев, К.Ж.Чалова, У.С.Сулайманова, Р. А. Узенбаев, Г.К.Өмуркулова, ж.б., эмгектеринде ишкананын эсеп саясаты изилденген.

Алгач россиялык авторлордон бухгалтердик эсепте эсеп саясаты маселелерин А.С.Бакаев жана Л.З.Шнейдман караган жана алар эсеп саясатын ишкананын чарбалык ишмердүүлүгүнүн фактыларын алгачкы

байкоо, нарктык өлчөө жана жалпылоо же бухгалтердик эсептин методдорун иш жүзүндө колдонуу тартиби катары аныкташкан.

Р.А.Алборов “Эсеп саясаты оперативдүү, толук, объективдүү жана туура финансылык жана башкаруу маалыматын максималдуу калыптандыруу максатында ишкананын бухгалтердик эсебинин методдорун уюштуруунун жана иш жүзүнө ашыруунун технологияларынын принциптери жана эрежелеринин жыйындысы” деп эсептеген.

С.А.Николаева “Эсеп саясаты-конкреттүү уюмда бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн системасы катары методикалык жана уюштуруучулук техникалык түзүүчүгө ээ уюмдун бухгалтердик эсебин жүргүзүүнүн жондомунун жыйындысы катары эсептелинет” деп пикирин айткан. П.С.Безруких “Ишкананын эсеп саясаты бухгалтердик эсепти жүргүзүү анын ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүгү жана жалпы кабыл алынган эрежелерине ылайык конкреттүү методдордун жана формасынын жыйындысы” деп жазган.

В.П.Астахов “Эсеп саясаты- чарба жүргүзүүнүн жана мыйзамдардын шарттарына ылайык тиешелүү мүлк жана милдеттемелерди эсепке алуунун конкреттүү методдорун (варианттарын) тандоо” деген бүтүмгө келген.

В.И.Петрова, И.В.Барсукова “Эсеп саясаты- биринчиден нормативдик актылар менен жонго салынуучу жана экинчиден, ишкананын ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүгүн эске алуучу бухгалтердик эсептин методдору жана жөндөмдөрү” деп жыйынтыкташат. Жогорудагы келтирилген эсеп саясаты боюнча түшүнүктөр анын манызы боюнча окумуштуулардын жана адистердин көз карашынын эволюциясын чагылдырат. Бухгалтердик эсепти уюштуруу жана жүргүзүүнүн тандалган системасы уюмдун продукциясынын өздүк наркы, пайдасы, салыктарга, отчеттуулуктун статьясына жана финансылык абалынын көрсөткүчтөрүнө түздөн түз таасирин тийгизет.

Эсеп саясатынын финансылык жыйынтыкка тийгизген таасирин анализдөөнү алгачкылардан болуп 1995-жылы э.и.к. Д.Л.Луговской өзүнүн илимий эмгегинде караган жана ал төмөнкү элементтерге көңүл бурган: негизги каражаттарды кайра баалоо жана амортизациялоо, жоюуда материалдык баалуулуктарды, запастарды баалоо, келечек мөөнөттөгү чыгымдарды жоюу тартиби, келечектеги чыгымдардын резервдерин түзүү жана өздүк наркты эсептөө методдору. Алардын кээ бирлеринин финансылык көрсөткүчтөргө жана салык төлөмүнүн өлчөмүнө тийгизген таасирин анализдеген.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2002-жылдын 26-мартындагы токтомуна ылайык “Эсеп саясаты- бул, бухгалтердик эсепти жүргүзүү (эсептин объектилерин баштапкы көзөмөлдөө, нарктык ченөө (өлчөө), күндөлүк маалыматтын топтоо жана чарбалык ишмердүүлүктүн фактыларын жалпылоо) жана финансылык отчеттуулукту сунуштоо үчүн ишканалардын (субъектердин) жетекчилиги тарабынан кабыл алынган ыкмалардын, жол жоболордун, шарттардын, эрежелердин, негиздердин жана принциптердин жыйындысы” деп белгиленет [76].

Бухгалтердик эсепти жүргүзүү ыкмаларына чарбалык ишмердүүлүктүн фактыларын топтоо жана баалоо, активтердин наркын жокко чыгаруу, документтерди жүгүртүүнү уюштуруу, тактоо, бухгалтердик эсептин счетторун колдонуу, бухгалтердик эсептин регистрлерин уюштуруу, маалыматтарды иштеп чыгуу кирет.

Экономика илиминин доктору М.Ж. Абдиев, өзүнүн илимий иштеринде “биздин көз караш боюнча, “эсеп саясаты” түшүнүгү бухгалтердик эсепти уюштуруу жана жүргүзүүнүн оптималдуу системасы катары ачылып берилиши зарыл. Эсеп саясаты- бухгалтердик эсепти жүргүзүү жана финансылык отчеттуулукту сунуштоого алып келүүчү принциптер, процедуралар жана ыкмалардын жыйындысы. Эсеп саясаты ишкананын ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүгү жана жалпы кабыл алынган

эрежелерине ылайык бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн конкреттүү ыкмалары жана жөндөмдөрү, ошондой эле формасы деген пикирди айтат.

Кыргыз Республикасынын “Бухгалтердик эсеп жөнүндө” мыйзамынын (29-апрель 2002-ж. №76) 2-беренсине ылайык бардык ишканалар бухгалтердик эсепти ФОЭАСтин талаптарына ылайык жүргүзүү жана эсеп саясатын кабыл алууга жана аны иреттүү аткарууга милдеттүү. [1]

Эсеп саясатын чечмелөө (ачып берүү) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына, ишкананы түзүүчүлөрдүн документтерине же болбосо ишкананын өзүнүн каалоосуна ылайык өзүнүн бухгалтердик отчетун жарыялоочу ишканаларга таркатылат.

2009 - жылдын 1-январынан ишке киргизилген Бухгалтердик эсептин счетторунун планын колдонуу боюнча методикалык сунуштардагы, финансылык отчеттуулугун түзүү боюнча инструкциядагы жана Кыргыз Республикасынын салык кодексиндеги көрсөтүлгөн көптөгөн жоболордо болбосун, ишкана эсеп -кысаптын альтернативдик варианттарынан бирөөнү тандап алуу укугуна ээ экендиги каралган. Бухгалтердик эсепти, ошондой эле салык эсебинин дагы жүргүзүү тутумун бирдей эрежеде тескөө (регламенттөө) үчүн тандап алынган вариант, ишкананын өзү иштеп чыккан эсеп саясаты менен бышыкталат. Жогоруда белгилеп кеткендей “Бухгалтердик эсеп жөнүндө” мыйзамдын талаптарына ылайык эсеп саясатын иштеп чыгуу үчүн методологиялык негиз болуп Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарты (ФОЭАС) эсептелинет.

Эсеп саясаты бухгалтердик эсепти уюштуруунун бүтүндүгүн талап кылат жана финансылык отчеттуулукту түзүү үчүн ишкана кабыл алган принциптерди, негиздерди, эрежелерди жана тартиптерди өзүнө камтыйт. Ишкананын эсеп саясаты бухгалтердик эсептин ыкмаларын жүргүзүүнүн эрежелеринин жыйындысы катары эсепти жүргүзүүдөн максималдуу натыйжаны камсыз кылуусу зарыл. Ошондуктан финансылык жана

башкаруу маалыматын өз убагында калыптандыруу, анын башкаруу чечимдери жана керектөөчүлөрдүн кеңири чөйрөсү үчүн тууралуулугу, объективдүүлүгү, жеткиликтүүлүгү жана пайдалуулугу менен тастыкталат. [1]

Эсеп саясаты-эсептин бир канча альтернативдүү варианттарынан бирөөнү тандоону тастыктоочу уюмдун ички документи гана болбостон, ошондой эле уюмду башкаруунун бир инструменттери катары, б.а төмөнкүлөр катары каралат:

-чыгымдарды, финансылык жыйынтыктарды жана финансылык абалды башкаруунун инструменти;

-эсептелген салыктардын өлчөмүн башкаруу инструменти;

-бухгалтердик эсеп боюнча нормативдик актылардын карамакаршылыгын практикалык чечүүнүн зарыл инструменти;

-эсеп процедурасын унификациялоо жана анын эмгек сыйымдуулугун кыскартуунун инструменти;

-ФОЭАСтын принциптерин иш жүзүнө ашыруу инструменти.

Тилекке каршы көптөгөн ишканаларда бүгүнкү күнгө чейин эсеп саясатын түзүү мыйзамдуулук базасынын талабы боюнча жүргүзүлүп, бирок формалдуу мүнөзгө ээ, анын мазмуну эмес документтин болуу фактысы маанилүү болуп келүүдө. [23,24]

Мына ошондуктан эсеп саясатын эки түргө: формалдуу жана натыйжалуу (эффективдүү) деп бөлсөк болот. Натыйжалуу эсеп саясаты-бул эсеп жүргүзүүнүн принциптери, ыкмалары жана эрежелеринин жыйындысы, мыйзам базасына ылайык эсеп системасынын иштөөсүнөн максималдуу натыйжа алууга багытталган ишкананын өнүгүү стратегиясына дал келүүсү керек. Бул учурда натыйжа катары эсеп саясатынын алдында коюлган

максатарга жетүү жана белгилүү маселелерди чечүүнү түшүнүү керек. ФОЭАСтин концепциясы төмөнкүлөрдү эске алат:

Ишкана өзүнүн керектөөсү үчүн ишмердүүлүгүн башкарууга өтө эле ыңгайлуу түрдүү ыкмаларды колдонуу менен финансылык отчеттуулукту түзүшү мүмкүн. Качан финансылык отчеттуулук тышкы колдонуучулар (инвесторлор, акционерлер, кредиторлор, өкмөт жана өкмөттүк мекемелер ж.б.) үчүн түзүлсө, алар ФОЭАСтин жана Бухгалтердик эсептин мыйзамынын, жоболорунун бардык талаптарына туура келиши керек. Эгерде дайындуу талаптар болбосо, анда финансы отчеттуулугун колдонуучулар үчүн пайдалуу маалыматтарды камсыз кылуучу эсеп – кысап саясатын иштеп чыгуу үчүн, ишкананын жетекчилиги өз алдынча чечимдерди кабыл алат.

Финансылык отчеттуулуктун маалыматтарын колдонуучулардын ар бир тобунун өз кызыкчылыктары бар:

Жетекчилик финансы отчетторун экономикалык жетишендиктерге баа бериш үчүн, чечимдерди кабыл алуу жана өнүгүү жолдорун аныктоо үчүн колдонот.

Акционерлер маалыматты башкаруучулардын ишмердүүлүгүн жана кирешелердин туура эсептелишин көзөмөлдөө үчүн колдонушат. Инвесторлорго маалымат жеке тобокелчилик даражасын баалоо үчүн керек. Насыя институттарына маалымат ишкананын активтеринин өтүмдүүлүгүн, төлөө жөндөмдүүлүгүн жана насыядан кутулуу шартын аныктоо аныктоо үчүн керек. Мамлекеттик финансы органдары финансылык отчеттуулукту салыктардын жана жыйымдардын туура төлөнүшүн текшерүү үчүн колдонушат. Жабдып туруучу ишканалар жана башка соода уюмдары, аларга тиешелүү акча каражаттары өз убагында төлөнөбү деген маалыматка кызыкдар. [45]

Кардарлар ишкананын ишмердүүлүгүнүн үзгүлтүксүздүгү жөнүндө маалыматтарга кызыкдар. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына

ылайык ишканалардын эсеп саясаты, алардын уюштуруучулук-укуктук формасына карабастан төмөндөгү бөлүктөрдөн турат:

1. Эсеп саясатын түзүүнүн негизи;
2. Активдерди жана милдеттемелерди баалоонун методдорун жана ыкмаларын тандоо;
3. Бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн техникасын, формасын жана аны уюштуруу ыкмасын тандоо;
4. Эсеп саясатынын өзгөрүүлөрү;
5. Эсеп саясатын ачып берүү.

Эсеп саясаты ишкананын жетекчилиги тарабынан дайындалган тескөөчү документтин негизинде аныкталган күндөн баштап ишке киргизилет. Бул документ бухгалтердик эсептин бирдиктүү методологиялык принциптерин камсыз кылып туруу максатында төмөндөгүдөй маалыматтарды өзүнө камтып турушу зарыл: [68,58]

Бухгалтердик эсепти уюштуруу жоопкерчилиги башкы бухгалтерге жүктөлөт. Башкы бухгалтер төмөнкүлөрдү камсыз кылат:

- эсеп саясатын иштеп чыгууну жана аны колдонууну;
- бухгалтердик эсептин аныкталган бирдиктүү методологиялык принциптерин, тандап алган формасы боюнча (мисалы журналдык- ордер формасы) бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн негизинде финансылык отчеттуулукту өз мөөнөтүндө түзүүнү жана сунуштоону ишканада эреже катарында сактоону.

Бухгалтердик эсеп боюнча мыйзамдарда жана нормативдик актыларда мүмкүн берүүчү альтернативдик варианттар:

- мемориалдык - ордердик форма;
- компьютердик программаны колдонуу менен иш алып баруу;

- жөнөкөйлөтүлгөн форма;

-башка формалар (ишканада иштелип чыккан эсеп тутумунун баяндамасы жазылганы жана эсеп регистрлеринин үлгүсүнүн тиркемеси менен болгон формалар).

Ишкананын эсеп саясаты өзүнө сөзсүз боло турган бир канча элементтерди камтыйт. Алсак, эсеп саясатын камсыз кылып туруучу негизги элемент болуп бухгалтердик эсепти жүргүзүү үчүн керектүү синтетикалык жана аналитикалык счетторду (субсчетторду дагы) камтыган бухгалтердик эсептин счетторунун жумушчу планы эсептелинет [76,79].

Эсеп саясатын кабыл алганда чарбалык операцияларды чагылдырууга колдонулуучу, бирок типтештирилген формада каралбаган документтер боюнча баштапкы эсеп документтеринин формасы бекитилет.

Бухгалтердик эсептин жана финансылык отчеттуулуктун маалыматтарынын тууралыгы жана аныктыгы активтердин жана милдеттемелердин инвентаризациялоолордун жыйынтыгы менен бышыкталат.

Эсеп саясаты инвентаризациялоонун өткөзүү тартибин аныктайт. [29]

Эсеп саясаты бухгалтердик эсептин ыкмаларын (алгачкы байкоо, нарктык өлчөө, учурдагы группировкалоо, жыйынтыктоо) жүргүзүүнүн инструменти болуу менен ар түрдүү ишканаларда айырмаланышы мүмкүн.

Ишкананын эсеп саясаты башкы бухгалтер тарабынан иштелип чыгат жана жетекчилиги тарабынан буйрук менен бекитилет да, ишкананын курамына кирген бардык түзүмдөр аткарууга милдеттүү болуп саналат. Ишкананын эсеп саясаты бир канча жылга колдонулат жана жыл сайын өзгөрбөшү керек. Чарбалык субъекттердин эсеп саясатынын өзгөрүүсү төмөнкү учурларда болушу мумкун:

-субъектинин кошулуусу, бөлүнүүсү, биригүүсү жана кайрадан түзүлүүсүндө;

-менчик ээлеринин алмашуусунда;

-Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын жана бухгалтердик эсепти нормативдик жөнгө салуу системасынын өзгөрүүсү;

-бухгалтердик эсепти жүргүзүүнүн жаны ыкмаларын түзүү жана киргизүү учурунда.

Эсеп саясаты боюнча буйрукка счеттордун жумушчу планы, баштапкы документтердин жана бухгалтердик регистрлердин формасынын үлгүсү, документ жүгүртүүнүн графигин бекитүү жөнүндө буйрук, баштапкы документтерге кол тамга коюуга укугу бар кызмат адамдарыны тизмесин бекитүү жөнүндө буйрук жана башкалар киргизилет. [32,35]

Эсеп саясатын түзүүдө төмөнкүлөр бекитилет:

-бухгалтердик эсепти жүргүзүү үчүн керектүү өзүнө туруктуу жана убактылуу счеттордун камтыган финансылык отчеттуулук жана аудит стандарты боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Мамлекеттик комиссия тарабынан сунушталган счеттордун планынын негизинде иштелип чыккан бухгалтердик эсептин счетторунун жумушчу планы;

-чарбалык амалдарды (операцияларды) чагылдырууга колдонулуучу, бирок типтештирилген формада каралбаган иш кагаздар боюнча баштапкы эсеп документтеринин формасы, ошондой эле ички бухгалтердик отчеттуулук үчүн иш кагаздардын формасы жана эсеп регистрлеринде колдонуучу формалар;

-активтерди, милдеттемелерди инвентаризациялоону өткөзүүнүн тартиби жана мөөнөтү жана ошондой эле алардын жыйынтыктарын чагылдыруу;

- активтерди жана милдеттемелерди баалоонун ыкмалары (методдору);
- иш кагаздарды жүгүртүүнүн тартиби жана эсеп маалыматтарын кайра иштеп чыгуу технологиясы;
- чарбалык операцияларды (амалдарды) көзөмөлдөө тартиби;
- бухгалтердик эсепти уюштуруу үчүн керектүү башка чечимдер.

Эсеп саясатын калыптандырууга таасир этүүчү факторлорго төмөнкүлөр кирет: [44]

- ишкананын юридикалык жана экономикалык статусу, менчиктин формасы (мамлекеттик, жеке, муниципалдык жана башка түрү), ишмердүүлүктүн масштабы (продукцияларды өндүрүүнүн жана сатуунун көлөмү, жумушчулардын саны, ишкананын активтеринин наркынын жалпы суммасы), иштеп жаткан филиалдар (эгерде болсо);
- чарбалык ишмердүүлүк, экспорттук мүмкүнчүлүгү;
- бухгалтердик эсепти жүргүзүү;
- салык салууну тескөөчү мыйзамдар.

Мындан сырткары эсеп саясатын негиздөөдө тармактык көз карандылык жана ишмердүүлүктүн түрү;

- башкаруунун уюштуруучулук түзүмү жана структуралык бөлүмдөрдүн болуусу;
- ишмердүүлүктүн көлөмү жана ишкананын өлчөмү;
- баа орнотууда, продукцияны жөнөтүүдө иш аракеттин эркиндиги;
- узак мөөнөттүү келечекте ишкананын экономикалык өнүгүүсүнүн максаты жана маселелери;
- инвестициялардын программалары жана алардын багытталышы;

-чыгымдардын актоосу; администрациянын жана бухгалтериянын кызматкерлеринин квалификациялык денгээли;

-чарбалык, салыктык жана бухгалтердик мыйзамдуулуктун абалы, аларды колдонуу мүмкүнчүлүгү.

Эсеп саясатынын негизги максаты- финансылык отчеттуулукту туура сунуштоону камсыз кылуучу жана анын негизинде ишкананын ички көзөмөл системасы болгон бухгалтердик эсептин бирдиктүү системасын түзүү [48, 49].

Ишкананын эсеп саясаты төмөнкү негизги маселелердин аткарылышын камсыз кылуусу керек:

-сапаттык мүнөздөмөлөргө туура келген так финансылык отчеттуулукту түзүү;

-ФОЭАСга ылайык бухгалтердик эсепти түзүүдө ишкананын өз алдынчалуулугу принцибин сактоо;

-мамлекет тарабынан бухгалтердик эсептин эрежелерин такай жөнгө салууну жок кылуу шартында ишкананын ичинде бухгалтердик эсеп системасын тартипке келтирүү;

-базар экономикасынын шартында ишкананын чарбалык ишмердүүлүгүн жүргүзүү боюнча кабыл алынган өз алдынча чечимдерди негиздөө;

-текшерүү органдарынын алдында чарбалык кыймылдарды бухгалтердик эсепте чагылдыруу боюнча кабыл алынган чечимдерди коргоо;

-салык салууда кирешелерди, о.э. аны алуу менен байланышкан чыгымдардын өлчөмүн ар тараптан негиздөө.

Ишкананын эсеп саясаты негизги принциптердин, эрежелердин жыйындысынын негизинде калыптанат жана аны колдонуу жогорку жаңылоонун максатында тармактуу жолдорду талап кылат [57,58].

Ишкананын эсеп саясатын түзүү-бухгалтердик эсеп жөнүндөгү мыйзамдын, жоболордун жана башка тийиштүү документтердин талаптарынан турган бир нече негизги принциптеринен келип чыгат.

Эсеп саясатын түзүүнүн негизин төмөнкүдөй бухгалтердик эсептин принциптери түзөт:

1) *үзгүлтүксүздүүлүк* - ишкана өзүнүн ишмердүүлүгүн дайыма үзгүлтүксүз алып баруусун, келечекте ошол ишин кеңейтип жүрүп отураарын түшүндүрөт. Эгерде ишкана ишмердүүлүгүнүн масштабын кыскарткысы келсе же болбосо жоюла турган болсо, анда милдеттемелер мыйзам тарабынан аныкталган тартипте төлөнүшү керек. Мындай шартта ишкана сөзсүз түрдө келе жаткан финансылык отчеттуулук жылына карата түзүлүп жаткан эсеп саясатына жарыя кылышы керек. Бул принцип айрыкча активтерди баалоодо белгилүү ролду ойнойт, анткени көптөгөн активтердин баалуулугу, аларды ишкана кандай колдонгондугуна байланыштуу. Эгерде ишкана жоюла турган болсо, анда алардын сатылуу наркы эсептеги наркынан бир канча төмөн болушу мүмкүн.

2) *туруктуулук* – ишке киргизилүүчү өзгөрүүлөр жөнүндө билдирүүлөр болгонго чейин, тандап алып, иштеп жаткан эсеп тартиби жана ыкмалары өзгөрүлбөсүн жоромолдойт. Өзгөрүүлөр жана аларды негиздөө финансылык отчеттуулуктун түшүндүрмө катында ачып берилиши керек.

3) *эсептөө, тактоо* - бул принцип болжолдогон кирешелерди алуу менен, накталай же чегерүү төлөмдөр менен аларды төлөө милдеттемелеринин укуктарынын ортосундагы айырманы аныктап берет, анткени алар тажрыйба жүзүндө юридикалык милдеттер болуп саналат.

Кирешелерди накталай кириштөө, аларды накталай алуу укугу катарында аныкталышы мүмкүн, ал эми бухгалтерия бул укуктарды каттоо менен алек болушат [60, 76].

Кирешелерди накталай кириштөө, товарларды сатуу менен бирге эле, же аларды алуу укугу пайда болгон учурдун алдында, же андан аларды алуу укугу кийин алардагы каталарды аныктаган учурдан кийин болушу мүмкүн.

Сатып алынган товарлардан жана кызматтардан алынган пайда үчүн ишкана төлөгөн акча чыгымдары, милдетемелердин укугу катарында аныкталышы мүмкүн. Акча каражатын төлөө товарларды сатып алуу учурунда, же аларды кандай төлөө керек экендигинин алдында, төлөө үчүн коюлган датадан кийин, же алардагы каталарды аныктаган учурда байкалат.

Кирешелерди жана чыгашаларды отчеттук мезгилге туура киргизип эсептөө финансы отчеттуулугунда өзгөчө мааниге ээ. Отчеттук мезгилде кириштелген жана чыгышталган кирешелер менен чыгашалар, акча каражаттарынын иш жүзүндө алынышына же төлөнүшүнө карабастан отчеттук мезгилдин кирешеси жана чыгашасы делип эсептелинет [80, 89].

Отчеттук мезгилге кирбеген кирешелер менен чыгашалар, аларга акча келип түшсө да же төлөнсө да отчеттук мезгилдин кирешеси же чыгашасы деп таанылбайт.

Ишканада тиешелүү эсеп саясатын жүргүзгөндө, финансы отчеттуулугун түзгөндө төмөндөгүдөй принциптерге таянсак болот:

а) сактык талабы -мүмкүн болуучу кирешелердин жана активтердин эсебине караганда, чыгашалар менен пассивтердин эсебине аяр мамиле кылууну түшүндүрөт.

Кээ бир окуялардын жана жагдайлардын (шектүү карыздарды өндүрүү ыктымалдуулугу, имараттардын мүмкүн болушунча иштөө мөөнөтү ж. б.) айкынсыздык шарттарындагы чечим кабыл алуу жараянында жетишээрлик алдын алуу чараларын колдонуу зарылдыгын эске алуу керек [96].

Сактык талабынын ачык мисалы болуп батыш практикасында колдонулуп жаткан пайда менен зыяндын эсеби, башкача айтканда

бухгалтердик эсепте түшкөн пайда амалдары болгондон кийин гана чагылдырылат, ал эми зыянды, анын болоору божомолдонгон учурдан тартып эле чагылдыра баштайт.

б) *форманын алдында мазмундун артыкчылыгы талабы* бухгалтердик эсепте болуп өткөн чарбалык амалдар укуктук формасынын же экономикалык маңызынын туура келиши менен эле эмес, ошондой эле чарба жүргүзүүнүн финансылык абалынын шарттарын да эске алып, эсепке алынат жана көрсөтүлөт дегенди түшүндүрөт. Мисалы, ишкананын жетекчиси ири суммадагы ссуданы берүүсү жетиштүү финансылык көрсөткүчтөр (таза пайда) менен шартталат, башкача айтканда мыйзамга туура келет десек болот. Бирок, бул ссуданы ишкананын финансылык абалы туруксуз болгон учурда берсек, айрыкча жумушчуларга эмгек акы төлөөгө каражат жетпей жаткан учурда, анда мындай жагдайда активтерди башка жакка берип жиберүү юридикалык формага туура келбей калат. Анткени менчиктин юридикалык укугу документалдуу берилет, бирок ишкана берилген активдеги келечекте боло турган экономикалык натыйжаны колдоно берет. Мындай чарбалык амалды мыйзамга туура келбейт деп түшүнсөк болот.

в) *олуттуулук талабы* деп кандайдыр бир маалыматтар кабыл алынган башкаруу чечимдерине таасирин тийгизгендигинин деңгээлине карата түшүнсөк болот.

Алсак, маалымат олуттуу деп эсептелет, качан гана эске алынбай, маани берилбей, туура эмес баа берилген маалыматтар финансылык отчеттуулуктун негизинде алынган экономикалык чечимдерге таасирин тийгизген учурда гана айта алабыз [100, 102].

г) *коштоочулук талабын* – бардык экономикалык окуялардын эки аспектиси бар экендигинен түшүнсөк болот. Бардык экономикалык окуялардын бири бирин толуктап туруучу эки аспектиси бар, алар көбөйөт же азайат, чыгымдалат же киреше кирет, пайда болот же жок болуп кетет.

Ар бир чарбалык операция бирдей суммада эки жолу чагылдырылат – дебети боюнча бир счетто, ал эми кредити боюнча экинчи счетто (кош жазуу ыкмасы). Кош жазуу принциби баланстын шартынан келип чыгат:

актив = пассив, бул шартты иш жүзүндө колдонуунун натыйжасында, автоматтык түрдө туура баланстын түзүлүшүнө күбө болобуз. Кандай гана чарбалык амал болбосун сөзсүз түрдө ишкананын мүлктөрүнүн же алардын пайда болуу булактарынын көлөмүнүн, же болбосо бир эле мезгилде мүлктөрдүн жана алардын пайда болуу булактарынын көлөмүнүн өзгөрүшүнө алып келет.

д) *нарктык өлчөм талабында* бухгалтер бөлүп жана өлчөп көрсөтүүчү маалыматтарга абсолюттук чек коюлат, ошону менен ишкана жөнүндө маалыматка да чек коюлат. Бухгалтердик эсептин объектиси болуп акчалай же натуралдык (кг, даана, м, тонна ж. б.) түрдө өлчөнүп көрсөтүлгөн чарбалык амалдар эсептелинет.

е) *обочолонуу талабын* ишкананын мүлктөрүн жана милдеттемелерин, ошол эле ишкананын менчик ээлеринин жана башка ишканалардын мүлктөрүнөн жана милдеттемелеринен бухгалтердик эсепте обочолонуп көрсөткөндүгү менен түшүнөбүз.

Ишканалар өздөрүнүн менчик ээлерине карата юридикалык жактан өз алдынчалыка ээ. Мэнчик ээсинин жана ишкананын банктагы эсеби өз алдынча жүргүзүлөт [18]

ж) *баалоо талабы* деп, бухгалтердик эсепте мүлктөрдү, милдеттемелерди жана чарбалык амалдарды чагылдыруу үчүн, аларды акчалай түрдө туюндуруп баалоону түшүнөбүз.

Баалоодо:

-акчага сатып алынган мүлктөрдүн баасы, аларга иш жүзүндө сатып алууга чыгымдалган каражаттардын суммасынын негизинде аныкталат;

-алынган мүлктөрдүн баасы алынган күнгө карата рынок наркында бааланат; ал эми ишкана өзү курган же жасаган мүлктөрдүн баасы, аларды жасаганга иш жүзүндө кеткен чыгымдарга жараша, башкача айтканда өздүк наркы аркылуу аныкталат.

Активтердин наркы алган күндөн тартып эсепке алынат да өндүрүшкө керектегенге же болбосо сатканга чейин ошол деңгээлде сакталып турат.

з) *консерватизм талабы* деп активтерди мүмкүн болушунча төмөнкү наркта баалоону түшүнөбүз, башкача айтканда, эгерде активтердин рыноктук наркы өздүк наркынан жогору болсо, анда отчетко өздүк наркы боюнча чагылдырабыз, ал эми эгерде рыноктук наркы өздүк наркынан төмөн болсо, анда базар наркы боюнча отчетто көрсөтүлөт. Демек, активтерди баалоодо да жана ошондой эле пайданы эсептеп чыгарууда да этияттуулук камсыз болот жана алардын эсеби так жүргүзүлөт.

и) *классификациялоо талабы* бухгалтердик эсептин счетторунун тутумунда чарбалык амалдарды жазууну шарттайт.

Иш жүзүндөгү бардык чыгымдар отчеттук мезгилдеги өздүк наркка кошулуучу утурумдук чыгымдарга жана узак мезгилдин ичинде өзүнүн наркын бөлүп, өндүрүштүк чыгымга кошкон жүгүртүүдөн тышкаркы активтерди сатып алууга кеткен капиталдык чыгымдарга бөлүнүшөт. Эгерде бул принципти сактабасак, анда көптөгөн ишканалар зыянга (банкротко) учурайт [22,55].

Базар экономикасы өнүккөн өлкөлөрдө, ишканалардын бухгалтердик эсебинин иш кагаздары, башкаруунун маалымат тутумунун негизи болуп саналат. Финансылык отчеттуулуктун маңызында маалыматтар үчүн төрт негизги сапаттык мүнөздөмө бар, алар:

1) *түшүнүктүүлүк* - бул финансы отчеттуулугунда маалыматтардын негизги сапаты - аларды колдонуучулар тез аранын ичинде түшүнүүнү камсыз кылышы аныкталат;

2) *маанилүүлүк* - бухгалтердик эсептин негизги категорияларынын бири.

Бул кабыл алынган чечимдердин жыйынтыгына таасирин тийгизүү мүмкүнчүлүктөр. Кабыл алынган чечимдерге маалымат таасир бериши мүмкүн, эгерде ал болжолдоно турган болсо, кайра байланышка негизделсе жана өз убагында болсо. Маалыматтардын болжолдонушу өндүрүштүк пландарды түзүүдө керек, алардын кайра байланыштыгы баштагы болжолдоолор канчалык туура экендигин көрсөтөт жана ошондой эле маалыматтардын өз убагындагысы, аларды колдонуучуларга керектүү убагында болгондугун айтып турат. Эгерде маалымат өз убагында болбосо, анда анын мааниси жоголот [61].

3) *аныктыктыгы* (ишенимдүүлүгү), маалымат ишенимдүүлүк сапатына ээ болот, качан гана анда белгилүү бир деңгээлде каталар жана объективтүү эместик болбогондо, ошондой эле аны текшерүүгө жеңил болгондо.

Маалыматтын аныктыгын төмөнкү талаптар камсыз кылышат:

а) *сунуштоонун толуктугу*—маалымат чарбалык ишмердүүлүктүн иш жүзүндө аткарылып жаткан иштерин толугу менен чагылдырышы керек. Алынган маалыматтардын толуктугуна болгон талап, бардык бөлүмдөрдүн, объектилердин ишмердүүлүгү жана ишкананын бардык көрсөткүчтөрү боюнча чагылдырылган маалыматтардын болушун түшүндүрөт.

б) *нейтралдуулук-финансылык* отчеттулуктагы маалыматтар нейтралдуу, башкача айтканда объективтүү болушу керек. Бул принципти кармоо, маалыматтарды колдонуучулардын кээ бир ыңгайсыз талаптарына карабастан, администрация өзүнө керектүү маалыматтарды ала алгандыгын түшүндүрөт.

в) *жыйынтыктоо (бүткөндүгү)* - финансылык отчеттулуктагы маалыматтар, маалыматтарды камсыздоонун чыгымдарын жана алардын олуттуулугун эске алуу менен толуктоо болушу керек.

Маалыматтардын аныктыгы, көзөмөлдөө, счетторду текшерүү, убак - убагы менен текшерүү (ревизиялоо, аудит) ыкмаларын колдонуу менен камсыз кылынат [75].

4) *салыштырмалуулук* - маалыматтарды алуу учурунда салыштырмалуулук белгилери колдонулгандыгын түшүндүрөт. Бул принцип маалыматтарды кайра иштетүүнү, аларды талдоону жана туура баалоону жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. Салыштырмалуулук талабы, ишмердүүлүктүн учурдагы тенденциясын аныктоо үчүн отчеттук көрсөткүчтөрдүн салыштырмалуулугун камсыз кылуу максатында бухгалтердик эсептин методологиясынын биримдигин камсыздоону болжолдойт.

Эгерде ишкана финансылык отчеттуулугун түзүүдө жогоруда айтылган негизги принциптерди колго алса, анда аларды ачып берүүлөр (финансылык отчеттуулуктун тиркемелериндеги түшүндүрүүлөр) талап кылынбайт. Ишкананын кабыл алынган эсеп саясаты бухгалтердик эсептин бирдиктүүлүгүн камсыз кылуусу керек. Ошондуктан ал эсептик процесстин бардык аспектерин: методикалык, техникалык жана уюштуруучулукту камтуусу зарыл [20].

Бухгалтердик эсептин методикалык аспектиси мүлк жана милдеттемелерди баалоо ыкмаларын, мүлктүн ар түрдүү түрлөрү боюнча амортизациялоону эсептөө, пайданы, кирешени эсептөө ыкмасы ж.б.у.с.карайт.

Методикалык аспект төмөнкүлөрдү камтыйт:

-буюмдарды негизги каражаттарга арзан баалуу, тез бузулуучу материалдарга киргизүү критерийлери (критерий боюнча бул баалуулуктарды продукциянын өздүк наркына киргизүү саясаты калыптанат);

- эксплуатациялоодогу арзан баалуу, тез бузулуучу материалдарга бузулуучу материалдардын наркын жабуу ыкмасы;

- негизги каражаттардын эскиришин (амортизациясын) эсептөө тартиби (тез актоо жана каражаттарды жанылоону аныктайт);
- материалдык эмес активдер боюнча амортизацияны эсептөө тартиби (бул узак мөөнөттүү активдерди натыйжалуу иштетүүнү камсыз кылат, булар боюнча чыгымдарды продукциянын өздүк наркында так чагылдыруу);
- ремонттук иштерди каржылоо тартиби (негизги каражаттарды жумуш абалында кармоо үчүн профилактикалык иш чараларды жүргүзүүнүн мөөнөтү, көлөмү жана ыраттуулугу);
- товардык-материалдык запастарды баалоо ыкмалары (материалдарды чыгымдоонун толуктугу жана баалоонун тактыгы аныкталат);
- материалдык баалуулуктардын эсептик группасын калыптандыруу;
- материалдык баалуулуктарды даярдоо жана сатып алуу кыймылдарын счеттордо чагылдыруу жолу (товардык-материалдык запастарды баалоонун толуктугу жана тактыгынан көз каранды);
- даяр продукцияны өндүрүүнүн эсебинин жолу (минималдуу мөөнөттө өндүрүлгөн продукциянын чыгымдарын жогорку тактыкта аныктайт).
- салык салууга дуушар болгон пайданын так өзөгүн аныктайт;
- алдыдагы сарптоолордун жана төлөмдөрдүн резервинин тизмеги (ишкердик тобокелдерди камсыздоо мүмкүнчүлүгү аныкталат);
- продукцияны сатуу боюнча кирешени аныктоо ыкмасы (жабдуучулар, сатып алуучулар жана бюджет менен карым-катнаштын формасын орнотуу мүмкүнчүлүгүнө алып келет);
- шектүү карыздар боюнча резервдерди түзүү тартиби;
- ар түрдүү багыттагы капиталды түзүү жана иштетүү зарылчылыгы, тартиби (сатып алуучулар менен өз ара эсептешүү тобокелин камсыздандыруудан көз каранды);

-чекене соодада товарларды баалоо жолдору (бул типтеги ишканаларда бухгалтердик жана салык эсебинин методологиясына таасирин тийгизет);

-продукциянын өздүк наркын аныктоо (калькуляциялоо) ыкмалары (жогорку тактыкты камсыз кылуу менен продукциянын белгилүү түрлөрүнүн өздүк наркын эсептөөнүн мөөнөтүн бир кыйла кыскартат);

-валюталык курстардын айырмасын эсептөө принциби (чет өлкөлүк акчалай бирдикте же валютада чагылдырылган ишкананын активдерин жана милдеттенмелерин толук жана так чагылдырууну мүнөздөйт).

Техникалык аспект-эсеп регистрлеринде, эсептин счетторунда чагылдыруу схемаларында ыкмаларды жүргүзүү [28].

Техникалык белгилер төмөнкү түзүүчүлөрүн камтыйт:

-бухгалтердик эсептин счеттор планы (бухгалтердик эсептин счетторунун жумушчу планы ишканада колдонулган счеттордун тизмегин, баяндалышын жана мүнөздөмөлөрүн камтыйт);

-бухгалтердик эсептин формасы (чарбалык ишмердүүлүктү каттоо тартибин жана аны жүргүзүүдө чыгымдардын көлөмүн аныктайт);

-эсептик маалыматты иштеп чыгуу технологиясы (документ айлануусун уюштуруу финансылык жана башкаруу эсебинин өз ара байланышын камсыз кылат, ишкананын салыктык пландаштыруусунун негизин, ишмердүүлүгүнүн финансылык жыйынтыгын божомолдоону түзөт;

-регистрлер системасы финансылык маалыматтын тууралыгын жана оперативдүүлүгүн аныктайт жана аны сактоонун ишенимдүүлүгүн камсыз кылат);

-ички өндүрүштүк көзөмөлдөөнү уюштуруу;

-отчеттуулукту түзүүнү уюштуруу;

-мүлк жана милдеттемелерди инвентаризациялоо.

Уюштуруучулук аспект- бухгалтердик кызматтын иштөөсүндө, бул ыкмалардын кантип жүргүзүлгөнүн, башкаруу системасындагы анын ордун, бул системадагы башка элементтердин жана звенолордун өз ара байланышын жана өз ара аракеттенүүсүн, башка бөлүмдөр менен өз ара байланышын иш жүзүнө ашырууну көрсөтөт [30,31].

Бүгүнкү күндө ишкананын жетекчилери жана уюштуруучулары бухгалтердик эсепти төмөнкү формада уюштурууга укугу бар:

-өзүнчө бөлүмдү-бухгалтерияны түзүү;

-бир бухгалтерди (башкы бухгалтерди) жалдоо аркылуу;

-атайын адистештирилген фирма менен бухгалтердик эсепти камсыз кылууга келишим түзүү;

-ишкананын жетекчиси өзү эсепти жүргүзүү.

Белгиленген формалардын ар биринин өзүнүн артыкчылыгы жана кемчилиги бар. Эң маанилүүсү, ишканага тандоо мүмкүнчүлүгү берилип, жетекчилер жана уюштуруучулар жогорку негиздүү жыйынтыктарды ишке ашыруу үчүн төмөнкүлөр талап кылынат;

1) бухгалтердик эсептин жумушчу эсеп планы.

Счеттордун мындай эсеп планын экономикалык максатка ылайыктуулугуна жана эсепти жүргүзүүгө убакытты максималдуу кыскартуу мүмкүнчүлүгүнүн негизинде башкы бухгалтер калыптандырат. Счеттордун жумушчу планы КРнын өкмөтүнүн финансылык отчеттуулук жана аудиттин стандарттары боюнча мамлекеттик комиссиянын токтому (№28 18.11.2002-ж.) менен сунушталган ишканалардын финансылык-чарбалык ишмердүүлүгүнүн бухгалтердик эсебинин счеттор планын колдонуу боюнча жоболордо көрсөтүлбөгөн салттуу эмес жазуу (проводка) жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Бул Кыргызстандын бухгалтердик эсебин эсептин эл аралык стандарттарына жакындатууга шарт түзөт. Бирок бухгалтер тарабынан кийрилген жаны бухгалтердик жазуулар так экономикалык негиздөөгө ээ экендигин эске алуу зарыл болуп саналат;

2) баштапкы иш кагаздардын формалары.

Бухгалтердик эсепти туура жүргүзүү үчүн ишкананын башкы бухгалтери баштапкы документтердин тиешелүү формаларын тандашы керек. Ар бир документ чарбалык кыймылдардын болуп өткөндүгүнүн жазуу жүзүндөгү күбөлүгү экендигин эске алышыбыз керек. Аны юридикалык күчкө төмөнкү милдеттүү маалыматтарды алып келет жана аларсыз жараксыз:

- иш кагаздын аталышы;
- иш кагаздын түзүү датасы;
- ишкананын аталышы;
- чарбалык кыймылдардын мазмуну;
- чарбалык кыймылдардын өлчөгүчтөрү;
- чарбалык кыймылдардын жүргүзүүлүсүнө жана туура түзүүгө жооптуу кызмат адамдарынын аталышы;

3) инвентаризация өткөрүүнүн тартиби.

Бул тартипти жетекчи менен башкы бухгалтер биргеликте түзүп чыгат. Инвентаризация жүргүзүүдө аныкталган материалдык баалуулуктардын ашып калуусу, базардык нарк боюнча ишкананын пайдасы катары кириштелет. Ал эми материалдык баалуулуктардын жетишпей калуусу (эгерде күнөөкөр тарап жок болсо) бухгалтердик эсепте зыян катары катталат [29, 86].

Эске алчу нерсе азык-түлүк жана дары-дармек товарлары боюнча табигый жоготуунун нормасы бар. Бул нормалардын чегиндеги жетишпей калуу өндүрүш жана сатуу чыгымдарына кирет. Табигый жоготуунун

нормасынан ашыкча жетишпей калуу материалдык жооптуу адамдар тарабынан өндүрүлөт;

4) иш кагаздардын айлануусунун эрежеси.

Ишканада иш кагаздардын айлануунун эрежеси Кыргыз Республикасынын бухгалтердик эсеп боюнча мыйзамдын 8-беренеси «Бухгалтердик документтер» менен жөнгө салынат.

Ишкананын эсеп саясаты бухгалтердик отчеттуулуктун ички жана сырткы керектөөчүлөрү үчүн ачык-айкын болушу керек. Бул максатта эсеп саясатын ачып көрсөтүүдө керектөөчүлөр үчүн экономикалык кызыкчылыкка көңүл бурулуп, аларга бухгалтердик эсепти жүргүзүү жолдорун түшүүнүгө жардамы тийиши зарыл. Ишкана керектөөчүлөрүнүн кызыкчылыктарын канаттандыруу жана чечимдерди кабыл алуу максатында аларга туура жана объективдүү маалыматты бере ала турган эсеп саясатын түзүшөт [42,52].

Биринчи этап-эсеп саясатынын объектилери аныкталат, себеби конкреттүү ишкана өзүнө тешелүү бухгалтердик эсептин объектилеринин жыйындысынын ээси болуп саналат.

Экинчи этапта биринчи этаптын жыйынтыктарына көз каранды эсеп саясатын түзүүгө таасирин тийгизген конкреттүү шарттар, кубулуштар жана процесстер аныкталат, б.а. эсеп жүргүзүүнүн ыкмаларына таасир этүүчү факторлорду аныктоо зарыл.

Учүнчү этап-экинчи этапта аныкталган факторлордун жыйындысынын негизинде эсеп саясатын түзүүнүн талаптарын, принциптерин талдоо.

Ишкананын эсеп саясатынын талаптарын биз жогоруда караганбыз. Конкреттүү ишкананын эсеп саясатында принцип жана эрежелерди иш жүзүнө ашырууда биринчи иретте мүлктүк өзгөчөлүк, ишмердүүлүктүн үзгүлтүксүздүгү, эсеп саясатын колдонуунун ыраттуулугу, чарбалык ишмердүүлүктүн фактыларынын убакыттык аныктуулугу ж.б. таяныш керек.

Төртүнчү этап ишкана тарабынан колдонууга боло турган бухгалтердик эсептин ыкмаларын иликтөө менен байланышкан.

Бешинчи этапта конкреттүү ишкана үчүн эсепти жүргүзүү ыкмаларын түздөн түз тандоо жүргүзүлөт.

Алтынчы этапта тандалган эсеп саясатын кабыл алуу жана колдонууну туура жүргүзүү.

Башкаруу эсебин уюштуруу. Биринчиден, ишкананын жетекчилиги башкаруу эсебинин тармагын түзүү (же кайра уюштуруу) жөнүндө чечим кабыл алган өбөлгөлөр жөнүндө сөз кылуу керек. Башкаруу эсебинин зарылдыгын жактаган негизги жана талашсыз аргумент экономикалык чөйрө болуп саналат. Кыргызстандын тажрыйбасында, базар экономикасын калыптандыруу айлануусу, ал тургай, бир аз узакка созулган жана толугу менен жылмакай болбосо да, буга чейин эле сезилерлик натыйжаларга, тактап айтканда, ишканалардын иши үчүн таптакыр башка шарттарга алып келди.

Укуктук жана экономикалык өз алдынчалык пайда болуп, өндүрүштүк программаны түзүүдө, керектөөчүлөрдү, ортомчуларды жана башка бизнес өнөктөштөрдү тандоодо, баа түзүүдө, продукцияны, ресурстарды, кирешелерди бөлүштүрүү ж.б.у.с. ишкананын стратегиялык жактан өнүгүү үчүн шарт түзүп берди [53].

Жетекчилер ишкананын ар түрдүү маселелери боюнча башкаруу чечимдерин кабыл алышы керек жана алардын ар биринин негиздөө үчүн тобокелдикти жана жоопкерчиликти тартышы керек. Мындан тышкары, ишкананын атаандаштары дайыма пайдалуураак чечимдерди издеп, керектөөчүлөрдү натыйжалуураак жол менен канааттандырууга аракет кылышат, ал эми керектөөчүлөр өз кезегинде билимдүү жана тандалма болуп баратышат.

Эреже катары, стратегиялык башкаруу эсебинин зарылчылыгы ишканада башкаруу маданиятынын белгилүү бир деңгээли калыптанганда пайда болот жана ишкананын жетекчилиги башкаруунун учурдагы системасынын кемчиликтерин чындап сезе баштаганда, анын ичинде:

- ишкананын ишинин максаттуу (бюджеттөө) механизминин жоктугу, кабыл алынган чечимдерди алдын ала салыштырма талдоо жүргүзүүгө, пландуу, экономикалык жактан негизделген (ишкананын ички ченемдерине жана стандарттарына ылайык) өздүк наркынын көрсөткүчтөрүн эсептөө, иштин натыйжаларын болжолдоо жана негиздөө;

- иш жүзүндөгү көрсөткүчтөрдүн пландаштырылгандан четтөөлөрүн талдоо жана алардын себептерин аныктоо менен узак мөөнөттүү чечимдерди кабыл алуу;
- ишенимдүү наркын аныктоого гана эмес, ошондой эле алардын түрү, пайда болгон жери, жоопкерчилик борборлору жана ишти туура көзөмөлдөө үчүн зарыл болгон башка бөлүмдөр боюнча талдоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берүүчү «ачык» чыгымдарды эсепке алуу, башкаруу тутумунун жоктугу;
- ички отчеттуулук системасынын жеткилең эместиги (башкаруу маселелерин чечүү көз карашынан);
- иш чөйрөлөрүнүн жана айрым продукциялардын кирешелүүлүгүн баалоо механизминин жоктугу;
- өндүрүштүк программаны түзүүгө, баа түзүүгө, инвестициялык долбоорлорду баалоого ж.б. байланышкан талдоо жүргүзүү жана башкаруу чечимдерин кабыл алуу жол-жобосунун жоктугу;
- чыгымдарды азайтуу жана өз бөлүмүнүн да, бүтүндөй ишкананын да натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн кызматкерлердин жоопкерчилигинин жана түрткү берүүнүн жетишсиз деңгээли;
- ишкананын бөлүмдөрүн башкаруунун так механизминин жоктугу.

Бирок бул саналып өткөн «типтүү» кемчиликтердин баары стратегиялык башкаруу эсебин тезинен ишке киргизүүнүн зарылдыгын көрсөтө элек. Башкаруучулук эсеп ар бир ишканада тигил же бул даражада бар экендиги чындык. Бул жерде адилеттүүлүктү калыбына келтирүү үчүн кыскача тарыхый экскурсия өткөрүү зарыл.

Чындыгында, өтө терс мейкиндик пайда болгон, ага ылайык стратегиялык башкаруу эсеби, адатта, ата мекендик тажрыйба үчүн таптакыр жаңы нерсе деп эсептелет.

Жалпысынан алганда, заманбап ишканаларда стратегиялык башкаруу эсебин уюштуруу нөлдөн баштоону талап кылбайт. Ишканада мурда орун алган пландаштыруу, чарбалык жана эсеп-кысап иштеринин позитивдуу тажрыйбасынан баш тартуу акылга сыйбас болоор [64,74].

Демек, башкаруунун эсеп-кысап тармагын түзүү (уюштуруу) жөнүндө эмес, кайра уюштуруу жөнүндө айтуу туура. Ал эми кайра уюштуруу мүмкүн болушунча натыйжалуу ишке ашырылышы үчүн, аны "инвентаризациядан" баштоо бул - башкаруу эсебинин тутумун анын учурдагы түрүндө талдоо.

Мындай талдоо үчүн атайын иш-чаралар төмөнкүлөрдү камтыйт:

- ишканада болгон финансылык жана операциялык (өндүрүштүк) эсепке алуу тутумдарына талдоо жүргүзүү;
- башкаруу чечимдерин кабыл алуу үчүн маалыматты алуу үчүн ишкананын эсепке алуу саясатын жана тандалып алынган эсепке алуу ыкмаларынын тууралыгын талдоо;
- башкаруу отчетторун түзүүнүн жана баалоонун учурдагы тажрыйбасын, аларда камтылган маалыматтардын сапатын талдоо;
- ишкананын финансылык-чарбалык кызматтарынын түзүмүн жана иш ыкмаларын талдоо;

- бул кызматтардын жалпы башкаруу тармагындагы ролун жана ордун талдоо;
- пландоо (бюджеттөө) системасын талдоо;
- ишкананы өнүктүрүү стратегиясын талдоо (узак мөөнөткө ишкананын экономикалык өнүгүүсүнүн максаттары жана милдеттери, инвестициянын күтүлгөн багыты, узак мөөнөттүү маселелерди чечүүгө тактикалык ыкмалар);

Талдоолордун жыйынтыгы боюнча стратегиялык башкаруу эсебинин уюштуруу-методологиялык модели түзүлөт. Эң жалпы формада бул модель үч компонентти камтыйт - методологиялык, уюштуруучулук жана техникалык.

Методологиялык элемент "эмне" (б.а. кандай объектилер) жана "кантип" (б.а. кандай принциптердин негизинде) башкарылышы керек экендигин аныктайт.

Уюштуруу элементи "кимди" башкаарын аныктайт, башкача айтканда, башкаруу субъекттеринин тизмесин түзөт жана башкаруу эсебинин системасындагы алардын ролун аныктайт [35].

Техникалык компонент суроого жооп берүү үчүн иштелип чыккан: башкаруу эсеп тармагынын иштеши үчүн кандай техникалык каражаттар зарыл?

Тажрыйбада, албетте, каралып жаткан компоненттер дайыма эле таза түрүндө боло бербейт жана стратегиялык башкаруу эсебин кайра уюштуруунун жүрүшүндө ар кандай маселелерди чечүү аларды айкалыштыруу менен байланыштуу.

Уюштуруу-методикалык моделди түзүү боюнча иш-чаралардын арасында:

- 1). ишкананы башкаруу үчүн көрсөткүчтөрдүн системасын түзүү;

- 2). ишкананын финансылык түзүмдөрүнө өтүү жана финансылык эсепке алуу (отчет берүү) борборлорун бөлүштүрүү;
- 3). башкаруу эсеби боюнча «эсеп саясатын» иштеп чыгуу. Бухгалтердик эсептин объекттерин аныктоо. Стратегиялык башкаруу эсебинин тизмелерин иштеп чыгуу.

Чарбалык операциялардын тизмесин түзүү, аларды таануу жана баалоо эрежелери. Ар бир операция боюнча бухгалтердик эсептин жоболорун иштеп чыгуу жана бекитүү;

- 4) финансылык жана башкаруучулук эсептин өз ара аракеттенүүсүнүн механизмдин түзүү;
- 5) эсептөө объекттерин, багытын тандоо;
- 6) башкаруу отчеттуулугунун негизги формаларын иштеп чыгуу;
- 7) башкаруу эсебин автоматташтыруу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу жана программаны тандоо;
- 8) башкаруу эсебинин маалыматынын негизинде талдоо, көзөмөлдөө, чечимдерди кабыл алуу жол-жоболорун иштеп чыгуу;
- 9) башкаруу эсебинин тутумунун алкагында бардык кызматтардын иш-аракеттери үчүн ченемдерди иштеп чыгуу жана тиешелүү талаптардын аткаруусун көзөмөлдөө болуп эсептелет.

Ишкананын абалын жана натыйжаларын ар тараптуу чагылдыруу үчүн көрсөткүчтөрдүн тармагын түзүү зарыл. Бул жерде стратегиялык башкаруу эсеби чоң ролду ойноору талашсыз.

1.2. Ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин түзүүнүн теориялык негиздери

Бүгүнкү күндө ишкананын атаандаштык артыкчылыктарын камсыз кылууга тийиш болгон, туура аныкталган стратегия, ишкананы натыйжалуу башкаруу үчүн өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Мындай стратегияны түзүү үчүн ишканага оперативдүү маалыматтар керек, ошондуктан стратегиялык башкаруу эсебинин маалыматтары негизделген чечимдерди кабыл алуу үчүн чоң мааниге ээ болот.

Баштапкы этапта стратегиялык башкаруу эсебинин маңызын аныктоо керек. Стратегиялык башкаруу эсеби бухгалтердик жана башкаруу эсебинин объективдүү өнүгүшүнүн натыйжасында өз алдынча бухгалтердик эсептин системасы болуп калды. Ошону менен бирге бүгүнкү күндө адистердин арасында стратегиялык башкаруу эсебинин маани-маңызын жана түзүмүн аныктоого бирдиктүү мамиле жок. Ошентип, жогорудагы аныктамалардын, талдоолордун негизинде башкаруу эсебин тар жана кеңири мааниде чечмелөө бар деп айтууга болот.

Стратегиялык башкаруу эсебин тар мааниде аныктоодо маалыматты чогултуу, эсепке алуу жана жалпылоо айлануусун камтыган бухгалтердик эсептин бир бөлүгү катары гана каралат. Көптөгөн авторлордун пикири боюнча (В.Э. Керимова, В.Б. Ивашкевич, Е.А. Мизиковский), стратегиялык башкаруучулук эсеп – бул бардык башкаруу кызматтарынын элементтерин – пландоо, уюштуруу, эсепке алуу, талдоо, көзөмөлдөө жана жөнгө салуу элементтерин камтыган ишкана ичиндеги стратегиялык башкаруунун жалпылоо ыкмасы. Негизинен башкаруучулук эсеп келечекке багытталган, ал эми финансылык эсеп тарыхый мүнөзгө ээ.

Кайра иштетүү өнөр жай тармагынын өнүгүүсү ата мекендик экономиканын эл аралык мейкиндике чыгышы, биринчи кезекте маалымат каражаттарын ыкчам (оперативдүү) башкаруудан стратегиялык башкаруу тармагына орчундуу кызмат кылышы учурдун негизги талабы.

Кайра иштетүүчү ишканалырынын туруктуу өнүгүшү алардын ишмердүүлүгүн максатка ылайык мониторинг кылуу, прогноздоо, көйгөйлөрдү аныктоо, финансылык жана финансылык эмес көрсөткүчтөрүн айкалыштыруу аркылуу ыкчам (оперативдүү) жана стратегиялык башкаруу тармагынын максаттарына жетүүгө болот.

Башкаруу эсебинин теориялык жана практикалык өзгөрүүлөрү ишканаларды башкаруу саясатындагы жаңыдан пайда болгон талаптарга жооп бериши керек. Учурдагы ааламдашуу жана экономикабыздын эл аралык интеграциялык процесстерине катышуусу башкаруу эсебине тийиштүү өзгөртүүлөрдү киргизүүнү талап кылат. Өнөр жай, анын ичинде кайра иштетүү тармагынын азыркы базар экономикалык чакырыктарына туруштук берүү үчүн башкаруу эсебинин маалыматтары биринчи кезекте ага кызыкдар болгон тараптын керектөөсүнө жооп берүүсү керек. Мындай саясат көптөгөн улуттар аралык корпорациялардын күн тартибине кирип, пайдаланып келе жатат [37, 38].

Ошондуктан, башкаруу эсебинин алкагында стратегиялык башкаруу эсебин түзүү мезгилдин талабына ылайык келет. Кыргыз Республикасынын дээрлик өнөр жай (анын ичинде кайра иштелип чыгуу) тармагында стратегиялык башкаруу эсебине мамлекет жана ишканалар тарабынан көңүл бурулбай жатканы көмүскө экономика менен коррупцияны күчөтүүгө алып келээри шексиз.

Башкаруу эсебинин тармагынын түзүмүндө бухгалтердик жана уюштуруучулук (финансылык-уюштуруу структурасы, башкаруу эсебинин методологиясы, иш кагаздарды жүгүртүү тармагы), бухгалтердик эсепти жана башкарууну (жоопкерчилик борборлорун түзүү, бюджетти түзүү), бухгалтердик жана аналитикалык (башкаруучулук анализдин методологиясы) айырмалоо керек) жана интеграциялоо (стратегиялык эсепке алуу жана тармагын натыйжалуулугунун көрсөткүчтөрүн түзүү) тармагын камсыз кылуу.

Эсеп саясаты - бул ишкана тарабынан кабыл алынган эсепке алуу ыкмаларынын жыйындысы. Эсепке алуу саясаты башкы бухгалтер тарабынан түзүлөт. "Ишкананын эсепке алуу саясаты" Кыргыз Республикасынын салык кодексинин талаптарына ылайык ишкананын жетекчиси тарабынан бекитилет.

Эсеп саясатын түзүү төмөнкүлөрдү камтыйт:

- 1). Мүлктү обочолонтуу менен мүнөздөлөт, тактап айтканда, ишкананын активдери жана милдеттенмелери, ишкананын ээсинин активдеринен, милдеттенмелеринен жана башка ишканалардын активдеринен жана милдеттенмелеринен бөлүнөт;
- 2). Ишкананын ишинин үзгүлтүксүздүгү болжолдоо, башкача айтканда, ишкана келечекте иштөөнү пландаштырууда жана анын ишин жоюунун зарылдыгы жок, ошондуктан милдеттенмелер өз убагында төлөнөт;
- 3). Эсеп саясатынын ырааттуулугу мүнөздүү, ишкана эсеп саясатын кабыл алат жана ишканада узак убакыт бою колдонулат.
- 4). Экономикалык иш-аракеттин далилдеринин убакыт алкагы, акча каражаттарынын же төлөмдүн иш жүзүндөгү убактысына карабастан, чарбалык операцияларды тиешелүү мезгилге байланыштырат.

Стратегиялык башкаруу эсебинин саясатынын түзүмү негизинен үч бөлүмдөн турат:

- уюштуруучулук;
- техникалык;
- методикалык.

Биринчи уюштуруу бөлүмү үч негизги бөлүмдү камтыйт:

- башкаруучулук эсепке алуу негиз боло турган эсеп саясатынын негизги аспектилерин түзүүгө, колдонулган терминдердеги мисалдарды келтирүүгө

жана зарыл болгон учурда эсеп саясатын иштеп чыгууда пайдалана турган жана эсеп саясатын жөнгө салуучу ченемдик иш кагаздарды белгилөө;

- ар бир бөлүмдүн милдеттерин аныктоо, башкача айтканда, ишкананын уюштуруу түзүмүнө көңүл буруу, милдеттерди бөлүштүрүү, эсеп саясатын түзүү жана башкаруу эсебин жүргүзүү үчүн жооптуу адамды дайындоо;

- ишкананын ишин каржылык жактан колдоо тармагын түзүү.

Экинчи бөлүм техникалык, бул бөлүмдүн жардамы менен ишканаларда техникалык пландын аспектилерин түзүшү керек. Бул бөлүмдүн негизги максаты башкаруу иш кагаздарынын айлануусун, агым структурасын түзүү, ошондой эле бухгалтердик эсептердин жумушчу планын түзүү жана башкаруу отчеттуулуктун негизги аспектилерин бөлүп көрсөтүү болуп саналат.

Үчүнчү бөлүм эң көлөмдүү. Методологиялык бөлүм ишканада башкаруу эсебин жүргүзүүнүн методологиялык негиздерин ачып көрсөтүүнү жана зарыл болгон отчеттуулукту түзүүнү билдирет [48].

Методологиялык бөлүм милдеттенмелерди жана активдерди баалоо ыкмаларын ачып берет;

- ишкананын чыгаша топтору;
- чыгымдарды бөлүштүрүү жана эсептен чыгаруу методологиясы;
- нарктарды эсептөө ыкмасы;
- трансферттик бааларды колдонуунун максатка ылайыктуулугу;
- буюмдун баасы кантип түзүлөт жана даяр продукциянын баасында пайданын пайызынын көлөмү;
- башкаруу талдоо жүргүзүүнүн ыкмалары.

Башкаруу эсебинин аспектилери ишкана тарабынан эсеп саясаты бекитилген жылдын башынан тартып колдонулат. Эсеп саясаты ишканада каттоодон өткөндөн кийин түзүлөт жана бекитилет. Кыргыз

Республикасынын мыйзамдарын жана тармактык-мамлекеттик талаптарды жетекчиликке алуу менен, ишкана өз алдынча эсеп саясатын түзөт. Бухгалтердик эсептин ыкмаларынын негизинде туура эсепке алуу объектисине карата эсеп саясаты түзүлөт [65].

Ишкананын эсеп саясатын түзүү Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык, ишкананын жетекчисинин макулдугу менен башкаруу эсебин жүргүзүү башкы бухгалтердин же башка адамдын жоопкерчилигинде жана бардык бөлүмдөр тарабынан колдонулат.

Ошондой эле төмөнкүлөр бекитилет:

- бухгалтердик эсептин жумушчу планынын түзүмү;
- бухгалтердик эсепке алуу үчүн бардык зарыл иш кагаздардын формалары;
- мүлктү инвентаризациялоону жүргүзүү;
- мүлктү баалоодо кандай ыкмалар колдонулат;
- иш кагаздардын агымы жана маалыматты иштеп чыгуу ыкмалары;
- бухгалтердик эсептин туура жүргүзүлүшүнө көзөмөлдүк кылуу.

Эсеп саясаты ишканаларда дайым колдонулат, айрым учурлардан тышкары, жылдын ортосунда эсеп саясатына өзгөртүүлөрдү киргизүүгө тыюу салынат:

- эгерде мыйзамга, бухгалтердик эсептин эрежелерине же ушул маселеге тиешелүү башка аспектилерге өзгөртүүлөр киргизилсе;
- эгерде бул бухгалтердик эсептин алкагында алынган маалыматтын сапатын жакшыртууга мүмкүндүк берүүчү жаңы бухгалтердик эсеп методу иштелип чыкса;
- ишкананын ишмердүүлүгүнүн шарттары кескин өзгөргөндө.

Финансылык отчеттуулукту жарыялоонун алдында жаңыдан түзүлгөн ишканалар өздөрүнүн тандаган эсепке алуу саясатын тариздөөгө милдеттүү

жана муну мамлекеттик каттоодон өткөн күндөн тартып 90 күндөн кем эмес мезгилде жүргүзүшөт [72].

Финансылык отчеттуулукка түшүндүрмө кат ишкананын колдонулган эсепке алуу саясатын камтыйт. Эгерде өткөн жылга салыштырмалуу эсеп саясатында эч кандай өзгөртүүлөр болбосо, анда ишкананын эсепке алуу саясаты түшүндүрмө эсептик жазууда көрсөтүлүшү мүмкүн эмес.

Ишкана өзүнүн эсеп саясатын иштеп чыгууда жана калыптандырууда негизги божомолдорду катуу кармаган учурларды көрсөтпөй коюуга болот. Бирок, ишкана өзгөчө кырдаалдарда негизги божомолдорго баш ийбеген болсо, анда бул далил себептерин түшүндүрүү менен иш кагаздары аркылуу такталышы керек.

Эсеп саясатын алдын ала аныктоо бухгалтердик эсептин көптөгөн түрлөрүнүн болушун мүнөздөйт, мисалы: статистикалык, финансылык, салыктык, бухгалтердик башкаруу ж.б.

Бухгалтердик эсептин бул түрлөрү маалыматтын жана керектүү маалыматтардын толук спектрин камсыз кылуу менен бухгалтердик эсептин маалыматын колдонуучулардын көптөгөн топторунун кызыкчылыктарын канааттандырууга багытталган. [81,82]

Ошондой эле, отчеттуулукту пайдалануучулардын кызыкчылыктары гана эмес, анын түзүүчүлөрү да маанилүү далили болуп саналат. Салык салууларды азайтуу, салыктык эсепке карата эсеп саясатынын негизги максаттарынын бири деп эсептесек, ал эми финансылык эсепке келсек, ликвиддүүлүк, кирешелүүлүк жана туруктуулук сыяктуу финансылык мүнөздөмөлөрдү көзөмөлдөө ишкананын банктар, инвесторлор, контрагенттер үчүн жагымдуулугун жогорулатат. Демек, ишкананы натыйжалуу башкарууга жетишүү үчүн финансылык, компетенттүү пландаштыруу зарыл, өндүрүш жана маркетинг саясаты жана албетте, эсеп

саясаты, ишкананы башкаруунун бирдиктүү түзүлүшү катары каралат [89,86].

Бул саясаттар бир максаттын астында биригишкен - бул ишкананын эң натыйжалуу жана таза пайда табуу ишмердиги менен тыгыз байланышта болот.

Эсеп саясатын түзүү эки негизги аспектиге жүктөлөт: методологиялык жана уюштуруучулук. Методологиялык аспект ишкананын өндүрүштүк-чарбалык ишмердиги жана финансылык ишмердиги сыяктуу бухгалтердик эсептеги маалыматтардын классификациясына таасирин тийгизет. Иш жүзүндө чарбалык иштин бир эле далилдин ар кандай бухгалтердик жазуулар менен чагылдыруу жана ар кандай баа берүү түрүндө көрүнөт.

Бухгалтердик эсепти жүргүзүү жана уюштуруу жагы ишкананын уюштуруучулук аспектиси тарабынан көзөмөлдөнөт [47,49].

Эсеп саясатынын ар кандай түрлөрү методологиялык деңгээлде чыгымдарды бөлүштүрүүнүн жана баалоонун ар кандай варианттары менен мүнөздөлөт. Ишканадагы эсептин жүргүзүлүшүн баалоого келсек, жалпы кабыл алынган аныктамада, ошондой эле наркты топтоого же кайра бөлүштүрүүдөн келип чыккан баа катары, башкача айтканда, “экинчи даражадагы баалоо” катары да айырмаланууга тийиш. Иш жүзүндө көбүнчө ишканаларда материалдык баалуулуктарды эсептен чыгаруу ыкмасын колдонууда каралат, бул ФИФО, же башка ыкма.

Ыкманы тандоо баланстык активдеги запастардын наркына таасирин тийгизет; негизги каражаттардын амортизациялоо ыкмасы, негизги каражаттардын калдык наркына да колдонулган ыкмалар таасир этет.

Ишкана түзүлгөндө, ал эсеп саясатын түзүмдөштүрүү учурунда кабыл алынган чечимдерди ачыкка чыгаруу үчүн жоопкерчиликти өзүнө алат, анын ичинде эсепке алуу; эсеп саясатын түзүү кызыкдар пайдалануучу тарабынан

чечимдерди кабыл алууга жана эсепке алуу маалыматына баа берүүгө олуттуу таасир этет.

Бухгалтердик эсеп ыкмалары экономикалык далилдерди топтоо жана баалоо ыкмаларынан турат, ар кандай иш-чаралар, активдердин наркын төмөндөтүү, иш кагаздарын жүгүртүүнү калыптандыруу, бухгалтердик эсепти колдонуу ыкмалары, инвентаризациялоо, бухгалтердик эсептин регистрлерин системалаштыруу ж.б..

Заманбап аталышында башкаруу эсебин эске алуу менен, бул бир ишкананын ичиндеги иштин белгилүү бир түрү, же ал маалымат менен камсыз кылуу жагынан ишкананын башкаруу ишин кепилдикке алат деп айта алабыз. Бул ишкананын ишин башкаруу, көзөмөлдөө жана пландаштыруу үчүн колдонулат. Мындай процесс башкаруу аппаратынын натыйжалуу иштеши үчүн зарыл болгон маалыматты даярдоо, өлчөө, чогултуу, талдоо, чечмелөө, кабыл алуу жана чогултулган маалыматтарды тиешелүү колдонуучуларга өз убагында жеткирүүдөн турат.

Башкаруу эсеби тармактан жана изилдөө тармагынан турат. Бухгалтердик эсеп ишкананын башкаруу тармагында абдан маанилүү элементи болуп саналат. Ишкананы башкаруу менен бухгалтердик эсептин айлануусунун бириктирүүчү элементи башкаруу эсеби болуп саналат [67].

Башкаруу эсебинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, ал төмөнкүлөр үчүн арналган деген тыянак чыгарууга болот:

- ишкананы башкаруу жана узак мөөнөттүү чечимдерди кабыл алууда жетекчилик үчүн зарыл болгон белгилүү бир маалыматтарды берүү;
- кызмат көрсөтүү иштеринин же продукциянын иш жүзүндөгү өздүк наркынын эсептөөлөрү, ошондой эле ченемдерден, сметалардан жана талаптардан четтөөлөр;

- жаңы технологиялык чечимдер, жоопкерчилик борборлору же сатылган продукциялар жана алардын топтору боюнча, ошондой эле чыгым башка статьялары боюнча финансылык натыйжаларды эсептөө.

Мисалы, бул өндүрүштүк чыгымдардын эсебин, оперативдүү эсепке алууну, эсептелген чыгымдарды же экономикалык талдоону пландык максаттарыдын аткарылышын баалоону же чечимдерди негиздөөнү камтыйт.

Ишкананын өндүрүштүк иши башкаруу эсебинин предмети болуп саналат, алар бүтүндөй ишкананын жана анын конкреттүү түзүмдүк бөлүмдөрүндөгү ишин билдирет. Мүлктү сатуу же сатып алуу, туунду компанияларга инвестициялоо, баалуу кагаздар менен операциялар же лизинг, финансылык операциялар сыяктуу чарбалык операциялар башкаруу эсебинин предметине кирбейт.

Башкаруу эсебинин объектилери болуп ишкананын чыгашалары, чарба жүргүзүүчү субъекттин финансылык абалы, бааны аныктоо, ишкананын отчеттуулугу, бюджетти түзүү болуп саналат. Башкаруу эсебинин милдети ички отчетторду түзүү жана ишкананын ээлери үчүн зарыл болгон маалыматтарды даярдап берүү болуп саналат. Бул отчеттор өндүрүштүк аймакка түздөн-түз тиешелүү иштердин абалы жана ишкананын жалпы финансылык абалы жөнүндө маалыматтарды камтыйт. Бул отчеттордун мазмунуна өзгөртүүлөр кызматкердин максатына жана кызмат ордуна жараша болот. Башкаруу ишин жөнгө салуу боюнча чечимдерди кабыл алуу үчүн зарыл болгон маалымат менеджерлер үчүн даярдалат.

Мындай маалымат өндүрүштүк чыгымдарды, товардын рентабелдүүлүгүн, атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү, суроо-талапты жана өндүрүштүк чыгымдарды камтыйт деп айтсак болот [14].

Бухгалтердик эсепте көптөгөн ыкмалар колдонулат:

- финансылык эсеп ыкмасы;
- индекс ыкмасы;

- экономикалык анализ;
- математикалык метод.

Бул ыкмаларды бир системага бириктирип, ишкананы башкаруу үчүн колдонсо болот. Мындан башкаруу эсебинин методу системалуу оперативдүү талдоо экени келип чыгат.

Стратегиялык башкаруу эсебинин максаттары:

- жетекчилерди башкаруу чечимдерин кабыл алуу үчүн зарыл болгон маалыматтар менен камсыз кылуу;
- стратегиялык пландоо;
- башкаруу чечимдерин кабыл алуу үчүн маалымат базасын түзүү.

Объект жөнүндө толук жана ачык далилдер, окуялар, процесстер, кубулуштар ж.б. баары маалымат болуп саналат.

Мурда белгиленгендей, стратегиялык башкаруу эсебинин негизги максаты ишкананын ички колдонуучусуна, ишкананын иш-аракетине мониторинг жүргүзүү жана бул иштин натыйжалары боюнча чечимдерди кабыл алуу үчүн зарыл болгон маалыматтарды берүү менен аныкталат.

Мындай маалымат өндүрүлгөн товарлардын өздүк наркы, рентабелдүүлүк, өндүрүштүк чыгымдар, аткарылган жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү, өндүрүү жана сатуу жөнүндө маалыматтарды камтыйт.

Башкаруу эсебинде маалыматтын эки түрү колдонулат: сандык жана сандык эмес, биринчи түрү бухгалтердик жана бухгалтердик эмес маалыматтарды билдирет, экинчи түрү - социологиялык изилдөөлөрдүн натыйжалары.

Бухгалтердик эсеп жана отчеттуулук экономикалык активдерди жана чарбалык операцияларды көбүрөөк ачып берет. Ишкананын бардык каражаттарынын жайгашкан жери жана курамы боюнча жетишээрлик

объективдүү сандык сыпаттамасына үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүү, отчеттук таблицаларды түзүү жана баланстык топтоштуруу, иш кагаздарды типтештирүү жана эсептерде тармакташтыруу аркылуу жетишилет.

Маалыматтын маанилүү булагы болуп, массалык кубулуштардын жана айлануусунун ортосундагы байланышты чагылдырган, аларды сандык жактан сапаттык жагы менен бирге кароого белгилүү бир экономикалык мыйзам ченемдүүлүктөрдү жана байланыштарды аныктоого мүмкүндүк берүүчү бул статистикалык эсеп болуп саналат.

Маалыматтын активдүү агымы статикалык жана бухгалтердик отчеттуулукка салыштырмалуу ишкананын чарбалык ишинин айрым багыттарында колдонулган оперативдүү эсепке алууну жана отчеттуулукту камсыз кылат. Бул маалымат ишкананын туруктуу башкаруу үчүн абдан керек болот.

Бухгалтердик эсеп маалыматы менен иш кагаздардын негиздүүлүк принцибин этибарга алуу мүмкүнчүлүгү иш жүзүндөгү жана болжолдуу баалоолорду колдонуу менен байланышкан.

Оперативдүү башкаруу чечимдерин кабыл алуу айлануусунда изилдөө объектиси жөнүндө толук же жарым-жартылай маалымат колдонулат. Чечим кабыл алуу үчүн жетиштүү маалымат тез иштетилген толук эмес маалымат болуп саналат[16].

1.3. Чет өлкөлөрдөгү стратегиялык башкаруу эсебин уюштуруу тажрыйбалары.

Батыш өлкөлөрүндө башкаруу эсебинин өнүгүү тарыхы көптөгөн маалыматтарга бай. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин ага катышкан көптөгөн өлкөлөр талкаланган экономикасын калыбына келтире башташты.

1940-жылдардын аягында Англо-америкалык өндүрүштүк совет АКШнын экономикасынын динамикасы башка өлкөлөрдөгү өндүрүштүн натыйжалуулугунун өсүшүнөн ашып кеткендигин белгиледи. Өнөр жай ишканаларын башкаруунун тажрыйбасын үйрөнүү үчүн адистердин бир нече топторун АКШга жиберүү чечими кабыл алынды. Алардын арасында АКШнын ишканаларында бухгалтердик эсептин абалын изилдеген бухгалтерлердин тобу, изилденген маселелер боюнча тийиштүү докладдар жасалган.

1950-жылы Улуу Британияда «Башкаруу эсеби» деген ат менен басылып чыккан, бирок бул термин кийинчерээк орус тилине которулган китептин аталышында да, ага кириш сөздө да, тексттерде да табылган эмес.

АКШнын өнөр жайындагы бухгалтердик эсептин тажрыйбасы жөнүндөгү докладды түзүүчүлөр башкаруу (өндүрүштүк) эсепти уюштурууга басым жасашкан, анын негизи өндүрүштүк чыгымдарга көзөмөл болгон.

Өндүрүштүк чыгымдарга көңүл буруу америкалык бухгалтерлерди “башкаруу эсеби” деп аталган өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөөнүн комплекстүү системасын түзүүгө алып келген. Ошол эле учурда бул бухгалтердик эсеп деп аталып калган, анткени аны бухгалтерлер жүргүзүшкөн.

Өзүнүн мазмуну боюнча башкаруу эсеби бухгалтердик эсептин өзүнөн алда канча кеңири, аны продукциянын өздүк наркын башкаруу тармагы деп атоого болот. Бирок бул көзөмөлдүк жана башкаруу тармагынын аталышында “бухгалтердик эсеп” терминин сактап калуу мыйзамдуу, анткени бухгалтердик операциялар (өндүрүшкө кеткен чыгымдарды эсепке алуу, стандарттык чыгымдарды эсептөө, өндүрүштүн реалдуу чыгымдарын эсептөө) анын негизин түзөт.

«Башкаруучулук эсеп» тармагын түзүү бухгалтердин квалификациялык деңгээлин олуттуу жогорулатуу, аны башкаруунун курамына киргизүү,

бухгалтердик эсептин деңгээлин жана мазмунун жогорулатуу зарылчылыгына алып келген. Буга байланыштуу көптөгөн компаниялардын жетекчилери мурда бухгалтер болуп иштегенин эске сала кетпесек болбос.

Бухгалтердик эсеп тажрыйбасы негизги ролду ойногон, анткени бул адамдар ишкананын бардык кызматтарын камтыган бухгалтердик эсептин аркасында оперативдүү пландаштыруу жана көзөмөлдөө менен тыгыз байланышта болгон.

Башкаруу эсебин колдонуунун мыйзам ченемдүүлүгү жөнүндө басма сөздөрдө дайым талкуулар журуп жаткан учурда батыш өлкөлөрүндө, анын өнүгүшү тездетилгендигин белгилей кетүү керек.

Мунун далили катары башкаруучулук эсептин “өнүккөн” үчүнчү басылышынын пайда болушу, (Kaplan R.S., Atkinson A.A. Advanced Management Accounting - Upper Raddle River, New Jersey: Prentice Hall, Inc., 1998г.), бүткүл дүйнө жүзү боюнча компаниялар тарабынан киргизилген жаңы башкаруу эсебинин тажрыйбасын, анын ичинде продуктунун жашоо циклин эске алуу менен продукциянын наркын эсептөөнү кеңири чагылдырат, өндүрүштүк максаттар жана компаниянын ишмердүүлүгүн бирдиктүү финансылык баалоонун жаңы ыкмалары экендиги талашсыз. Эл аралык тажрыйбада бухгалтердик эсеп тармагынын башкаруу эсебин уюштуруунун төрт багыты бар.

Биринчи эки багытта башкаруу жана финансылык эсеп өзүнчө иш алып барууну талап кылат. Финансылык эсепте иштин түрлөрү боюнча экономикалык элементтердин жана кирешелердин чыгымдарды эсепке алуу жүргүзүлөт, продукциянын (жумуштун, кызмат көрсөтүүнүн) түрлөрү боюнча саноо, эсептөө статьяларынын жана кирешелери менен чыгымдарын эсепке алуу – башкаруу эсеби аркылуу көзөмөл болуусу керек.

Бул максатта ишканалар бухгалтердик эсептин үч түрүн колдонушат: финансылык - бухгалтердик эсеп, башкаруу эсеби, баланстан тышкаркы эсептер.

Ошол эле учурда финансылык жана башкаруучулук эсепте чыгашаларды жана кирешелерди эсепке алуу «чыгаша» ыкмасы менен жүргүзүлөт жана белгиленген ченемдердин (стандарттардын) чегинде чыгымдарды жана алардан четтөөлөрдү чагылдыруу үчүн атайын эсептерди колдонууну талап кылат.

Биринчи багытта финансылык жана башкаруучулук эсептин ортосундагы байланышты ишке ашыруу үчүн атайын бириктирүүчү эсептер колдонулат.

Экинчи багытта финансылык эсепке карата башкаруу эсеби толугу менен алардын ортосундагы мамилелер б.а., эсеп-кысап тармагынан тышкары оперативдүү түрдө ишке ашырылат.

Үчүнчү багытта экономикалык элементтердин жана кирешелердин контекстинде чыгымдарды эсепке алуу финансылык, бухгалтердик эсептин түрлөрү боюнча жүргүзүлөт. Башкаруу эсеби оперативдик эсеп менен айкалышкан жана бухгалтердик эсептин тармагын колдонбостон жүргүзүлөт.

Төртүнчү багытта башкаруу жана финансылык эсеп бирдиктүү бухгалтердик эсептин планын колдонуу менен жалпы бухгалтерияда жүргүзүлөт. Бул багыт чыгашалардын жана кирешелердин эсебин бирдиктүү бухгалтердик эсепке толук жаңылоого негизделген.

Башкаруу эсебин уюштуруунун кайсы багыты максатка ылайыктуу?

Бул суроонун жообу негизинен кайсы эсептөө планына артыкчылык берүүдөн көз каранды. Учурда бул көйгөй экономикалык адабияттарда кеңири талкууланууда. Экономисттердин бир тобу учурдагы бухгалтердик эсептин эсептөө планын кеңейтүүнү, аны финансылык жана башкаруучулук

эсептин талаптарына ылайыкташтырууну сунуш кылышат. Экономисттердин дагы бир тобу жаңы эсептөө планын кабыл алууну тандашат, ага ылайык бардык синтетикалык эсеп үч бөлүккө бөлүнөт.

Башкаруу эсеби ишканалар тандап алган эсеп саясатынын негизинде уюштурулушу мүмкүн:

- кош жазууну колдонуу менен бухгалтердик эсептерде башкаруучу бухгалтердик операцияларды атайын чагылдырбастан (б.а. синтетикалык эсепке таасир этпейт);
- синтетикалык бухгалтердик эсептерде башкаруучулук эсеп операцияларын өзүнчө чагылдыруу менен (анын ичинде эсеп корреспонденциясынын ар кандай багыттарын колдонуу менен).

Албетте, эң жөнөкөй багыт – бул операциялар үчүн өзүнчө катталган эсептерди обочолонбостон, синтетикалык бухгалтердик эсептин жалпы тармагында башкаруучулук бухгалтердик операцияларды чагылдыруу.

Башкача айтканда, башкаруучулук эсеп операциялары тиешелүү бухгалтердик эсептерде чагылдырылат жана бул бухгалтердик эсептер, башкаруу бухгалтердик эсептер болуп саналат. Албетте, бул багыт менен белгилүү бир салыштырмалуулукка жол берилет, анткени бухгалтердик эсепти финансылык жана башкарууга бөлүү шарттуу түрдө чоң өлчөмдө ишке ашырылат.

Синтетикалык эсеп системасында финансылык жана башкаруучулук эсептин жүгүртүүсү өзүнчө бөлүнбөйт, айырмачылык негизинен аналитикалык эсептин деңгээлинде болот.

Башкаруу жана финансылык эсептин бөлүмчөлөрүндө өзүнчө корреспонденттик эсептерди киргизгенден кийин гана ишке ашырылат. Бул багыттар менен эсептер финансылык жана башкаруучулук эсептерге бөлүнөт, бул бөлүмчөлөрдүн ар биринин негизги жүгүртүүсүн чагылдырат.

Тажрыйбада эсептердин корреспонденциясынын ар кандай багыттары жана ошого жараша финансылык жана башкаруучулук эсептин өз ара байланышы колдонулушу мүмкүн. Алардын ар бири өзүнүн артыкчылыктары жана кемчиликтери бар жана белгилүү бир конкреттүү шарттарда колдонулат.

Биринчи багыт. Финансылык жана башкаруучулук эсептин ортосундагы байланыш көзөмөлдүк эсептерди колдонуу менен ишке ашырылат. Аларга кирешелердин жана чыгашалардын эсептери же финансылык эсептин чыгаша элементтери кирет. Алардан жүгүртүүлөр башкаруу эсебинин тиешелүү счетторунун кредитине киргизилет.

Башкаруу эсеби менен финансылык эсептин көзөмөлдүк эсептеринин ортосунда тике корреспонденция болгон учурда, уюмда интегралдык, бир айлампаалуу эсепке алуу тармагы каралган, бирок финансылык жана башкаруучулук эсептин бөлүмдөрүн бөлүп кароо менен такталган.

Экинчи багыт. Бир эле аталыштагы жупташтырылган башкаруу эсептери колдонулат. Бул эсептер аркылуу финансылык жана башкаруучулук эсептин жүгүртүүсүө алгач чек коюлат.

Үчүнчү багыт. Атайын которуу эсептери колдонулат, алар аркылуу бир подсистемадан экинчисине өткөрүлүп берилет же экинчи бөлүмчөгө өтөт.

Бухгалтердик эсептин эсептөө пландарында башкаруу операциялары төмөнкүдөй чагылдырылышы керек:

- эл аралык деңгээлге чыгуу мүмкүнчүлүгү бар ири ишканалар үчүн - эсептердин өзүнчө корреспонденциясы менен жана жогоруда келтирилген үч варианттын бирине ылайык синтетикалык эсепке алууда башкаруучулук эсепти каржылык эсептен бөлүү менен;
- катардагы коммерциялык ишканалар үчүн муну ишке ашыруу эртелик кылат жана бухгалтердик эсептин учурдагы тартиби бухгалтердик эсептин

өзүнчө корреспонденциясы менен синтетикалык эсепке бөлүнбөй калтырылышы керек.

XIX-кылымда Улуу Британиянын экономикалык экспансиясы табигый түрдө англис тилдүү өлкөлөрдө британ бухгалтердик мектеп салтын жайылтууга салым кошкон.

Саясий жана экономикалык көз карандысыздык аныкталгандыктан, оригиналдуу улуттук бухгалтердик мектептер көптөгөн мурдагы англис колонияларында калыптана баштаган. Бул жерде биринчи кезекте америкалык мектепти белгилей кетүү керек. Анын негизги жетишкендиктеринен биз башкаруу эсебинин методологиясын жана тажрыйбасын, эсептөө ыкмаларын, запастарды баалоонун жаңы ыкмаларын, эсеп саясатынын идеяларын жана кесиптик этиканын жоболорун иштеп чыгууну белгилейбиз.

Башкаруу эсеби – бул бухгалтердик эсептин салыштырмалуу жаңы чөйрөсү, Х.Эмерсон, Г.К.Харрисон, Р.Каплан, Ч.Хорнгрен сыяктуу көрүнүктүү америкалык адистердин ысымдары менен тыгыз байланышкан.

Улуу Британияда бухгалтердик эсеп системасы мамлекеттен көз карандысыз, бизнестин кызыкчылыктарына жана талаптарына негизделип өнүккөн. Бухгалтердик эсептин улуттук тармагынын калыптанышына өлкөдөгү экономикалык абал, улуттук өзгөчөлүктөр жана чарба жүргүзүү салттары, укуктук чөйрө, салык мыйзамдары, башка өлкөлөр менен байланыштар жана бухгалтердик эсеп жана отчеттуулук тармагы сыяктуу далилдер таасир эткен.

Ал эми Россиянын экономикасында башкаруу эсебин адаптациялоодо башкаруу эсеби өлкөнүн чарбалык турмушуна, базар шартында багытталган ишканалардын пайда болушу жана өсүшү менен бирге кирди.

Атаандаштык чөйрөсүндө бизнестин гүлдөп-өнүгүшү гана эмес, анын бар болушу да көп учурда ушул чөйрөгө адекваттуу туура башкаруу чечимдеринен көз каранды.

Жаңы технологиялар, мамлекеттик жөнгө салуу жана ишканалардын өсүшү менен шартталган ар кандай объективдүү далилдердин таасири астында, бизнестин түзүмү татаалдашып, аны көптөгөн юридикалык жактарга бөлүү, бир эле учурда ишмердүүлүктүн көптөгөн чөйрөлөрүн өнүктүрүү, жеке юридикалык жактардын деңгээлинде да, ишкананын деңгээлинде да олуттуу сандагы түзүмдүк бөлүмдөрдүн (бөлүмдөрдүн, кызматтардын) түзүлүшүндө колдонулат.

Башкаруу эсебинин көйгөйлөрүнө кызыгуу ачык экендигине карабастан, анын маңызы, ролу, бухгалтердик эсеп теорияларынын максаты жана ишкананы башкаруу системасындагы орду жөнүндө адистердин ортосунда бир чечимге байкоо жүргүзүү дайыма эле мүмкүн боло бербейт.

Азыркы учурда бухгалтердик эсепти ченемдик жөнгө салуу системасын түзүү мезгилинде, базар экономикасынын мамилелеринин өнүгүшүнүн шартында пайда болгон талаптарына, өзгөчө маанилүү жана башкаруучулук эсептин маңызын түшүнүү үчүн актуалдуу болуп саналат.

Башкаруу эсебинин эң маанилүү, негиздүү маселелери боюнча бирдиктүү мамиленин, жалпы көз караштын жоктугу аны тажрыйбада колдонуунун натыйжалуулугуна жана бухгалтердик эсептин теориясын үйрөнүүнүн интенсивдүүлүгүнө терс таасирин тийгизет.

Бир жагынан батыштык башкаруу эсебин - пайда болуу далилдерин жана себептерин, тарыхый жана улуттук өзгөчөлүктөрүн, динамикасын, маңызын, түзүлүшүн жана негизги элементтерин, өнүгүү перспективаларын, чечилбеген көйгөйлөрүн изилдөө зарыл.

Экинчи жагынан, Россияда эсеп жүргүзүүдөгү чыныгы жолун талдоо талап кылынат:

- жергиликтүү бухгалтердик жана аналитикалык мектептин тажрыйбасы, экономиканын жана башкаруунун теориясы жана тажрыйбасы;
- базар мамилелердин калыптануу шарттарында бухгалтердик эсептин алдында турган муктаждыктар жана милдеттер;
- базар мамилелеринин негизги субъектиси катары өлкөнүн экономикасынын өнүгүү тенденциялары, ишканалар, мекемелер ж.б.

Россияда жана көптөгөн башка өлкөлөрдө, учурда бухгалтердик эсептин активдүү толуктоолору (өзгөртүүлөрү) жүрүп жатат. Бул жагынан алганда, эки негизги милдеттерди аныктоого болот:

- а) бүгүнкү күндө базар экономикасынын шартында бухгалтердик эсепти кантип жүргүзүү керек;
- б) бухгалтердик эсептин жана отчеттуулуктун чет өлкөлүк принциптерин жана ыкмаларын кантип түшүнүүгө болот, аларды чечүү учурдагы бухгалтердик тармакты оңдоону жана аны батыштык аналогдор менен алмаштырууну таптакыр камтыбайт.

Кеп бухгалтердик эсептин объектилеринин түрлөрүн табигый кеңейүү, колдонуудагы эсеп саясатын колдонууга ийкемдүүлүк берүү жана бухгалтердик эсептин принципалдуу жаңы ыкмаларын киргизүү, бизнес айланууларын башкарууда бухгалтердин ордун өзгөртүү менен байланышкан олуттуу өзгөрүүлөр жөнүндө болуп жатат. Базар экономикасы ишканаланын башкаруунун сапатына өзгөчө талаптарды коет. Биринчиден, бул чыгымдарды азайтуу керектиги, чыгымдарды азайтуу жолдорун изилдөөгө тийиштүү.

Ишканаланын натыйжалуу иштеши үчүн ар кандай маалыматтарды тез жана өз убагында алуу зарыл. Бүгүнкү күндүн шартында ар бир ишканаланын туруктуу иш алып баруусу жана жетишкендиктери көбүнчө бүгүнкү күндө

абдан актуалдуу болгон, башкаруучулук эсептин өнүгүү даражасы менен аныкталат.

Батыштын бухгалтердик эсепке (ишкананын негизги ишмердүүлүгүнүн акыркы көрсөткүчтөрүн башкаруу тармагы) караганда алда канча кеңири тармак экендигине карабастан, Россияда башкаруу эсебин уюштуруу жана түзүү призмасы аркылуу каралышы керек. негизги маалымат бул жерде түзүлөт, анткени, биринчи кезекте бухгалтердик эсеп системасынын башкаруу эсебинде колдонулат (чыгашалар жана натыйжалар жөнүндө).

Россиянын ишканаларында башкаруу эсебин толуктап, кошумчалап иштеп чыгуу азыркы күндө ишке ашыруу боюнча күч-аракеттерди жумшоодо.

Россиянын экономикасынын өнүгүүсүнүн улуттук өзгөчөлүктөрүн да, дүйнөлүк коомчулуктун өнүккөн өлкөлөрүнүн тажрыйбасын да унутпашыбыз керек. Акыркы жылдарда башкаруучулук эсептин теориялык негиздерин, чет мамлекеттердин мисалында түшүндүрүүгө аракет кылдык.

Мындай абалда базар мамилелерине өтүү, бухгалтердик эсепти уюштуруудагы өзгөртүүлөр бул маселени тез арада чечүүнү талап кылат, айрыкча Россияда продукциянын (аткарылган иштердин, кызмат көрсөтүүлөрдүн) өздүк наркына кирген чыгымдардын курамы, ошондой эле амортизациялык чегерүүлөрдүн жана салык тармагы да тез-тез өзгөрүүлөргө дуушар болот.

Башкаруу эсебинин көйгөйлөрүнө Россиянын өнүгүүсүнүн тарыхый өзгөчөлүктөрүн жана экономикалык жактан өнүккөн өлкөлөрдүн категориясына которууга багытталган реформаларды ишке ашырууга туура келген, калктын менталитетинин улуттук өзгөчөлүктөрүн түшүнүү аркылуу мамиле жасоо керек. Окумуштуулардын финансылык отчеттуулуктун талдоосу көрсөткөндөй, бир катар ишканалардын корпоративдик башкаруусунда да оң өзгөрүүлөр бар. Эң негизгиси - финансылык

отчеттуулуктун сапатын жогорулатуу. Россиянын ири компаниялары эл аралык талаптарга ылайык түзүлгөн отчетторду бере башташты, айрымдары жыл үчүн гана эмес, жарым жылдык, ал тургай квартал үчүн да отчетторду түзүп өз убагында тиешелүү мекемелерге тапшырып турушат. Дагы бир жагдай - финансылык отчеттуулуктун талаптарын кеңейтүү жана тактоо.

Россиядагы башкаруу эсебинин тармагын учурдагы абалына талдоо көрсөткөндөй, чарба жүргүзүүчү субъекттердин олуттуу бөлүгү башкаруу эсебинин айрым элементтерин колдонушат, бирок бул башкаруучулук эсеп экенин билишпейт. Бул, биринчи кезекте, «жаңы» ишканаларга жана холдингтерге, Россиянын ири ишканаларына жаш, Батышка багытталган башкаруу командасы келген кырдаалга тиешелүү.

Бул системанын айрым элементтери Россиянын экономикасынын өткөөл стадиясынын конкреттүү шарттарында колдонулушу мүмкүн.

Директ-костингтин эки артыкчылыгы бар:

-эмгек сыйымдуулугун азайтуу, эсепти жөнөкөйлөтүү жана эсептөөгө башкача мамиле кылуу аркылуу кошумча аналитикалык мүмкүнчүлүктөр.

Чакан ишканаларда бухгалтердик эсепти уюштурууда биринчи өзгөчөлүк реалдуу.

Экинчи өзгөчөлүк, чындыгында, “директ-костинг” системасын практикалык ишке ашырууда биринчисин жокко чыгаргандай болуп көрүнгөн, ички жана татаал ички түзүмү менен орто жана ири базар экономикалык шарттарында зарыл болгон көз карандысыз башкаруу эсебин түзүү болуп саналат.

Масштабдуу жана массалык типтеги өндүрүш ишканалары, башкача айтканда, ички чыгымдарды башкаруу тармагын түзүү, мунун өзү бир топ кымбат жана кубаттуу, финансылык жактан туруктуу ишканалар гана жасай алат.

Буга чейин баса белгиленгендей, башкаруу эсебинин бөлүмчөлөрүнүн бири болуп чыгашаларды алып жүрүүчүлөр боюнча эсепке алуу же калькуляциялоо болуп саналат. Борборлоштурулган башкарылуучу экономиканын таламдарына кызмат кылган ички чарбалык эсеп негизинен чыгашаларды эсепке алуу болуп келген. Мында тактык, эреже катары, эсепке отчеттук мезгилдин бардык чыгымдарынын толуктугу менен аныкталат.

Өндүрүштүк чыгымдардын эсебин уюштуруу, ишканалардын ишинин уюштуруучулук-укуктук формаларына көз каранды эмес, бирок өндүрүлгөн продукцияны даярдоо технологиясына, өндүрүштү уюштурууга жана өндүрүлгөн продукциянын мүнөзүнө көз каранды.

Кайра иштетүүчү ишканалар өндүрүлгөн продукциянын көлөмүнө жана түрлөрүнө жараша өндүрүштүн үч түрү бөлүнөт: жеке, сериялык жана массалык.

Бирдиктүү – продукциянын айрым түрлөрүн же бир тектүү продукциянын чакан партияларын өндүрүү.

Сериялуу – продукциянын белгилүү бир партияларын мезгил-мезгили менен чыгаруу менен мүнөздөлөт (станок өнөр жайы, инструмент өндүрүшү).

Массалык өндүрүш - өндүрүштү уюштуруунун эң алдыңкы түрү, мында эсептик айлануулар жана автоматташтыруу. Салыштырмалуу чектелген ассортиментте (автомобиль, трактор, тамак-аш, ж.б.) бир тектүү продукция чыгарат.

Өлчөмү боюнча ишканалар: ири, орто жана чакан болуп бөлүнөт. Мындан тышкары ишканалар цехтерге, бөлүмдөргө жана башка түзүмдүк бөлүмдөргө бөлүнгөн.

Цех – административдик жана көбүнчө аймактык жактан обочолонгон өнөр жай ишканасынын негизги түзүмдүк бирдиги. Ишканада негизги жана көмөкчү болуп эки топ түзүлөт.

Негизги өндүрүш ишканада продукцияны өндүрүү, кайра иштетүү үчүн арналган. Бул продуктылар товардын курамына кирет жана аларды тиешелүү ишканаларга жеткирүү келишимдери боюнча сатылат. Негизги өндүрүштүк цехтер топторго бөлүнөт: даярдоо, кайра иштетүү, жыйноо ж.б.

Так эсептерди даярдоого карата. 100% тактык менен өндүрүштүн бирдигине кеткен чыгымды аныктоого мүмкүндүк бере турган калькуляция системасы жок. Чыгымдарды продукцияга кыйыр түрдө берүү канчалык негиздүү болсо да, чыныгы өздүк наркын бурмалап, калькуляциянын тактыгын төмөндөтөт. Эгерде бул позициялардан карасаңыз, анда эң так эсептөө "директ-костинг" тутумун колдонуу менен эсептөөдө алынган тике (өзгөрмө) чыгымдар болуп саналат. Бул учурда чыгымдардын сметасына бул продукцияны өндүрүүгө түздөн-түз байланыштуу чыгымдар кирет. Демек, продукциянын өздүк наркын эсептөөнүн тактыгынын критерийи болуп чыгашаларды өздүк наркка кошуунун толуктугу эмес, аларды тигил же бул продукцияга таандык кылуу ыкмасы болууга тийиш.

Ошондой эле белгилей кетүү керек, негизги чыгымдар, чындыгында конкреттүү продуктуну өндүрүү менен байланышкан эмес, бирок, эреже катары, мезгилдүү жана ишкананын өндүрүшүнүн бардык көлөмүн өндүрүү менен байланышкан. Ошондуктан продукциянын өзүнүн турган наркынын калькуляциясына бул чыгымдар да кошулушу керек деген тыянакты сынга алууга болот. Так, ишенимдүү эсептөөлөрдү түзүүнүн зарылдыгы советтик бухгалтерияда мамлекеттик борборлоштурулган баа түзүүнүн тармагы тарабынан аныкталган.

Базардык мамилелердин өнүгүшү менен ишканалардын өз алдынчалыгы, анын ичинде базар экономикасынын шартында өнүгүп жаткан суроо-талапты жана сунушту эсепке алуу менен алардын продукциясына бааларды белгилөө маселелери бара-бара кеңейүүдө.

Натыйжада, бухгалтердик эсептин жана анын бөлүмдөрүнүн алдында турган милдеттери өзгөрөт. Бул шарттарда калькуляциялоонун милдети продукциянын иш жүзүндөгү өздүк наркын жөн эле камсыз кылуу эмес, базар экономикасынын шартында ишкананын иштөөсүнүн азыркы шарттарында аны белгилүү бир пайда менен камсыз кыла ала тургандай наркты эсептөө болуп саналат.

Эсептөө деңгээлдин негизинде, өзүнө турган нарктын алгылыктуу деңгээлин жана аны дайыма төмөндөтүү мүмкүнчүлүгүн иш жүзүндө камсыз кыла тургандай кылып өндүрүштү уюштуруу зарыл. Ошондуктан, азыркы учурда наркты калькуляциялоо ишинде кыйыр чыгымдарды бөлүштүрүү, өздүк наркты аныктоо үчүн эмгекти көп талап кылуучу эсептерден чыгашаларды болжолдоого, өндүрүш процесси негиздүү стандарттык калькуляцияларды түзүүгө жана алардын талаптарга ылайык келишине көзөмөлдү уюштурууга акырындык менен өтүшү керек.

Мындан тышкары, базар экономикасынын шарттарында түз (өзгөрмө) чыгымдардын деңгээлинде наркты эсептөө, жогоруда айтылгандай, төмөнкү баанын чегин белгилөө менен, башкача айтканда, ишкана мурдагыдай эле бааны төмөндөтө ала турган чек менен байланышкан, анын продукциясына суроо-талаптын төмөндөшү же белгилүү бир базар шартында өзүнүн ордун табуу үчүн колдонулат.

Учурда иштелип жаткан бухгалтердик эсептин улуттук стандарттарында – бухгалтердик эсептин ченемдеринде – негизги принциптерди аныктоо зарыл, чыгымдарды эсепке алууну уюштуруунун тигил же бул багытын тандоодо кайсы ишканалар жетекчиликке алынышы керек, ошондой эле чыгымдардын калькуляциясына байланышкан маселелерди чечүүдө ишканаларда мүмкүн болушунча финансы жагынан эркиндикти камсыз кылуу.

Кандай наркты эсептөө керек, бардык продуктылар үчүн кошумча чыгымдарды тигил же бул базага теңдештирип бөлүштүрүү, аларды жетекчиликке алуу - бул маселелер ишкананын коммерциялык сырын түзүүгө, ишкананын өзү тарабынан чечилүүгө тийиш. Бул базар мамилелеринин калыптанышынын алгачкы этабынын өзгөчөлүктөрү.

Чыныгы базар мамилелериндеги механизмдер иштей баштаганда жана конкреттүү базар мамилелеринин реалдуу атаандаштык пайда болгондон кийин, ишкананын жетекчилерине, продукциянын түрлөрүн жана ишмердүүлүктүн түрлөрүнүн наркы жөнүндө маалымат сөзсүз керек болот.

Чыгымдарды түз жана кыйыр деп бөлүү, башкаруу операцияларынын рентабелдүүлүгүн эсептөө ж.б. мүмкүнчүлүгү жана зарылчылыгы келип чыгат. Бул кантип эсептөө керек, эмне кылуу керек, эмне кылуу мүмкүн эмес, кошумча чыгымдарды кантип бөлүштүрүү керек деген суроолор жаралат дегенди билдирет.

Бул маселелердин баарын чечүү укугу ишканаларга, балким, дароо эмес, акырындык менен, этап-этабы менен берилиши керек, бирок бул багыттагы тенденциянын өзгөрүүсү дайым байкалып турат.

Жогоруда айтылгандай, россиялык ишканаларда башкаруу эсебин уюштурууга ата мекендик бизнестин өзгөчөлүктөрү олуттуу таасирин тийгизген.

Көпчүлүк ата мекендик компаниялар формалдуу эмес холдингдер болуп саналат, башкача айтканда, юридикалык жактан бири-биринен толук көз карандысыз, бирок иш жүзүндө бир менчик ээсине таандык жана жалпы башкаруу тарабынан башкарылуучу ишканалардын жыйындысы.

Тобокелдиктерди азайтуу үчүн мындай холдингдерге кирген ишканалар, адатта, үч шарттуу топко бөлүнөт:

- ишканалар балансында кыймылсыз мүлктү жана эң баалуу негизги каражаттарды камтыган актив ээлери болуп саналат;
- активдик-холдингдик компаниялардан жеңилдетилген шарттарда негизги каражаттарды ижарага алуу менен өндүрүштүк ишмердүүлүктү жүзөгө ашырган эксплуатациялоочу компаниялар;
- акча агымын башкаруу жана салыкты оптималдаштыруу үчүн колдонулган техникалык фирмалар.

Мындай ишканаларда бухгалтердик, салыктык эсеп, эреже катары, тартипке келтирилген жана салык инспекциясы үчүн абдан ыңгайлуу, бирок ишкананын жетекчилиги үчүн зарыл болгон маанилүү маалыматтарды алууга болот. Мындай ишканаларда бухгалтердик эсеп жана салыктык эсеп, эреже катары, тартипке келтирилген жана салык инспекциясынын талаптарына жооп берет, бирок ишкананын жетекчилиги үчүн керек болгон маанилүү маалыматтарды алууга мүмкүн эмес.

Эреже катары, бүгүнкү күндө бул эсепке алуу, акча каражаттарынын кыймылынын маалыматтарынын негизинде гана жүргүзүлөт. Бирок, реалдуу каржылык натыйжалар жөнүндө маалымат компетенттүү башкаруу чечимдерди кабыл алуу үчүн маанилүү болуп саналат. Башкаруу эсебине мындай мамиле ар кандай компания үчүн жарактуу экенин белгилей кетүү керек: ири расмий холдингдерден тартып, холдингдик түзүмү жок өтө кичинекей компанияларга чейин.

Башкаруу эсеби коммерциялык эмес же мамлекеттик ишкана үчүн да, продуктыларды коммерциялык өндүрүүчүлөр же кызмат көрсөтүүчү ишканалар үчүн да зарыл. Эгерде кандайдыр бир кайрымдуулук мекемелери келечекти натыйжалуу пландаштырууга жана анын ресурстарынан максималдуу киреше алууга ниеттенсе, анда бул максаттарга жетүү үчүн анын жетекчилерине жардам берүү үчүн, ал ар кандай пайда издеген

компанияга керек болгондой эле сапаттуу башкаруу бухгалтердик маалыматка муктаж.

Россияда башкаруу эсепке алуу, биринчи кезекте, батыш жана ири россиялык компаниялардын филиалдарында барган сайын кеңири жайылууда. Башкаруу эсеби менен мамилелердин эки түрү бар. Мамилелердин биринчи түрү чет өлкөлүк компаниялардын өкүлчүлүктөрү жана филиалдары үчүн мүнөздүү. Мындай кардарлар корпоративдик масштабдагы башкаруу маалыматына карата талаптарды жакшы билишет жана түзүшөт. Алар маалыматтарды кылдаттык менен чогултууну талап кылат, алар андан кийин башкы компаниянын деңгээлинде иштетилет.

Мында кыска мөөнөттүү пландаштыруу жана оперативдүү башкаруу максаттары үчүн арналган оперативдүү маалыматтардын ролу жоголот. Бул мамиле бир жактуу көрүнөт, башкаруу эсебинин стратегиялык аспектилерине гана багытталган.

Башкаруу эсебине болгон мамиленин дагы бир түрү Россиянын ири ишканаларына мүнөздүү. Башкаруу эсебиндеги мындай корпорациялар биринчи кезекте чыгымдарды эсепке алууга жана продукциянын өздүк наркын баалоого басым жасайт. Бул башкаруучулук эсепти колдонуудагы башка зыяндуу чеги болуп эсептелет.

Мындан тышкары, жогоруда айтылган ишканаларда, ишке ашыруу долбоорлорунда, башкаруу эсебин ишке ашыруу үчүн негизги эрежелерди, кызматтык нускамала, башка тиешелүү иш кагаздар мыйзамдын негизинде түзүлөт.

Натыйжада, башкаруунун автоматташтырылган системаларынын модулдары көбүнчө салыктык максаттар үчүн финансылык эсепти жүргүзүү боюнча нускамаларды жана жоболорду кайталаган функцияларды ишке ашырат. Мындай мамиле башкаруу эсебинин системасынын маңызын алмаштырат жана жок кылат. Бирок, жакында эле башкаруу эсебинин

дүйнөлүк тажрыйбасын колдонууга жана кеңейтүүгө жана аны Россиянын шарттарына ылайыкташтырууга аракет кылган ишканалар пайда болду. Бул, эреже катары, катуу атаандаштыктын шарттарында өнүккөн секторлорунда иштеген жаш жана агрессивдүү өнүгүп келе жаткан компаниялар.

Россияда бухгалтердик эсептин жана отчеттуулуктун эл аралык бухгалтердик эсептин стандарттарына ыңгайлашуусу методикалык гана эмес, бухгалтердик эсеп тармагындагы уюштуруу-техникалык маселелер, ошондой эле ишканалардын ишмердигинде базар мамилелердин өнүгүшүнүн деңгээли боюнча бааланат.

Мисалы, бухгалтердик эсеп жана отчеттуулук жөнүндө жобо продукцияны сатууда эсептөө ыкмасын колдонууга жол берет.

Бирок, көптөгөн сатып алуучулардын төлөөгө жөндөмдүүлүгү жетишсиз болгондуктан, продуктуларды берүүчүлөр бул ыкмага өтүү тобокелдигин салышпайт жана сатууну эсепке алуунун накталай ыкмасын колдонууну улантууда.

Ишканалардын ортосундагы экономикалык мамилелердин туруктуулугунун жетишсиздигинен улам алардын көбү олуттуу, ашыкча өндүрүш запастарын түзүүгө аргасыз болушат, бул отчеттук мезгилдин башындагы жана аягындагы өндүрүштүк запастардын калдыктарына, сарпталган материалдык ресурстарга, чыгашаларга баа берүүнү олуттуу кыйындатат.

Ошондой эле азыркы салык тармагынын шартында кээ бир ишканалар сатуунун, пайданын, салыктардын көлөмүнө таасир этүүчү бухгалтердик эсептин маалыматтарын атайылап бурмалап жатканын да эске алуу зарыл. Мындай ишканаларда бухгалтердик эсепти жана отчеттуулукту эл аралык стандарттарга ылайыкташтыруу өзгөчө көйгөйлүү болуп калат.

Бюджет түзүү. Россия практикасында башкаруу эсеби жана бюджет түзүүдө, каржылык иш-аракеттердин эки салыштырмалуу көз карандысыз түрү болуп саналат.

Бюджетти же башкаруу эсебин али ишке ашыра элек компаниялар үчүн аларды бир убакта киргизүү максатка ылайыктуу. Бюджетти түзүү ишкананын финансылык моделин аныктоодон башталат, ал анын уюштуруучулук жана кызматтык түзүмүн, материалдык, акча каражаттарынын жана документтердин агымын талдоону, финансылык натыйжалардын аныктоону камтыйт. Мындан тышкары, бизнестин кайсы түрлөрүн пландаштыруу жана эсепке алуу ишинин объектилери болоорун аныктоо абдан маанилүү.

Аныктоочу ролду ишкана базар экономикасынын шарттарындагы мүнөздөмөлөрү жана бизнестин башкаруунун өзгөчөлүктөрү ойнойт. Бюджетти түзүүнүн маанилүү элементи болуп жоопкерчилик борборлорун аныктоо саналат.

Пландаштыруунун жана эсепке алуунун негизги элементтери (ишкердик чөйрөлөр жана жоопкерчилик борборлору) аныкталгандан кийин бюджеттин статьяларынын номенклатурасы иштелип чыгат. Ошону менен бирге, чыгашалардын статьялары өзгөрүлмө жана туруктуу, түз жана кыйыр болуп классификацияланат (бул жерде кандайдыр бир маалыматты алууга кеткен чыгымдар, маалыматтан алынган пайдадан ашпашы керек болгон олуттуулуктун аталган принциптери өзгөчө мааниге ээ). Жогорудагы жол-жоболордун негизинде бюджеттик процесс жүргүзүлөт.

Бирок, бюджетти түзүү иштин жарымы гана. Анын аткарылышын көзөмөлдөө, иш жүзүндөгү көрсөткүчтөрдү пландаштырылган көрсөткүчтөр менен салыштыруу жана аныкталган четтөөлөрдү кайрадан талдоо дагы маанилүү. Бул бюджеттин иш жүзүндөгү аткарылышы жөнүндө маалыматты

алууга мүмкүндүк берүүчү бухгалтердик эсептин регистрлери болуп эсептелет.

Ошондуктан, башкаруу эсеби бюджеттик процесс сыяктуу эле принциптерге негизделиши керек:

-кирешелердин жана чыгашалардын статьяларынын бирдиктүү номенклатурасы,

-аларды белгилүү бир жоопкерчилик борборуна жана иштин түрүнө бекитүү мүмкүнчүлүгүнүн негизи.

Бухгалтердик эсеп менен бюджеттик процесстер бир убакта түзүлгөндөн кийин гана башкаруу эсебинин тутумунун толук иштеши мүмкүн:

-ар кандай аналитикалык бөлүмдөр (жеткизүүчүлөр, нарк коддору, продукциянын түрлөрү, терминдер ж.б), башкаруу чечимдерин кабыл алынат.

Россияда жергиликтүү ишканалардын башкаруу эсебинин практикасына кайрылсак, көптөгөн жергиликтүү ишканалардын эң маанилүү милдеттери болуп, бир жагынан, менеджерлер үчүн зарыл болгон башкаруу маалыматын алууга мүмкүндүк берүүчү башкаруу эсебинин системасын түзүү саналат, жана экинчи жагынан, батыштын стандарттарына ылайык отчеттуулук чет элдик инвесторлорду тартууда эң керектүү шарт болуп саналат.

Фаберлик (Faberlic) бул көйгөйлөрдү чечүүнү АКШнын ГААР негизинде башкаруу эсебинин системасын түзүү менен бириктирди. Фаберликте башкаруу эсебин орнотуу боюнча долбоорду ишке ашыруу 2003-жылдын январында башталган. Компания тездик менен өнүгүп, башкаруу кеңейтилген бизнести башкаруу үчүн чечимдерди кабыл алуу үчүн кыйла натыйжалуу куралдарга муктаж болгон. Ошол кездеги компаниянын

ишмердүүлүгү жөнүндө маалыматты чогултуу жана иштеп чыгуу көйгөйлөрү өнүгүп келе жаткан компаниялар үчүн мүнөздүү болгон - маалыматтардын толук эмес ишенимдүүлүгү, туунду (дочерний) ишканалардан алынган, маалыматтын кечигүүлөрү, так башкаруу эсебинин жана бюджеттик системанын жоктугу менен байланыштуу болгон.

Башында жетекчилик пландоо, бюджетти түзүү жана бюджеттин аткарылышын көзөмөлдөө тармагын иштеп чыгуу түзүү милдетин койгон, кийин бул милдет кеңейтилип – башкаруу отчетун үзгүлтүксүз даярдоону жолго коюу зарыл болгон. Келечекте компания эл аралык инвесторлордун каражаттарын тартуу зарылдыгына туш болот деп болжолдонгон, ошондуктан чыгымдарды минималдаштыруу үчүн башкаруу эсебинин системасын ушундай жол менен куруу чечими кабыл алынды, анын негизинде батыш стандарттары боюнча отчетту түзүүгө болот.

АКШнын GAAP стандарттарына артыкчылык берилди, анткени компанияны башкаруу максатында МСФО ыңгайлаштыруу кыйыныраак болуп чыкты. Ошентип, Faberlic АКШнын ГААПта белгиленген запастарды, негизги каражаттарды кайра баалоо жана айрым материалдык эмес активдердин амортизациясын эсептөө ыкмаларына көбүрөөк ылайыктуу болгон.

Фаберликтин башкаруу эсеби АКШнын ГААПтын төмөнкү негизги принциптерине негизделген:

1. *Нарк принциби* (бардык активдер алардын сатып алуу баасы боюнча эсепке алынат, милдеттенмелер жана капиталдын компоненттери алар пайда болгон учурда эсепке алынган сумма боюнча чагылдырылат).

2. Киреше менен чыгашанын дал келүү принциби. Кирешелер товарлар сатылган, кызмат көрсөтүүлөр эсептик мезгилге, ал эми чыгашалар бул кирешелерди алуу үчүн жумшалган мезгилге тиешелүү (эсептөө эсеби) болоорун белгилеген.

3. Үзгүлтүксүздүк принциби (компания өз ишмердүүлүгүн дайым улантууга ниеттенүү). Мындан тышкары, активдерди ликвиддүүлүктүн азаюу тартибинде топтоого жана дебеттик жана кредиттик калдыктарды өзүнчө чагылдыруу үчүн АКШнын GAAP тарабынан каралган эрежелерди колдонуу чечими кабыл алынган.

Башкаруу отчеттуулук системасынын отчеттуулук формалары АКШ GAAP тарабынан сунушталган активдер менен пассивдерди жайгаштыруунун негизинде түзүлгөн: активдер - ликвиддүүлүктүн азаюу тартибинде, милдеттенмелер - төлөө мөөнөтүнүн азаюу тартибинде.

Ошону менен бирге америкалык стандарттардын айрым жоболорун башкаруунун колдонулуп жаткан системасында ишке ашыруунун татаалдыгына байланыштуу сактабоо чечими чыккан.

Запастардын наркы, адатта, базар баасына абдан жакын болгон сатып алуу баасы боюнча эсепке алынат. Ошол эле даяр продукцияга да тиешелүү, анткени аларды сатуу мөөнөтү үч айдан ашпайт.

Товардык-материалдык запастардын төмөндөшү учун резервдерди түзбөө чечими кабыл алынды. Иштин өзгөчөлүгүнө байланыштуу мындай запастар ай сайын кайра бааланып турууга туура келет, бул болсо эмгектин көбөйүшүнө алып келет. Бүгүнкү күндө эсептен чыгаруу инвентаризациясы катары классификацияланышы мүмкүн болгон чийки заттар, кийинки мезгилде өндүрүш технологиясынын же продукциянын аралашмасынын өзгөрүшүнө байланыштуу инвентаризация болуп калышы мүмкүн. Бул учурда резервдерди топтоонун, резервдердин көлөмү боюнча пайданы кыскартуунун эч кандай мааниси жок. Демек, эсептен чыгаруу иш жүзүндө гана жүргүзүлөт.

Россиянын эсептер планында эсеп бир гана өлчөмгө ээ - "Бөлүштүрүү чыгымдары". Бул маалымат башкаруучулук эсепке жетишсиз, анткени башкаруучулук эсептин чыгашаларынын топтору бухгалтердик эсептин

чыгашаларынын топторуна туура келбейт (мисалы, жарнамалык чыгашалардын айрым түрлөрү, иш сапарлар, оюн-зоок чыгымдары, чийки заттарды эсептен чыгаруу).

Башкаруу эсебинин өз алдынча бухгалтердик эсепке бөлүнүшү бул сырды камсыз кылууга чоң мүмкүнчүлүктөрдү берет. Бирок бул негизги нерсе эмес. Кеп бул бухгалтердик эсептин мазмуну, анын максаттуу багыты жөнүндө болуп жаткандыгын баса белгилөө керек. Муну Америка Кошмо Штаттарындагы бухгалтердик эсепти уюштуруунун мисалы менен көрсөтүүгө болот. 1950-жылдардын аягына чейин бухгалтердик эсеп эки бөлүккө бөлүнгөн: финансылык эсеп жана чыгымдардын эсеби. Бирок башкаруу илиминин өнүгүшү бухгалтерлердин алдына жаңы милдеттерди койду.

Продукциянын өзүнө турган наркын эсепке алуунун натыйжалуулугун жогорулатуу жана өндүрүштү башкарууну тийиштуу маалыматтар менен камсыз кылуу зарыл. Бул багытка байланыштуу аталыштын өзгөрүшү пайда болду - "чыгашаларды эсепке алуу" ордуна, бухгалтердик эсептин жана аналитикалык иш-аракеттин бул бөлүмү "башкаруу эсеби" деп атала баштады. Илимий адабияттагы бул олуттуу өзгөрүүлөр "бухгалтердик революция" деп аталат.

Бул жараянды мүнөздөш үчүн, эксперттердин сөздөрүн келтирүүгө болот:

-бухгалтер-калькулятор эки альтернативага туш болду:

-башкаруу командасынан орун алуу жана маалыматтарды берүү, жетекчилик тарабынан зарыл болгон, же кичи кызмат ордуна жөнөтүлгөн, бул жөн гана болгон окуянын жазуусу катары иштейт, башкача айтканда, финансылык отчеттуулуктун маалыматтарын берүүнү улантуу.

Ал биринчи альтернативаны тандап алганы азыр билинип калды – жетекчиликке биригип кирди. Бирок, өз милдетин аткаруу үчүн, таза эсепке

алынбаган көйгөйлөргө ылайыктуу ыкмаларын өзгөртүүгө туура келди. Ал максат - экономика, математика, статистика, психология, технология ж.б. менен тыгыз байланышта болуш керек.

Натыйжада башкаруучулук эсептин жаңы тармагы пайда болду. Башкаруучу эсептин бул өзгөчөлүгү абдан маанилүү, биз аны эске алып, аны ишканаларыбыздын тажрыйбасына киргизүүгө аракет кылышыбыз керек. Бул жагдай өтө орчундуу, анткени өлкөдө экономикалык кризистин жылдарында бухгалтердик эсептин деңгээли, жана айрыкча продукциянын өзүнө турган наркын эсепке алуу жана калькуляциялоо бир кыйла кыскарды. Мындай көрүнүштүн негизги себеби базар мамилелердин азыркы абалы болуп саналат - ишканалар рентабелдүүлүккө чыгашаларды азайтуу жолу менен эмес, бааларды жогорулатуу жолу менен жетишүүгө аракет кылып жатышат.

Отуз жыл мурун Стэнфорд университетинин профессору Чарльз Хорнгрен аныктаган өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алуу жана продукциянын өздүк наркын эсептөө үч негизги максатта башкаруучулук эсеп менен ишке ашырылат. Ал үчүн оперативдүү пландаштыруу жана көзөмөлдөө, атайын чечимдерди кабыл алуу жана продукциянын өздүк наркын аныктоо керек.

Эгерде башкаруу эсебин уюштурууда аталган максаттардын айрымдарына гана басым жасалса, бул тиешелүү компаниянын ишине терс таасирин тийгизет. Буга ишкананын тажрыйбасында продукциянын өзүнө турган наркынын көрсөткүчтөрү гана эмес, анын тийиштүү түрлөрү колдонула тургандыгын кошуу керек. Гарвард университетинин белгилүү профессору Роберт Энтони ар кандай чыгымдардын максатын төмөнкүчө аныктаган:

"Көпчүлүк компаниялар үчүн чыгымдардын үч түрү аныкталышы керек:

-жооптуу аткаруучулардын ишин пландаштыруу жана көзөмөлдөө үчүн пайдаланылган жоопкерчилик борборлору боюнча чыгымдар;

-кадимки шарттарда бааларды жана башка оперативдүү чечимдерди аныктоо үчүн кызмат кылган өндүрүштүн толук өздүк наркы жана түздөн-түз өндүрүштүк наркы;

-конкреттүү шарттарда бааларды жана башка оперативдүү чечимдерди аныктоо үчүн колдонулат, мисалы, запастык кубаттуулук керек болгондо.

Башкаруу эсебинин тармагы натыйжалуулукк принцибинде курулганын баса белгилей кетүү керек. Башкаруучу көзөмөл тармагынын маанилүү бөлүгү катары башкаруу эсебин өнүктүрүүнүн негизги жолдорун да айта кетүү зарыл.

Буга кошумчалай кетчү нерсе, АКШда башкаруу эсеби методологиялык жактан гана бөлүнгөн. Уюштуруу жагынан алганда, чыгашаларды эсепке алуу, бюджеттерди иштеп чыгуу жана отчеттуулукту талдоо учурдагы пландаштыруу жана көзөмөлдөө бөлүмү ишкананын башкы бухгалтери жетектеген компаниянын бухгалтердик бөлүмүнүн бир бөлүгү болуп саналат.

АКШдагы башкаруу эсебинин негизги элементтерин карап чыгуу базар экономикалык мамилелерге өтүү шарттарында мындай эсепти ата мекендик ишканалардын тажрыйбасына киргизүү зарылдыгын көрсөтүп турат. Ал эми биздин тажрыйбабызда бухгалтердик эсептин жана аналитикалык иштин бул байланышына көңүл буруу үчүн биз чарбалык иштин өз алдынча чөйрөсү катары башкаруучулук эсепти өзгөчө белгилешибиз керек.

Ал эми заманбап бухгалтердик адабияттарды талдоо өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алууну жана продукциянын өздүк наркын калькуляциялоону бөлүштүрүү советтик доордун мазмунун сактоо менен салттуу түрдө аз бойдон калып жатканын көрсөтүп турат.

Тиешелүү бөлүмдөрдүн көлөмүн эске алганда да, маселелердин бардык спектрин көрсөтүү мүмкүн эмес. Ушундай эле жагдай Россиянын бухгалтердик адабиятында да бар. Мисал катары П. И. Камышановдун практикалык колдонмосун келтирүүгө болот. Анда башкаруучулук эсептин бардык проблемалары ондогон барактан турат. Башкаруу эсебин өнүктүрүү маселеси, анын өз алдынча дисциплинасы катары бөлүнүшү да бар жана аны тездетилген чечүүнү талап кылат. Бирок бул чечим аны окуу пландарына тезирээк киргизүүдөн эмес, биринчи кезекте методикалык жана окуу адабияттарын иштеп чыгуу тажрыйбада далилденген.

Биринчи бөлүм боюнча тыянактар

Эсеп-кысап адамзат өөрчүп-өнүгүшү менен бирге мындан миндеген жыл мурун пайда болгон. Анын алгачкы кадамы тарых үчүн эбегейсиз таасирин тийгизди. Жашоо тиричилигинин керектөөлөрү эсеп-кысаптын өнүгүшүнө алып келип, анын таасиринен өз кезегинде адамзаттын цивилизациясынын бөлүнгүс бөлүктөрү болгон жазуу жана математика илимдеринин өсүшүнө түрткү болгону баарыбызга белгилүү.

«Бухгалтер» термини адамзаттын жашоосунда XV кылымда пайда болгон. Инсбруктагы эсеп-кысап палатасынын иш жүргүзүүчүсү Христофор Истехер бухгалтер деген наамды алган биринчи кызмат адамы болуп эсептелет. Германияда 1498-жылга чейин эсеп-кысап китептерин алып жүргөн адамдар катчы деп аталчу.

Ушул убакыттан тартып «бухгалтер», «бухгалтерия» деген терминдер эски аттарын сүрүп чыгарып, бара-бара бардык жерлерге тарала баштаган, ал эми XVIII кылымда Россияга да өткөн. Бул кылымдын башында Петр 1-нин реформасынан кийин соода компаниялары кеңири таралып, фабрикалар менен заводдор пайда боло баштаган, аларга эсеп-кысапты сабаттуу жүргүзүү талап кылынган.

Эсеп-кысап ишине ал кездерде белгилүү көңүл бурулганы менен бухгалтердик китептерди туура алып барууну билген квалификациялуу адамдар аз болгон. Ошондуктан Россияда бухгалтердин наамын биринчи алган адам чет өлкөлүк киши болгондугу бекеринен эмес. Ал киши голландиялык соодагер Тиммерман эле, ал 1732- жылы 11-сентябрда Коммерц-Коллегиянын буйругу боюнча Петербургдук бажыкананын башкы бухгалтери болуп дайындалган.

Кыргыз республикасында илгертен эле «эсепчи» же «санакчы» деген термин тээ атам замандан, Манас-Ата менен бирге жаралган болсо да, «бухгалтер» термини көбүнесе советтик доорго, өнөр жай тармагынын калыптануу мезгилине таандык. Биринчи бухгалтерлерди даярдоо айыл чарба жана финансы техникумдарында уюштурулган.

Ишкананы башкарууда бухгалтердик эсепке өзгөчө орун берилет, анткени анын каржылык абалы, ишкердүүлүгү жөнүндө керектүү толук маалымат анда көргөзүлөт.

Бүткүл бухгалтердик маалыматтар юридикалык ченемге ылайыкталышы ыктымал. Бул жөнүндө материалдык жана акчалык каражаттардын сакталышына жоопкер тарапка — ишкана жетекчисине жана анын бухгалтерине жүктөлөт.

Эсеп саясаты бухгалтердик эсепти уюштуруунун бүтүндүгүн талап кылат жана финансылык отчетуулукту түзүү үчүн ишкана кабыл алган принциптерди, негиздерди, эрежелерди жана тартиптерди өзүнө камтыйт. Ишкананын эсеп саясаты бухгалтердик эсептин ыкмаларын жүргүзүүнүн эрежелеринин жыйындысы катары эсепти жүргүзүүдөн максималдуу натыйжаны (эффект) камсыз кылуусу зарыл. Ошондуктан финансылык жана башкаруу маалыматын өз убагында калыптандыруу, анын башкаруу чечимдери жана керектөөчүлөрдүн кенири чөйрөсү үчүн тууралуулугу, объективдүүлүгү, жеткиликтүүлүгү жана пайдалуулугу түшүндүрүлөт.

Ишкананын эсеп саясаты бухгалтердик отчеттуулуктун ички жана сырткы керектөөчүлөрү үчүн ачык-айкын болушу керек. Бул максатта эсеп саясатын ачып көрсөтүүдө керектөөчүлөр үчүн экономикалык кызыкчылыкка көңүл бурулуп, аларга бухгалтердик эсепти жүргүзүү жолдорун түшүүнүгө жардамы тийиши зарыл. Ишкананын башкаруу жана керектөөчүлөрүнүн кызыкчылыктарын канаттандыруу жана чечимдерди кабыл алуу максатында аларга туура жана объективдүү маалыматты бере ала турган эсеп саясатын түзүшөт.

Биринчи этап-эсеп саясатынын объектилери аныкталат, себеби конкреттүү ишкана өзүнө тешелүү бухгалтердик эсептин объектилеринин жыйындысына ээ болуп саналат.

Экинчи этапта биринчи этаптын жыйынтыктарына көз каранды эсеп саясатын түзүүгө таасирин тийгизген конкреттүү шарттар, кубулуштар жана процесстер аныкталат, б.а. эсеп жүргүзүүнүн ыкмаларына таасир этүүчү факторлорду аныктоо зарыл.

Учүнчү этап-экинчи этапта аныкталган факторлордун жыйындысынын негизинде эсеп саясатын түзүүнүн талаптарын, принциптерин талдоо менен байланышта болот.

Ишкананын эсеп саясатынын талаптарын биз жогоруда караганбыз. Конкреттүү ишкананын эсеп саясатында принцип жана эрежелерди иш жүзүнө ашырууда болжолдорго (мүлктүк өзгөчөлүк, ишмердүүлүктүн үзгүлтүксүздүгү, эсеп саясатын колдонуунун ыраттуулугу, чарбалык ишмердүүлүктүн фактыларынын убакыттык аныктуулугу) таяныш керек.

Төртүнчү этап ишкана тарабынан колдонууга боло турган бухгалтердик эсептин ыкмаларын иликтөө менен байланышкан.

Бешинчи этапта конкреттүү ишкана үчүн эсепти жүргүзүү ыкмаларын түздөн түз тандоо жүргүзүлөт.

Алтынчы этапта тандалган эсеп саясатын кабыл алуу жана колдонууну туура жүргүзүү керектиги аныкталат

Бүгүнкү күндө ишкананын атаандаштык артыкчылыктарын камсыз кылууга тийиш болгон, туура аныкталган стратегия, ишкананы натыйжалуу башкаруу үчүн өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Мындай стратегияны түзүү үчүн ишканага оперативдүү маалыматтар керек, ошондуктан башкаруу эсебинин маалыматтары негизделген чечимдерди кабыл алуу үчүн чоң мааниге ээ болот.

Баштапкы этапта башкаруу эсебинин маңызын аныктоо керек. Башкаруу эсеби бухгалтердик эсептин объективдүү өнүгүшүнүн натыйжасында өз алдынча бухгалтердик эсептин системасы болуп калды. Ошону менен бирге бүгүнкү күндө адистердин арасында башкаруу эсебинин маани-маңызын жана түзүмүн аныктоого бирдиктүү мамиле жок. Ошентип, жогорудагы аныктамалардын, талдоолордун негизинде башкаруу эсебин тар жана кеңири мааниде чечмелөө бар деп айтууга болот.

Башкаруу эсебинин тармагынын түзүмүндө бухгалтердик жана уюштуруучулук (финансылык-уюштуруу структурасы, башкаруу эсебинин методологиясы, иш кагаздарды жүгүртүү тармагы), бухгалтердик эсепти жана башкарууну (жоопкерчилик борборлорун түзүү, бюджетти түзүү), бухгалтердик жана аналитикалык (башкаруучулук анализдин методологиясы) айырмалоо керек) жана интеграциялоо (стратегиялык эсепке алуу жана тармагын натыйжалуулугунун көрсөткүчтөрүн түзүү) тармагын камсыз кылуу зарыл.

Эсеп саясаты - бул ишкана тарабынан кабыл алынган эсепке алуу ыкмаларынын жыйындысы. Эсепке алуу саясаты башкы бухгалтер тарабынан түзүлөт. "Ишкананын эсепке алуу саясаты" Кыргыз Республикасынын салык кодексинин талаптарына ылайык ишкананын жетекчиси тарабынан бекитилет.

Башкаруу эсебинде маалыматтын эки түрү колдонулат: сандык жана сандык эмес, биринчи түрү бухгалтердик жана бухгалтердик эмес маалыматтарды билдирет, экинчи түрү - социологиялык изилдөөлөрдүн натыйжалары.

Бухгалтердик эсеп жана отчеттуулук ишкананын экономикалык активдерин жана чарбалык операцияларын көбүрөөк ачып берет. Ишкананын бардык каражаттарынын жайгашкан жери жана курамы боюнча жетишээрлик объективдүү сандык сыпаттамасына үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүү, отчеттук таблицаларды түзүү жана баланстык топтоштуруу, иш кагаздарды типтештирүү жана эсептерде тармакташтыруу аркылуу камсыз кылынат.

Маалыматтын маанилүү булагы болуп, массалык кубулуштардын жана айлануусунун ортосундагы байланышты чагылдырган, аларды сандык жактан сапаттык жагы менен бирге кароого белгилүү бир экономикалык мыйзам ченемдүүлүктөрдү жана байланыштарды аныктоого мүмкүндүк берүүчү бул статистикалык эсеп болуп саналат.

Маалыматтын активдүү агымы статикалык жана бухгалтердик отчеттуулукка салыштырмалуу ишкананын чарбалык ишинин айрым багыттарында колдонулган оперативдүү эсепке алууну жана отчеттуулукту камсыз кылат. Бул маалымат ишкананы туруктуу башкаруу үчүн зарыл болуп саналат.

Бухгалтердик эсеп маалыматы менен иш кагаздардын негиздүүлүк принцибин этибарга алуу мүмкүнчүлүгү иш жүзүндөгү жана болжолдуу баалоолорду колдонуу менен байланышкан.

Оперативдүү башкаруу чечимдерин кабыл алуу айлануусунда изилдөө объектиси жөнүндө толук же жарым-жартылай маалымат колдонулат. Чечим кабыл алуу үчүн жетиштүү маалымат тез иштетилген толук эмес маалымат катары саналат.

Батыш өлкөлөрүндө башкаруу эсебинин өнүгүү тарыхы көптөгөн маалыматтарга бай. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин ага катышкан көптөгөн өлкөлөр талкаланган экономикасын калыбына келтире башташты. 1940-жылдардын аягында Англо-америкалык өндүрүштүк совет АКШнын экономикасынын динамикасы башка өлкөлөрдөгү өндүрүштүн натыйжалуулугунун өсүшүнөн ашып кеткендигин белгиледи. Өнөр жай ишканаларын башкаруунун тажрыйбасын үйрөнүү үчүн адистердин бир нече топторун АКШга жиберүү чечими кабыл алынды. Алардын арасында АКШнын ишканаларында бухгалтердик эсептин абалын изилдеген бухгалтерлердин тобу, изилденген маселелер боюнча тийиштүү докладдар жасалган.

1950-жылы Улуу Британияда «Башкаруу эсеби» деген ат менен басылып чыккан, бирок бул термин кийинчерээк орус тилине которулган китептин аталышында да, ага кириш сөздө да, тексттерде да табылган эмес.

АКШнын өнөр жайындагы бухгалтердик эсептин тажрыйбасы жөнүндөгү докладды түзүүчүлөр башкаруу (өндүрүштүк) эсепти уюштурууга басым жасашкан, анын негизи өндүрүштүк чыгымдарга көзөмөл болгон.

Өндүрүштүк чыгымдарга көңүл буруу америкалык бухгалтерлерди “башкаруу эсеби” деп аталган өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөөнүн комплекстүү системасын түзүүгө алып келген. Ошол эле учурда бул бухгалтердик эсеп деп аталып калган, анткени аны бухгалтерлер жүргүзүшкөн.

Өзүнүн мазмуну боюнча башкаруу эсеби бухгалтердик эсептин өзүнөн алда канча кеңири, аны продукциянын өздүк наркын башкаруу тармагы деп атоого болот. Бирок бул көзөмөлдүк жана башкаруу тармагынын аталышында “бухгалтердик эсеп” терминин сактап калуу мыйзамдуу, анткени бухгалтердик операциялар (өндүрүшкө кеткен чыгымдарды эсепке

алуу, стандарттык чыгымдарды эсептөө, өндүрүштүн реалдуу чыгымдарын эсептөө) анын негизин түзөт.

«Башкаруучулук эсеп» тармагын түзүү бухгалтердин квалификациялык деңгээлин олуттуу жогорулатуу, аны башкаруунун курамына киргизүү, бухгалтердик эсептин деңгээлин жана мазмунун жогорулатуу зарылчылыгына алып келген. Буга байланыштуу көптөгөн компаниялардын (General Motors, Pepsi Co) жетекчилери мурда бухгалтер болуп иштегенин эске сала кетишибиз керек.

Россияда бухгалтердик эсептин жана отчеттуулуктун эл аралык бухгалтердик эсептин стандарттарына ыңгайлашуусу методикалык гана эмес, бухгалтердик эсеп тармагындагы уюштуруу-техникалык маселелер, ошондой эле ишканалардын ишмердигинде базар мамилелердин өнүгүшүнүн деңгээли боюнча бааланат.

Мисалы, бухгалтердик эсеп жана отчеттуулук жөнүндө жобо продукцияны сатууда эсептөө ыкмасын колдонууга жол берет.

Бирок, көптөгөн сатып алуучулардын төлөөгө жөндөмдүүлүгү жетишсиз болгондуктан, продуктуларды берүүчүлөр бул ыкмага өтүү тобокелдигин кабылдабайт жана сатууну эсепке алуунун накталай ыкмасын колдонууну улантууда.

Ишканалардын ортосундагы экономикалык мамилелердин туруктуулугунун жетишсиздигинен улам алардын көбү олуттуу, ашыкча өндүрүш запастарын түзүүгө аргасыз болушат, бул отчеттук мезгилдин башындагы жана аягындагы өндүрүштүк запастардын калдыктарына, сарпталган материалдык ресурстарга, чыгашаларга баа берүүнү олуттуу кыйындатат.

Ошондой эле азыркы салык тармагынын шартында кээ бир ишканалар сатуунун, пайданын, салыктардын көлөмүнө таасир этүүчү бухгалтердик эсептин маалыматтарын атайылап бурмалап жатканын да эске алуу зарыл.

Мындай ишканаларда бухгалтердик эсепти жана отчеттуулукту эл аралык стандарттарга ылайыкташтыруу өзгөчө көйгөйлүү болуп калат.

Бюджет түзүү. Россия практикасында башкаруу эсеби жана бюджет түзүүдө, каржылык иш-аракеттердин эки салыштырмалуу көз карандысыз түрү болуп саналат.

Бюджетти же башкаруу эсебин али ишке ашыра элек компаниялар үчүн аларды бир убакта киргизүү максатка ылайыктуу. Бюджетти түзүү ишкананын финансылык моделин аныктоодон башталат, ал анын уюштуруучулук жана кызматтык түзүмүн, материалдык, акча каражаттарынын жана документтердин агымын талдоону, финансылык натыйжалардын аныктоону камтыйт. Мындан тышкары, бизнестин кайсы түрлөрүн пландаштыруу жана эсепке алуу ишинин объектилери болоорун аныктоо абдан маанилүү.

Аныктоочу ролду ишкана базар экономикасынын шарттарындагы мүнөздөмөлөрү жана бизнести башкаруунун өзгөчөлүктөрү ойнойт. Бюджетти түзүүнүн маанилүү элементи болуп жоопкерчилик борборлорун аныктоо саналат.

Башкаруу эсебинин тармагы натыйжалуулук принцибинде курулганын баса белгилей кетүү керек. Башкаруучу көзөмөл тармагынын маанилүү бөлүгү катары башкаруу эсебин өнүктүрүүнүн негизги жолдорун да айта кетүү керек.

Буга кошумчалай кетчү нерсе, АКШда башкаруу эсеби методологиялык жактан гана бөлүнгөн. Уюштуруу жагынан алганда, чыгашаларды эсепке алуу, бюджеттерди иштеп чыгуу жана отчеттуулукту талдоо учурдагы пландаштыруу жана көзөмөлдөө бөлүмү ишкананын башкы бухгалтери жетектеген компаниянын бухгалтердик бөлүмүнүн бир бөлүгү болуп саналат.

АКШдагы башкаруу эсебинин негизги элементтерин карап чыгуу базар экономикалык мамилелерге өтүү шарттарында мындай эсепти ата мекендик ишканалардын тажрыйбасына киргизүү зарылдыгын көрсөтүп турат. Ал эми биздин тажрыйбаагы бухгалтердик эсептин жана аналитикалык иштин бул байланышына көңүл буруу үчүн алгач чарбалык иштин өз алдынча чөйрөсү катары башкаруучулук эсепти өзгөчө белгилешибиз керек.

Ал эми заманбап бухгалтердик адабияттарды талдоо өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алууну жана продукциянын өздүк наркын калькуляциялоону бөлүштүрүү советтик доордун мазмунун сактоо менен салттуу түрдө аз бойдон калып жатканын көрсөтүп турат».

Тиешелүү бөлүмдөрдүн көлөмүн эске алганда да, маселелердин бардык спектрин көрсөтүү мүмкүн эмес. Ушундай эле жагдай Россиянын бухгалтердик адабиятында да бар. Мисал катары П. И. Камышановдун практикалык колдонмосун келтирүүгө болот. Анда башкаруучулук эсептин бардык проблемалары ондогон барактан турат. Башкаруу эсебин өнүктүрүү маселеси, анын өз алдынча дисциплинасы катары бөлүнүшү да бар жана аны тездетилген чечүүнү талап кылат. Бирок бул чечим аны окуу пландарына тезирээк киргизүүдөн эмес, биринчи кезекте методикалык жана окуу адабияттарын иштеп чыгуу тажрыйбада далилденген.

II БӨЛҮМ. КАЙРА ИШТЕТҮҮ ИШКАНАЛАРЫНДАГЫ СТРАТЕГИЯЛЫК БАШКАРУУ ЭСЕБИН ЖҮРГҮЗҮҮДӨГҮ ТАЛДООЛОР

2.1. Кайра иштетүү ишканаларынын бүгүнкү күндөгү экономикалык абалы

Ар бир иштин жыйынтыгында өнөр жай ишканалар өзүнүн тармактары боюнча талдоолорду жүргүзөт. Көбүнчө тармактарда экономикалык талдоолорду жүргүзүп келишет. Экономикалык талдоонун максаты - чарбалык иштин натыйжаларын аныктоо, баалоо, болжолдоо, анын өнүгүүсүндөгү оң жана терс жактарын аныктоо, ишканалардын ийгиликтеринин жана кемчиликтеринин себептерин, чарбалык иштин натыйжалуулугун жогорулатуу мүмкүнчүлүктөрүн издеп табуу менен байланышат.

Экономикалык талдоо акыркы натыйжалардын шарттарын белгилөө, изилдөө менен байланышкан өзгөчөлүнө ээ. Экономикалык талдоонун объектиси болуп экономикалык иш-аракет: өндүрүш, сатуу, чыгымдарды түзүү, финансылык натыйжалар саналат.

Талдоонун бул түрү ишканаланы башкарууда маанилүү роль ойнойт, анткени ал ишканаланы башкаруу тармагынын ажырагыс бөлүгү, анын кызматтарынын бири болуп саналат, маалымат чогултуу менен башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун ортосундагы тиешелүү мааниге ээ болот.

Экономикадагы кырдаалга объективдүү баа берүү, ошого жараша башкаруу чечимдерин иштеп чыгуу, кабыл алуу талдоонун канчалык өз убагында жана сапаттуу жүргүзүлүшүнө жараша болот.

Экономикалык талдоонун предмети болуп ишканалардын мүлктүк-финансылык абалы, чарбалык иштери, натыйжалуулугу, объективдүү жана субъективдүү далилдердин таасири астында өнүгүп жаткан чарбалык иштин акыркы көрсөткүчтөрү, чарбалык иштердин натыйжалуулугун жогорулатуучу пайдаланылбай жаткан резервдерди аныктоо болуп саналат.

Талдоонун мазмуну болуп, өз кезегинде, талдоо жүргүзүүдөгү милдеттер менен аныкталат. Аларга төмөнкүлөр кирет:

- пландарды, көрсөткүчтөрдү, стандарттарды иштеп чыгуу;
- пландаштыруунун илимий негиздүүлүгүн жогорулатуу;
- пландардын, сметалардын, нормативдердин аткарылышын көзөмөлдөөнү уюштуруу,
- планды менен фактыларды салыштырууга, четтөөлөрдү аныктоого негизделет, бул байланыш принциби пландаштыруунун сапатын жогорулатууга мүмкүндүк берет;
- экономикалык натыйжалуулуктун деңгээлин көзөмөлдөө жана баалоо;
- иштеп чыгуу, башкаруу чечимдерин негиздөө.

Экономикалык талдоо белгилүү бир принциптерге таянат, мисалы:

- илимий мүнөздөгү - экономикалык мыйзамдардын, илим менен техниканын жетишкендиктеринин талаптарын сактоо;
- тармактуу мамиле - тармактык өнүгүүсүнүн бардык мыйзам ченемдүүлүктөрүн эсепке алуу, кубулуштардын өз ара байланышын жана өз ара аракеттенүүсүн эске алуу;
- комплекстик мүнөз - ишкананын ишине көптөгөн факторлордун таасирин эске алуу;
- динамикалык изилдөө - өнүгүүдөгү кубулуштарды кароо, өзгөрүүлөрдүн себептерин аныктоо;
- негизги максатты бөлүп көрсөтүү - максатка жетүү үчүн тоскоолдук кылган эң маанилүү себептерди аныктоо милдетин коюу;
- конкреттүүлүк жана тажрыйбалуулук маанилүүлүк - натыйжалар сандык туюнтмага ээ болушу керек, көрсөткүчтөрдүн өзгөрүү себептери так болушу керек

Ошентип, экономикалык талдоонун негизин аныктоо, баалоо жана экономикалык ишмердүүлүккө айрым далилдердин таасирин болжолдоо түзөт, б.а. далилдик талдоо, анын жүрүшүндө экономикалык кубулуштардын ортосундагы байланыш изилденет.

Чарбалык иштин акыркы натыйжаларына айрым далилдердин таасирин тармактуу, жалпылап изилдөө, өлчөө, жалпылоо үчүн пландын, отчеттуулуктун жана башка маалымат булактарынын экономикалык көрсөткүчтөр тармагында чагылдырууга байланышкан белгилүү бир ыкмалар колдонулат. Сандык өлчөөлөрдүн сапаттык өлчөөлөргө өтүү мүмкүнчүлүгүн эске алуу менен өнүгүүдөгү экономикалык айланууларды изилдөөгө болот.

Экономикалык талдоо бир катар өзгөчөлүктөргө ээ.

Биринчиден, бул өндүрүштүк жана экономикалык далилдердин өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасы катары натыйжаларды баалоодо көрүнгөн экономикалык ишмердүүлүктү изилдөөнүн тармактуу мамилеси,

ишмердүүлүктүн өзү динамикалык өнүгүүдөгү тармак катары каралат, ал айрым баш ийүүчү элементтерден турат.

Экинчиден, эске алынган бардык далилдер акыркы натыйжага таасир этет.

Үчүнчүдөн, бардык көрсөткүчтөр системаны чагылдырышы керек, б.а. иреттелген жыйынды, ар бир көрсөткүч өзүнүн экономикалык мазмунуна ээ, башка көрсөткүчтөр менен өз ара байланышта болуп, кыскартуу жана бөлүнүү касиеттери менен айырмаланат.

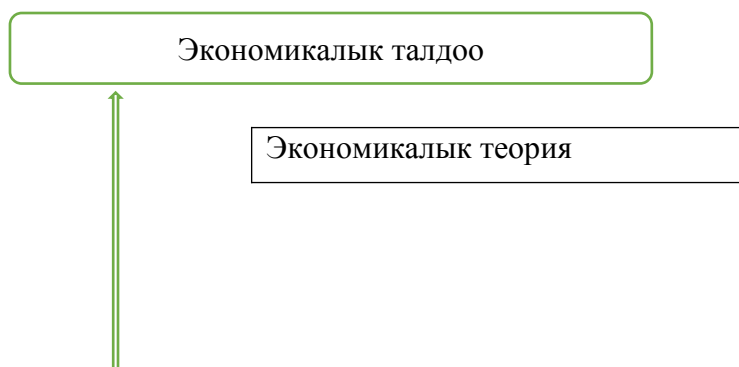
Экономикалык талдоонун түрлөрү, мазмуну, максаттары, кызматтары боюнча аныкталып, финансылык жана башкаруу талдоосу айырмалнат.

Финансылык талдоо тышкы, көзөмөлдөөчү органдар, салык мекемелери, керектөөчүлөр, аудитордук фирмалар, инвесторлор тарабынан ишке ашырылуучу жана ишкананын өзү жүргүзгөн талдоолору бөлүнөт, аларга каржы бөлүмү, бухгалтердик эсеп бөлүмү, пландоо бөлүмү кирет.

Тышкы көзөмөлдүн негизги милдети - ишкананын финансылык абалына, төлөө жөндөмдүүлүгүнө жана ликвиддүүлүгүнө баа берүү, ички көзөмөл - кирешенин көрсөткүчтөрүн, рентабелдүүлүгүн, каражаттарды пайдалануунун натыйжалуулугун жана аларды пайдалануунун жолдорун аныктоо, башкаруу чечимдерин иштеп чыгууга багытталган, бул ишканаларда уюштуруу иштерин чындоого жардам берет.

Башкаруу талдоосу, эреже катары, ички мүнөзгө ээ, ишкананын кызматкерлери тарабынан жүзөгө ашырылат жана ички ресурстардын ар кандай түрлөрүн колдонууга байланышкан маселелер изилденет.

Экономикалык талдоо жалпысынан илимдин ар кандай тармактары менен, жана экономикалык илимдердин бир-бири менен тыгыз байланышта болот. (1-сүрөт)

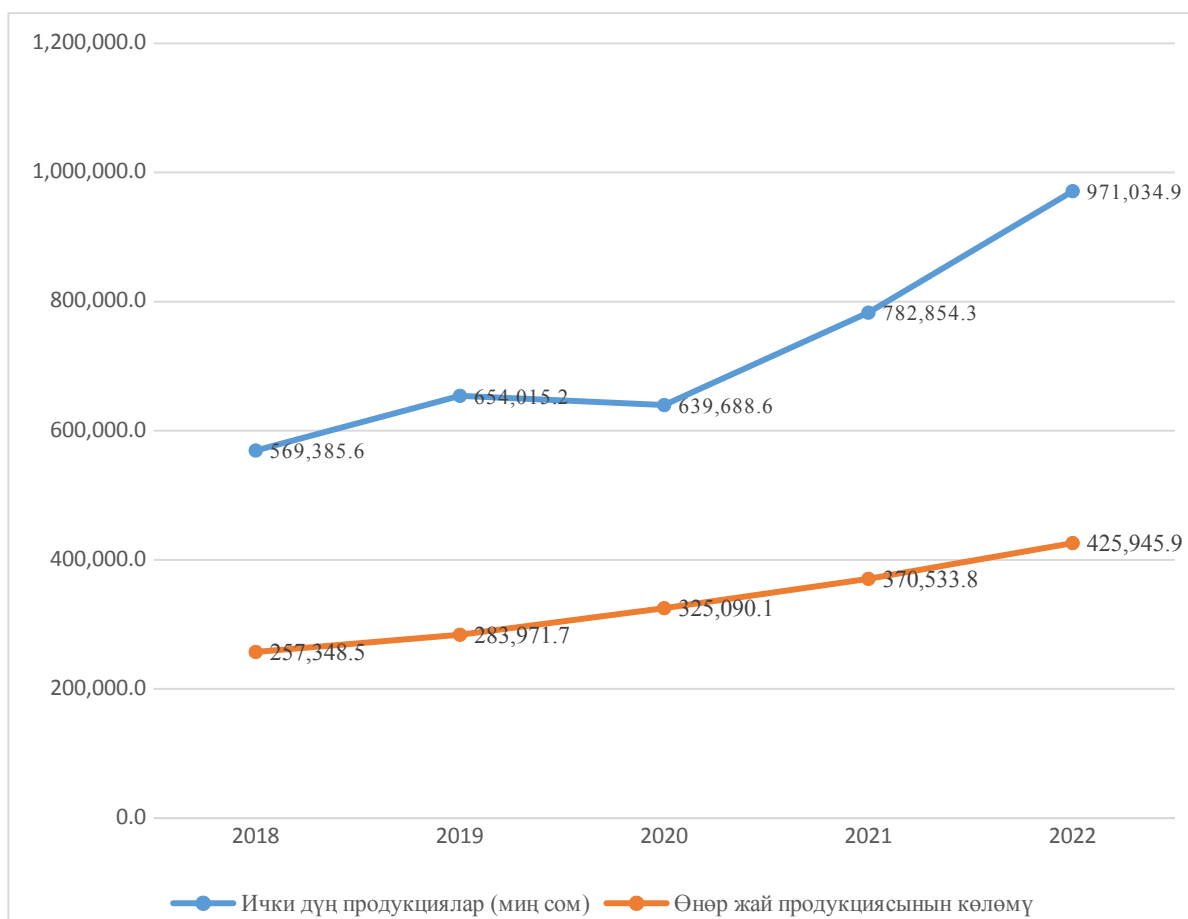

Бухгалтердик эсеп
Статистика
Аудит
Микроэкономика
Ишканалары башкаруу
Каржы менеджменти
Каржы
Тармактык экономика
Математика
Ички чарбалык пландаштыруу

Сүрөт 1. Экономикалык талдоодогу экономика тармагынын бир-бири менен тыгыз байланышы автор тарабынан түзүлдү.

Экономикалык талдоонун максаты, милдеттери, объекти жана изилдөө предмети болгон татаал илим экендиги баарыбызга маалым. Экономикадагы, экономикалык өнүгүүнү, айрым объектилерди изилдеп, экономикалык абалга баа берип, болжолдоочу кызматты аткарат. Жогоруда аталган талдоолордун негизинде, Кыргызстандагы кайра иштетүүчү ишканалардын экономикалык абалынын талдоосу төмөндөгү жыйынтыктарды берди.

Республикадагы ички дүң продукциялардын жана өнөр жай продукциясынын көлөмү биздин талдообузда (2-сүрөт) акыркы беш жылда өсүштөрдү байкоого болот.

2-Сүрөт. Ички дүң продукциялардын жана өнөр жай продукциясынын көлөмү.

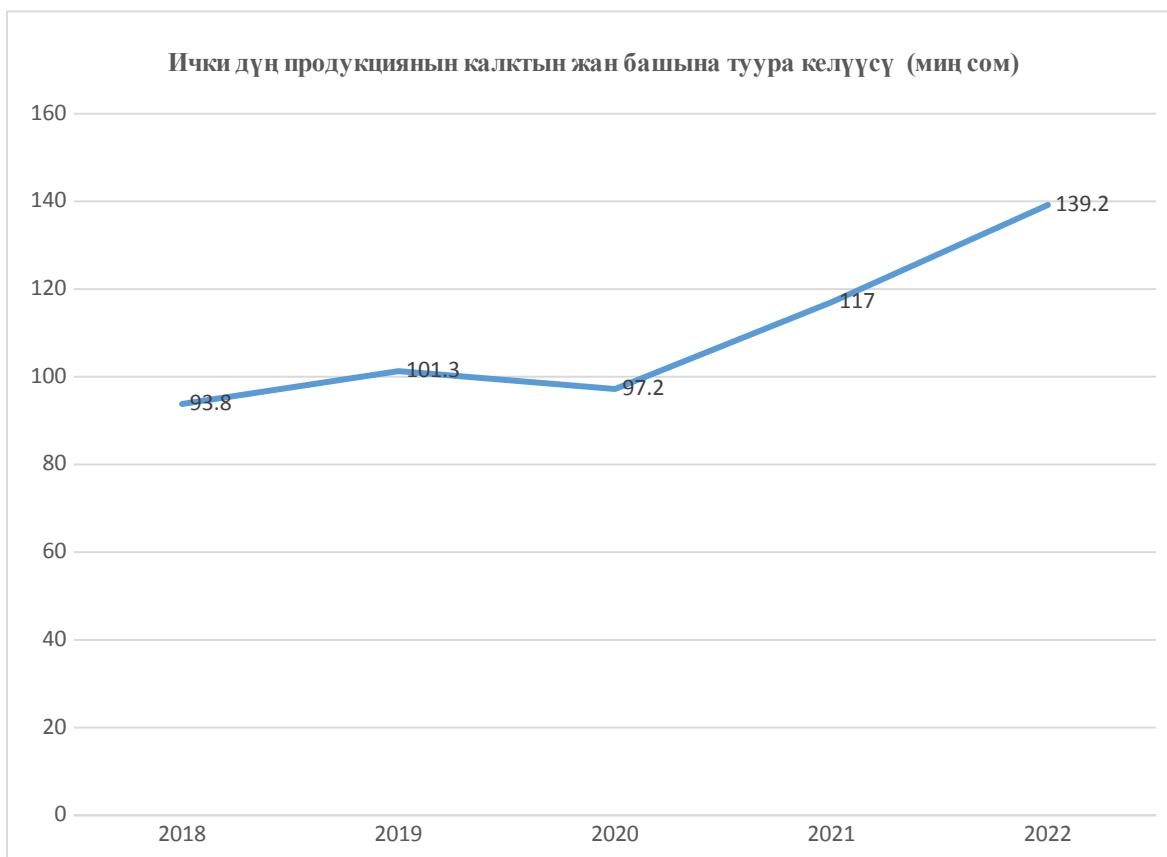
Кыргыз Республикасынын улуттук статистика комитетинин маалыматынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматынын негизинде экинчи сүрөттө көрсөтүлгөндөй, ички дүң продукциялардын өсүү пайыздары 2019-жылы 2018-жылга салыштырганда 115% пайызды түзүп, 84629,6 миң сомго өскөн.

2020-жыл менен 2019-жылды салыштууда дүйнөлүк “COVID-2019” карантини ички дүң продукциябызга таасирин тийгизип, 2019-жылдын 98% пайызын түзгөн, башкача айтканда (-)14326,6 миң сомго азайган.

Акырындык менен өлкөнүн экономикасы турукташып, 2021-жыл менен 2020-жылды салыштууда 122% пайызга жогорулап, 143165,7 миң сомго өскөндүгүн байкоого болот.

Улуттук статистика комитетинин 2022-жылдагы маалыматтарын 2021-жылдын маалыматтарына салыштырууда 124% пайызды түзүп, 188180,6 миң сомго өскөн.

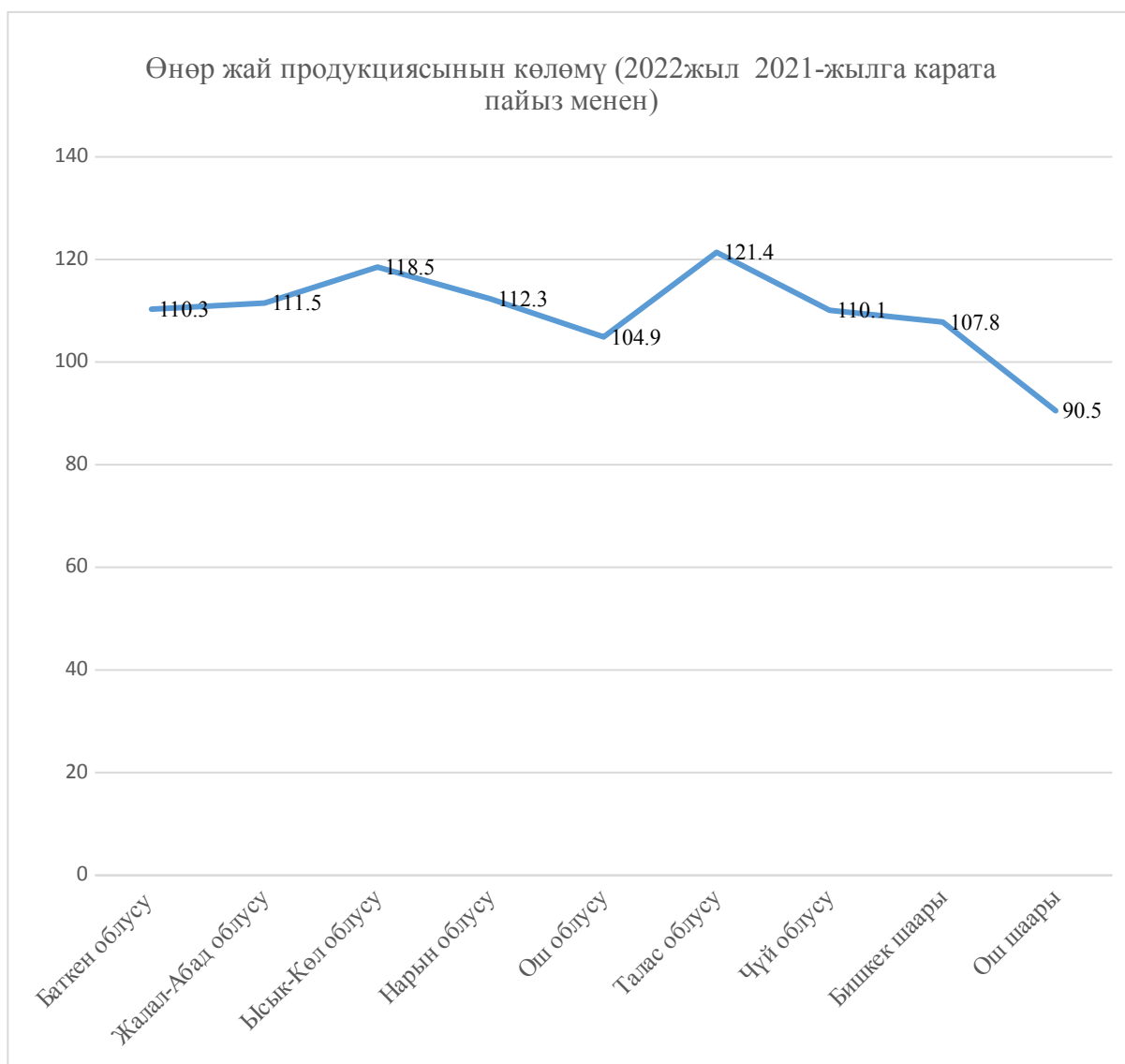

3-

Сүрөт. Ички дүң продукциянын калктын жан башына туура келүүсү (миң сом). Кыргыз Республикасынын улуттук статистика комитетинин маалыматынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

Экономикалык көрсөткүчтөрдүн маалыматынын негизинде (3-сүрөт) ички дүң продукциянын калктын жан башына туура келүүдөгү өсүш акыркы беш жылда орточо 111% пайызды түзгөн. (2019/2018=108%; 2020/2019=96%;2021/2020=120%; 2022/2021=119%; 108+96+120+119=443:4=111%)

Ар бир экономикалык көрсөткүчтөрдү талдоодо региондорго, областтарга жана аймактарга бөлүп кароо да салттуу көрүнүштөрдүн бири (4-сүрөт).

4-сүрөт. Өнөр жай продукциясынын көлөмү (2022-жыл, 2021-жылга карата пайыз менен). Кыргыз Республикасынын улуттук статистика комитетинин маалыматынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

4-сүрөттөгү өнөр жай продукциясынын көлөмүн область, шаарларга бөлүп кароодо эң жогорку көрсөткүч Талас областына – 121,4%, Ысык-Көл облусуна – 118,5%, Нарын облусуна- 112,3%, эң төмөнкү көрсөткүч Ош шаарына – 90,5% тиешелүү болгон.

Азыркы учурда өнөр жай ишканалары Кыргыз Республикасынын экономикасында маанилүү орунду ээлерин улуттук статистикалык комитетинин 2018-2022 жылдардагы маалыматында далилденди.

Өлкөнүн экономикасынын өнүгүшү көбүнесе алардын финансылык-чарбалык ишинин абалына көз каранды.

2021-жылы коронавирустук эпидемиядан улам кырдаалдын токтошу жана турукташтырылышынан кийин экономиканын калыбына келүүсү акырындык ордуна келди десек болот.

Кайра иштетүүчү ишканалардын финансылык статистикасы, финансылык-чарбалык ишинин натыйжаларын, төлөө жөндөмдүүлүгүн жана ишканалардагы эсептешүүлөрдүн абалын чагылдырган көрсөткүчтөрдү камтыйт. Маалыматтарды чогултуу расмий статистикалык отчеттуулуктун формаларынын негизинде жүргүзүлөт.

Ар бир ишкана финансылык жылдын жыйынтыгы менен финансылык жана каржылык эсебинин негизинде баланс түзүшөт. Ар бир ишкана статистикалык маалыматтардын негизинде статистикалык баланс түзүлөт жана талдоолордо маалыматтарды колдонууга толук мүмкүн.

Балансталган финансылык натыйжа (пайда минус чыгым) - бул ишканалардын бардык чарбалык операцияларын эсепке алуунун негизинде аныкталган акыркы финансылык натыйжа. Мында продукцияны (жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү) сатуудан түшкөн пайданын (зыяндын) жана бул операцияларга чыгашалардын суммасына азайтылган операциялык эмес кирешенин суммасы көрсөтүлөт.

Таблица 1. Экономикалык иштин түрү боюнча продукциялар (өткөн жылга карата пайыз менен)

Көрсөткүчтөр	2018	2019	2020	2021	2022
---------------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------

Өнөр жай - бардыгы	105,4	106,9	93,4	109,0	111,4
Өндүрүш тармактары	105,0	108,3	92,8	107,0	116,4
Тамак-аш азыктарын (анын ичинде ичимдиктерди) жана тамеки өндүрүү буюмдар	104,7	103,9	93,4	113,3	111,1
Текстиль өндүрүш; өндүрүш кийим жан а бут кийим, булгаары жана башка булгаары буюмдары	115,8	118,2	78,5	94,2	107,2
Өндүрүш жыгач жана кагаз буюмдары; басып чыгаруу иш-чаралары	111,0	67,3	86,8	126,2	127,0
Өндүрүш тазаланган мунай продуктулары	108,9	60,0	40,7	167,0	112,3
Химия продукциясын чыгаруу	91,5	96,2	139,6	68,9	76,6
Өндүрүш фармацевтикалык продуктулар	76,7	97,8	203,4	64,2	83,0
Резина жана пластмасса буюмдарын өндүрүү, башка металл эмес минералдык продуктулар	111,3	106,7	93,0	129,5	97,5

Улуттук статистика комитетинин маалымат булактарына ылайык, автор тарабынан түзүлдү.

Таблицада көрүнүп тургандай, 2018 –жылдан 2022 жылга чейинки талдоодо, жыл сайын өсүш байкалууда. Ал эми 2020 жылы коронавирустук эпидемиядан улам фармацевтик продуктулар 2019 жылга салыштырганда эки эсе өскөндүгү, же 203,4 пайызды түзөт. Ушундай эле көрсөткүч

химия продукциясын чыгарууда да 2020 жылы 2019 жылга салыштырганда 139,6 пайызды түзгөн.

Жалпы өнөр жай тармагы боюнча 2022 жылдагы көрсөткүчтөрдү айта турган болсок, 2022 жылы 2018 жылга салыштырмалуу 106%, 2019 жылга 104%, 2020 жылга - 119%, 2021 жылга - 102% түзгөн.

Ар бир өндүрүш тармактары боюнча талдоолор да 2022 жылы 2018 жылга салыштырмалуу 111%, 2019 жылга 107%, 2020 жылга - 125%, 2021 жылга - 109% түзгөн.

Таблица 2. Өнөр жай өндүрүшүнүн структурасы 2022-жылда менчик формалары боюнча (пайыз менен)

Көрсөткүчтөр	Салыштырма салмагы		
	ишканалардын жалпы саны боюнча	өнөр жай өндүрүшүнүн жалпы көлөмү боюнча	кызматкерлердин жалпы саны боюнча
Өнөр жай - Бардыгы	100	100	100
анын ичинде менчиктин түрү боюнча:			
мамлекеттик	2,2	0,6	3,3
муниципалдык	7,6	0,8	7,7
менчик	90,2	98,6	89,0

Улуттук статистика комитетинин маалымат булактарына ылайык, автор тарабынан түзүлдү.

Өнөр жай өндүрүшүнүн структурасы 2022-жылда менчик формалары боюнча ишканалардын жалпы саны боюнча мамлекеттик ишканалар 2,2%, муниципалдык ишканалар 7,6%, менчик ишканалар 90,2%. Өнөр жай

өндүрүшүнүн жалпы көлөмү боюнча мамлекеттик ишканалар 0,6%, муниципалдык ишканалар 0,8%, менчик ишканалар 98,6%. Кызматкерлердин жалпы саны боюнча мамлекеттик ишканалар 3,3%, муниципалдык ишканалар 7,7%, менчик ишканалар 89,0% түзгөн.

Таблица № 3. Кайра иштетүүдөгү иштеп аткан өндүрүштүк тармактар

Көрсөткүчтөр	2018	2019	2020	2021	2022
Ишканалардын саны	1 201	1 165	1 172	1 173	1 190
Өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмү, миллион сом	199 898,1	224 527,0	266 091,9	281 243,7	330 763,1
Иштегендердин саны, миң адам	99,9	99,1	86,8	84,2	77,2
Калдыктардын финансылык жыйынтык (пайдадан чыгаша кемитилет), млн. сом	14 983,8	20 607,1	28 456,3	46 125,2	104 117,0

Улуттук Статистика комитетинин маалымат булактарына ылайык, автор тарабынан түзүлдү.

Кайра иштетүүдөгү иштеп аткан өндүрүштүк тармактар боюнча талдоолор боюнча ишканалардын саны 2018 жылы 1201 ишкана болсо, 2022 жылы 1190 ишкана болгон, маалыматтардын негизинде ишканалардын саны жылдан жылга азаган же пайыздык салыштырууда 99% түздү.

Иштеген кызматкерлердин саны боюнча талдоодо 2018 жылы 99,9 миң адам болсо, 2022 жылдын аягында 77,2 миң адамды түзгөн. Талдоолордун

негизинде 2018 жылга салыштырганда иштеген кызматкерлердин саны 2022 жылдын аягында 22,7 миң адамга азайган.

Өнөр жай өндүрүшүнүн көлөмү, 2018 жылдан 2022 жылга салыштырганда, өсүштөр байкалат. Акыркы маалыматтарга караганда 1 январь 2023 жылга 130865,0 млн. сомго же 165,4 % түзгөн.

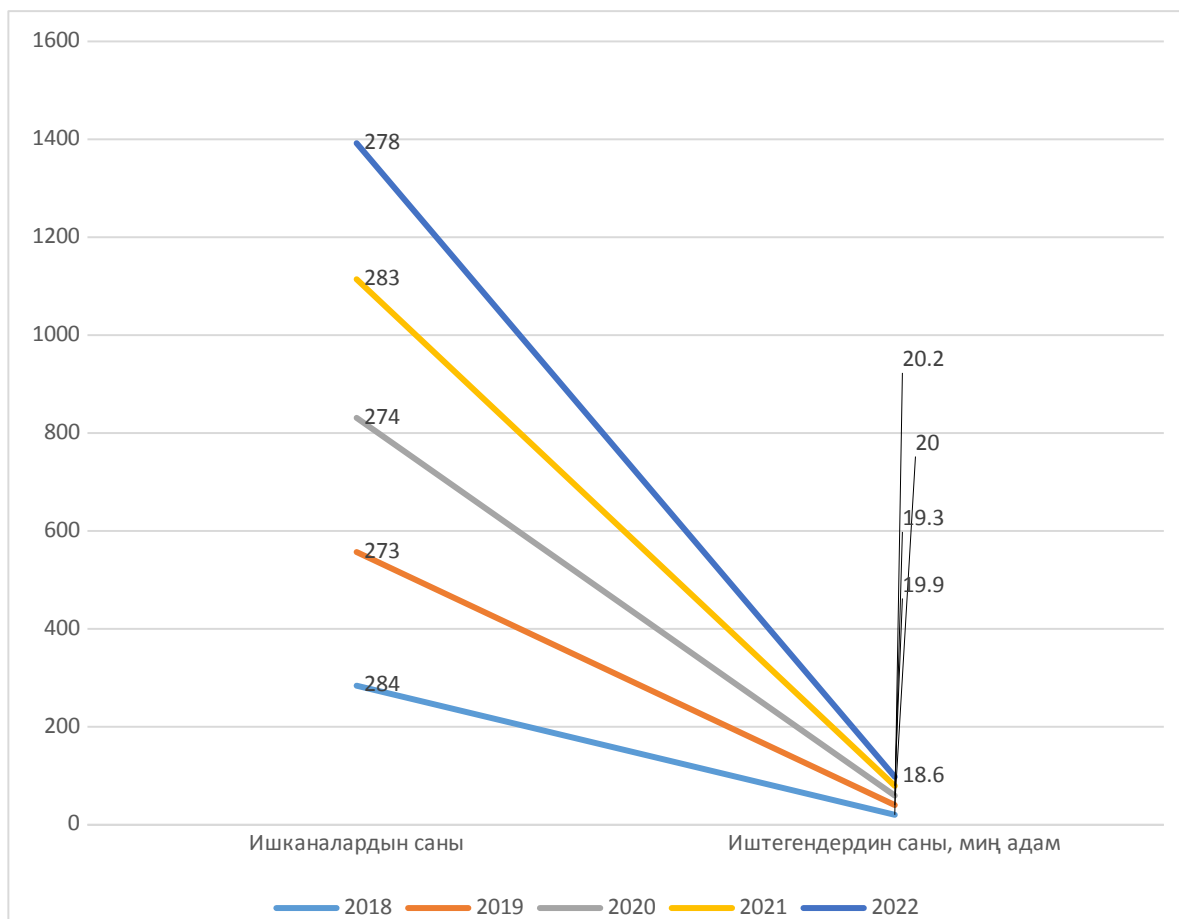
Таблица № 4. Тамак-аш азыктарын (суусундуктарды кошкондо) жана тамекини өндүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрү

Көрсөткүчтөр	2018	2019	2020	2021	2022
			0		
Ишканалардын саны	284	273	274	283	278
Өнөр жай продукциясынын көлөмү, млн. сом	31 826,4	33 743,3	35 330,0	45 559,7	61 986,4
Иштегендердин саны, миң адам	20,2	20,0	19,3	19,9	18,6
Калдыктардын финансылык жыйынтык (пайдадан чыгаша кемитилет), млн. сом	2 459,4	1 933,1	2 291,2	5 466,3	6 963,5
Өндүрүш: эт жана тамак-аш кошумча продуктылар, т	13 336	14 011	14 040	13 728	13 029
Колбасалар буюмдар, т	5 595	7 475	8 957	10 729	11 838
бардык түрдөгү май, т	4 422	5 621	8 174	8 274	8 699
кайра иштетилген суюк сүт, т	38 352	40 471	66 376	63 912	56 961
коюланылбаган же таттуу кошулбаган каймак, т	1 157	2 148	3 298	2 870	5104
бардык түрдөгү	4 105	3 629	7 443	6 639	7242

сырлар, т					
кумшекер, миң, т	122,5	99,7	51,3	64,9	107,4

Улуттук статистика комитетинин маалымат булактарына ылайык, автор тарабынан түзүлдү.

Тамак-аш азыктарын (суусундуктарды кошкондо) жана тамекини өндүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрү боюнча акыркы беш жылдагы талдоолордун маалыматында 2022 жылдагы көрсөткүчтөрдүн жыйынтыгы 2018 жылдагы көрсөткүчтөргө караганда ишканалардын саны 3 % азайган, өнөр жай продукциясынын өндүрүү көлөмү 2018 жылдагы көрсөткүчтөргө караганда 2022 жылы 95% өскөн, Иштегендердин саны боюнча 2018 жылдагы көрсөткүчтөргө караганда 2022 жылы 1,6 миң адамга азайган. Таблицада көрсөтүлгөн башка көрсөткүчтөр боюнча да негизинен өсүүлөрдү байкасак болот.

5-Сүрөт. Тамак-аш азыктарын, тамекини өндүрүүдөгү ишканалардын жана иштегендердин саны. Кыргыз Республикасынын улуттук статистика комитетинин маалыматынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

үрөттө көрсөтүлгөн диаграмманын негизинде тамак-аш азыктарын (суусундуктарды кошкондо) жана тамекини өндүрүүдөгү ишканалардын жана иштегендердин санынын азайгандыгын көрүүгө болот.

Таблица № 5. Тазаланган мунайзат продуктуларды өндүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрү

Көрсөткүчтөр	2018	2019	2020	2021	2022
Ишканалардын саны	10	10	8	9	9

өнөр жай продукциясынын көлөмү, млн. сом	13 169,9	5 218,7	1 200,0	3 771,6	6 264,0
Иштегендердин саны, миң адам	1,4	1,4	1,2	1,2	1,0
Сальдолоштурулган финансылык жыйынтык пайдадан чыгаша кемитилет), млн. сом	-3 300,1	-5 007,1	-11 920,6	-4 754,0	-3 886,3
Өндүрүш: мотор майы (бензин), миң тонна	218,8	103,0	13,0	20,7	24,1
газойли (дизель майы), миң т	79,3	83,0	57,9	96,9	114,9
мунай отун (мазут), миң т	156,5	115,4	84,3	151,3	159,0

Улуттук статистика комитетинин маалымат булактарына ылайык, автор тарабынан түзүлдү.

Тазаланган мунайзат продуктуларды өндүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрүн талдоодо өнөр жай продукциясынын көлөмү 2022 жылы 2018 жылдын 47 % түзгөн же 6905,9 млн. сомго азайган, мотор майы (бензин), 2022 жылы 2018 жылдын 11 % түзгөн же 194,7 миң тоннага азайган. Газойли (дизель майы) 44% же 35,6 миң тоннага көбөйгөн. Ошондой эле анча көп эмес өзгөрүүгө мунай отун (мазут) көрсөткүчтөрүн көрүүгө болот.

Таблица 6. Резина жана пластмасса буюмдар, башка металл эмес минералдык продуктуларды өндүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрү

Көрсөткүчтөр	2018	2019	2020	2021	2022
Ишканалардын саны	330	320	321	312	312

Өнөр жай продукциясынын көлөмү, млн. сом	21 469,0	21 530,7	19 517,7	29 890,7	33 821,1
Иштегендердин саны, миң адам	12,1	11,9	11,3	11,4	10,5
Калдыктардын финансылык жыйынтык (пайдадан чыгаша кемитилет), млн. сом	2 530,5	2 097,9	1 400,2	6 715,5	7 615,2
Өндүрүш: цемент, мин тонна	1 930	2 008	1 872	3 491	2 667
Курулуш акиташ, миң тонна	8,5	5,2	5,4	6,9	11,6
бетондон жасалган курама курулуш конструкциялары, миң т	199,3	140,2	106,5	154,8	132,0

Улуттук статистика комитетинин маалымат булактарына ылайык, автор тарабынан түзүлдү.

Жогоруда 6 таблицадагы маалыматтарга көз чаптырсак, резина жана пластмасса буюмдар, башка металл эмес минералдык продуктуларды өндүрүүнүн негизги көрсөткүчтөрү боюнча өнөр жай продукциясынын көлөмү

боюнча 2022 жылы 2018 жыл менен салыштырганда негизинен өсүштөрдү байкоого болот.

2.2. Ишканалардын финансылык ресурстарды пайдалануунун талдоосу

Азыркы мезгилде кайра иштетүү өнөр жайынын өнүгүшү экономикалык түзүмдөрүнүн өзгөрүшү жана көп түзүмдүү экономиканын калыптанышы, өндүрүш каражаттарына жеке менчикке негизделген чарба жүргүзүүнүн формаларынын, экономиканы башкаруунун базар мамилелеринин принциптеринин калыптанышы менен мүнөздөлөт.

Кайра иштетүүчү өнөр жай ишканаларын өнүктүрүүнүн негизги мыйзам ченемдүүлүктөрдүн бири болуп төмөнкүлөр саналат: агроөнөр жай комплексинин кайра иштетүүчү жана аны менен байланышкан тармактарын түзүмдүк кайра куруулар, өндүрүштө өнөктөштөрдү интеграциялоо, продукцияны кайра иштетүү жана сатуу, өндүрүштү натыйжалуу иштеп жаткан ишканаларга топтоо болуп эсептелет.

Бул мыйзам ченемдүүлүктөр кайра иштетүүчү ишканалардын уюштуруу-укуктук түзүмдөрү өзгөртүп, кайра куруудагы биринчи этап болуп саналат. Экономиканын реалдуу секторундагы кайра иштетүүчү ишканалардын финансылык көрсөткүчтөрү биздин талдообузда эң негизги көрсөткүчтөрдүн бири болуп эсептелет.

Ишканалардын ийгиликтүү иштеши, рентабелдүүлүктүн деңгээлин жогорулатуу, анын активдерин сактоо жана көбөйтүү үчүн башкаруунун жакшы иштеген механизми талап кылынат, анын эң маанилүү элементи күнүмдүк ички чарбалык көзөмөл болуп саналат.

Ишкананын айрым түзүмдүк бөлүмдөрүнүн ишинин натыйжалуулугун, кызматкерлердин ар бирине жүктөлгөн милдеттерди

жоопкерчилик менен аткаруусун көзөмөлдөө баардык ишканаларда колдонулат. Бул ар бир ишканадагы негизги, материалдык каражаттардын сакталышын камсыз кылууга, сарамжалдуу пайдаланууга жана көбөйтүүгө жардам берет.

Ишкананын ишин экономикалык жактан талдоо бүтүндөй ишкананын жана анын түзүмдүк бөлүмдөрүнүн ишинин оң жана терс жактарын аныктоого мүмкүндүк берет.

Экономикалык талдоо чыгымдардын кайсы статьялары же экономикалык чыгымдардын элементтери боюнча тиешелүү убакытка олуттуу өзгөрүүлөр болгонун аныктоого шарт түзөт. Талдоо аркылуу өндүрүмсүз чыгымдарды, коромжуларды, ысырапкорчулукту, жетишсиздикти жана уурдоону, материалдык зыяндын ордун толтуруу үчүн аласаларды, материалдык балуулуктардын бузулуп калуудан болгон жоготууларды жана башкаларды мүнөздөгөн көрсөткүчтөр изилденет.

Экономиканын стабилдүү өнүгүшү үчүн өндүрүштүн көлөмүн көбөйтүү жана айыл чарба продукциясынын сапатын жогорулатуу менен бирге аларды кайра иштетүүнү түзүү жана өнүктүрүү зарыл экендиги азыркы мезгилдин талабы экендиги баарыбызга белгилүү.

Тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүү Республикабыздын баардык аймактары үчүн негизги милдет болуп саналат, аны чечүү калктын иш менен камсыз кылуу жана жашоо деңгээлин жогорулатууну, калктын кирешелерин, мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн жогорулатууну камсыз кылаары талашсыз.

Мамлекеттин экономикасына Республикабыздагы өндүрүштүк жана кайра иштетүү ишканалардын салымы чоң. Жергебизде Республика боюнча 2018 жылы 19431 ишкана болсо 2022 жылы ишканалардын саны 24391ге жеткен.

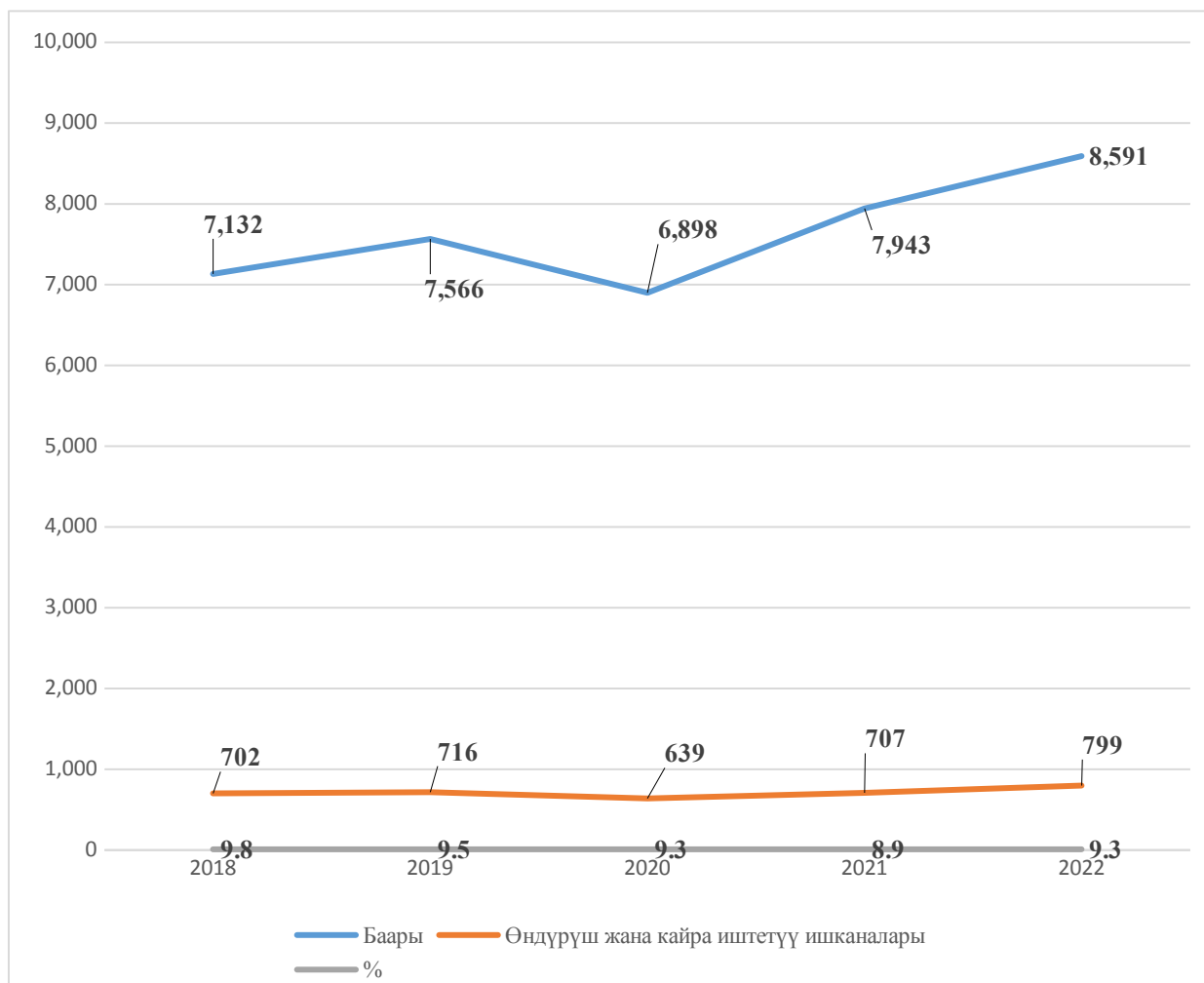
Таблица 7. Аткарган иштин түрлөрү боюнча ишканалардын саны

	2018	2019	2020	2021	2022
Көрсөткүчтөр					
Баардыгы	19 431	21 547	22 358	22 317	24 391
Өндүрүш тармактары	1 996	2 116	2 131	2 042	2 149
Тамак-аш өндүрүшү, анын ичинде суусундуктар	475	503	498	489	501
Тамеки буюмдарын чыгаруу	6	11	10	7	8
Текстиль өндүрүшү; кийим чыгаруу жана бут кийим, булгаары жана башка булгаары буюмдары	217	224	235	237	282
жыгач жана кагаз буюмдарын өндүрүү; басып чыгаруу иш-чаралары	229	229	229	194	193
Коксту жана тазаланган нефть продуктуларын чыгаруу	14	16	15	18	18
Химиялык өндүрүш	59	67	67	68	83
Фармацевтикалык өндүрүш	47	45	47	43	42
Резина жана пластмасса буюмдарын чыгаруу	154	161	162	142	141
металл эмес минералдык продуктуларды чыгаруу	327	351	357	343	357

Улуттук статистика комитетинин маалымат булактарына ылайык, автор тарабынан түзүлдү.

7-таблицада көрсөтүлгөндөй, өндүрүш жана кайра иштетүү ишканалары Республикадагы жалпы ишканалардын санына салыштырганда 2018-жылы - 10,3%, 2019-жылы - 9,8%, 2020-жылы - 9,5%, 2021 жылы – 9,1%, 2022 – жылы 8,8% түзгөн. Изилдөө мезгилинде 2018-жылдан 2022 жылга чейин орточо 153 ишканага көбөйгөн.

Акыркы мезгилде экономикада рентабелдүү ишканалардын өскөнүн да байкоого болот.

6-Сүрөт. Рентабелдүү ишканалардын саны. Кыргыз Республикасынын улуттук статистика комитетинин маалыматынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

Рентабелдүү ишканалардын саны талдоо убагында баардык ишканалардын орточо саны 7626 болсо, өндүрүш жана кайра иштетүү ишканаларынын орточо саны 713 же жалпы ишканалардын 9,3% пайызын түздү. Бул жерден да 2020 жылдан башка жылдары өсүү жолунда экендиги тастыкталды.

Өндүрүш жана кайра иштетүүчү ишканалардын финансылык көрсөткүчтөрүн карай турган болсок, төмөнкүчө болду.

Таблица 8. Өндүрүш жана кайра иштетүүчү ишканалардын финансылык көрсөткүчтөрү (млн. сом)

Көрсөткүчтөр	2018	2019	2020	2021	2022
Сатуудан түшкөн киреше (дүң киреше) продуктылар (иштер, кызматтар)	184 634,0	219 905,2	265 422,2	310 444,3	373 340,5
Операциялык эмес кирешелер жана чыгашалар (-)	-4 468,5	-6 241,4	-16 807,5	-8 874,5	27 070,8
Калдык каржылык натыйжасы (пайда минус жоготуу)	14 983,8	20 607,1	28 456,3	46 125,2	104 117,0
Пайда	20 228,9	27 794,1	44 360,7	53 371,0	110 082,4
Жоготуулар (Убытки)	5 245,1	7 187,0	15 904,4	7 245,8	5 965,5
Өндүрүш жана сатуу чыгымдары, продуктылар (иштер, кызматтар)	165 181,7	193 034,0	220 158,4	255 442,6	296 294,4
Финансылык активдер	53 162,4	76 939,8	128 656,2	102 881,0	132 568,4

Улуттук Статистика комитетинин маалымат булактарына ылайык, автор тарабынан түзүлдү.

Өндүрүш жана кайра иштетүүчү ишканалардын финансылык көрсөткүчтөрүн карап көрсөк, сатуудан түшкөн киреше (дүң киреше) продуктыларды салыштырууда 2019 –жылы 2018 жылга карата 119% түздү же 35271,2 млн. сомго өскөн. 2020 жылы 2019 жыл менен салыштырууда 45517,0 млн. сомго же 121% түздү. 2021 жылы 2020-жылга салыштырганда 45022,1 млн. сомго же 117% пайызды түздү. 2022-жылы 2021 жылга карата 62896,2 млн.сомго өскөн же 120 % түзгөн. Талдоо көрсөткөндөй акыркы беш жылда финансылык көрсөткүчтөр боюнча өсүүлөр бар экендигин байкоого болот.

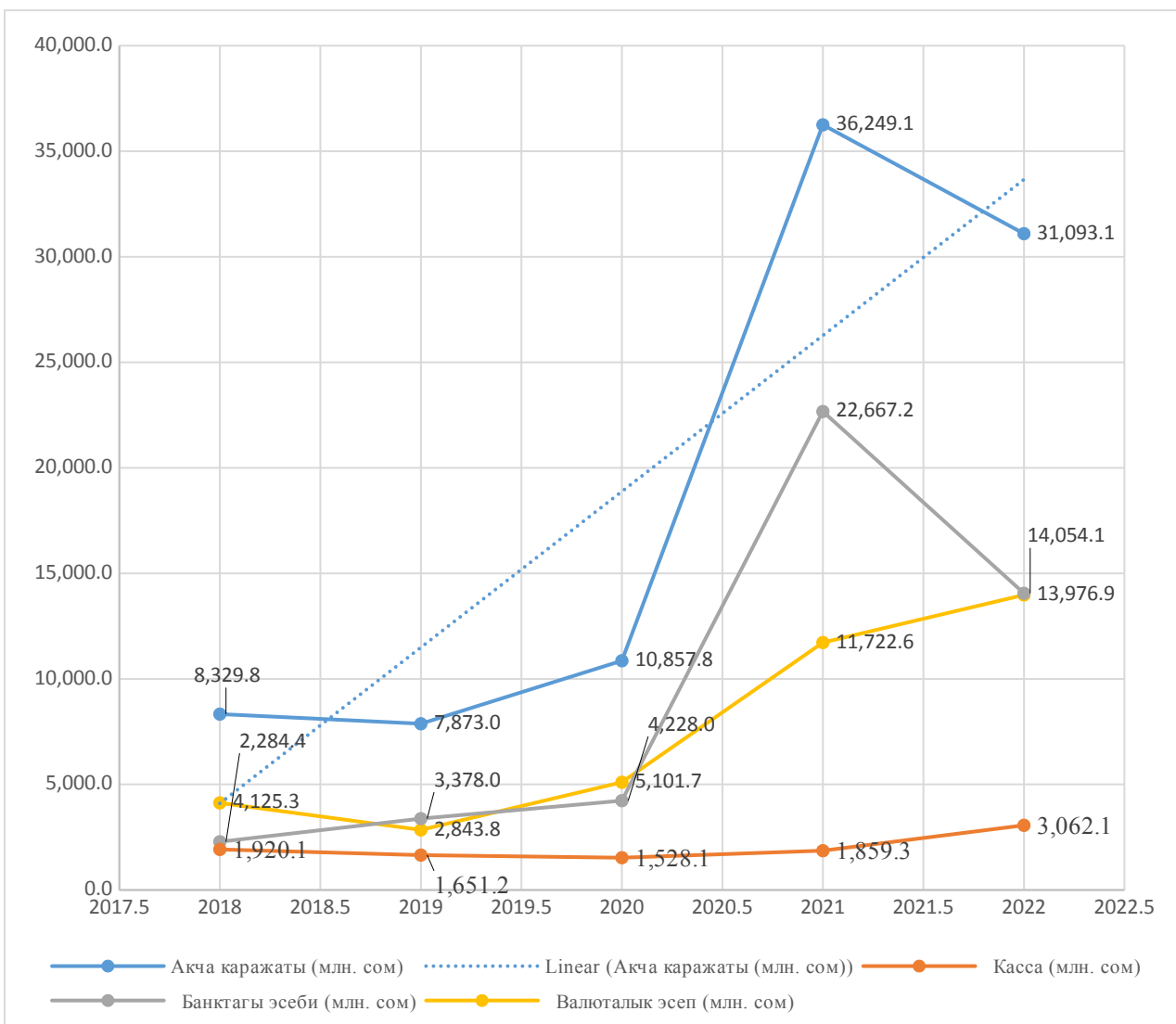
Калдык каржылык натыйжалардын көрсөткүчтөрү боюнча талдоолор көрсөткөндөй өсүштөр бар экендигин байкоого болот. Өндүрүш жана кайра иштетүүчү ишканалардын пайда боюнча талдоосунда 2019 жылы 2018 жылга салыштырганда 137% же 7565,2 млн. сомго көп болгон. Ушундай эле көрсөткүчтөрдү 2020 жылы 2019 жыл менен салыштырууда 160% түздү, же 16566,6 млн., сомго өскөн. 2021-жылдагы пайдасын 2020-жылдагы түшкөн пайданы салыштырганда 9011,0 млн., сомго же 120% көп болгон. 2022-жылдагы көрсөткүчтөр 2021 – жылга карата эки эсе өскөн же 56711,4 млн. сомго өскөн.

Жоготуулар боюнча алып карасак, 2019 жылы 2018 жылга салыштырганда 137% же 1941,9 млн. сомго көп болгон. Ушундай эле көрсөткүчтөрдү 2020 жылы 2019 жыл менен салыштырууда эки эсе көбөйгөн же 8717,4 млн. сомго өскөн. 2021-жылдагы жоготуулар 2020-жылга карата салыштырганда 8658,6 млн. сомго азайган же 45% түзгөн. 2022-жылдагы көрсөткүчтөр 2021 – жылга карата 82% же 1280,3 млн. сомго азайган.

Өндүрүш жана сатуу чыгымдары, продуктылар боюнча өсүүлөрдү байкоого болот. 2019 жылдын көрсөткүчтөрүн 2018 жылга салыштырганда 117% көп болгон. 2020 жылдагы көрсөткүчтөрү 2019 жыл менен салыштырууда 114% түзгөн. 2021-жылдын көрсөткүчү 2020-жыл менен салыштырганда 116% көп болгон. 2022-жылдагы көрсөткүчтөр 2021 – жылга карата 116% өскөн.

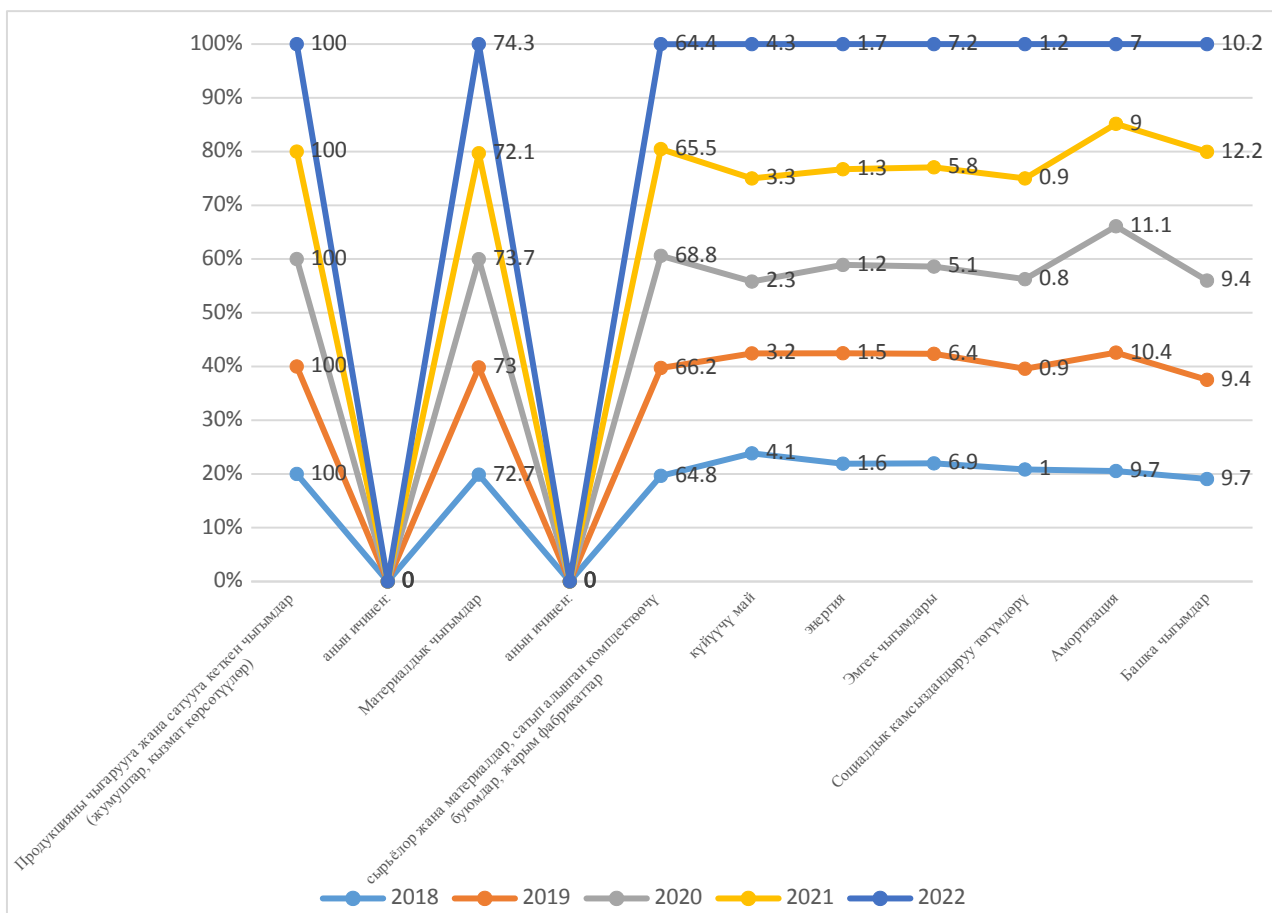
Финансылык активдер боюнча талдообузда 2019 жылдагы финансылык активдер 2018 жылга салыштырууда 145% же 23777,4 млн. сомго көп болгон. 2020 жылы 2019 жылга карата 167% же 51716,4 млн.сомду түзгөн. 2021-жылы 2020 жылга салыштырганда 25775,2 млн. сомго азайган же 80% түзгөн.

Акыркы жылдардагы көрсөткүчтөрдү салыштырып карасак (2022 жылдын 2021 жылга катышы) 129% же 29687,4 млн. сомго көбөйгөн.

7-Сүрөт. Акча каражатынын талдоосу. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

Акча каражаттарын келип түшүүсүн талдоодо 2018 жылдан 2022 жылга салыштырганда 2019 жылы 456,8 млн.сомго азайган. Кийинки жылдары акча каражаттарынын талдоосунда өсүш бар экендиги байкалат.

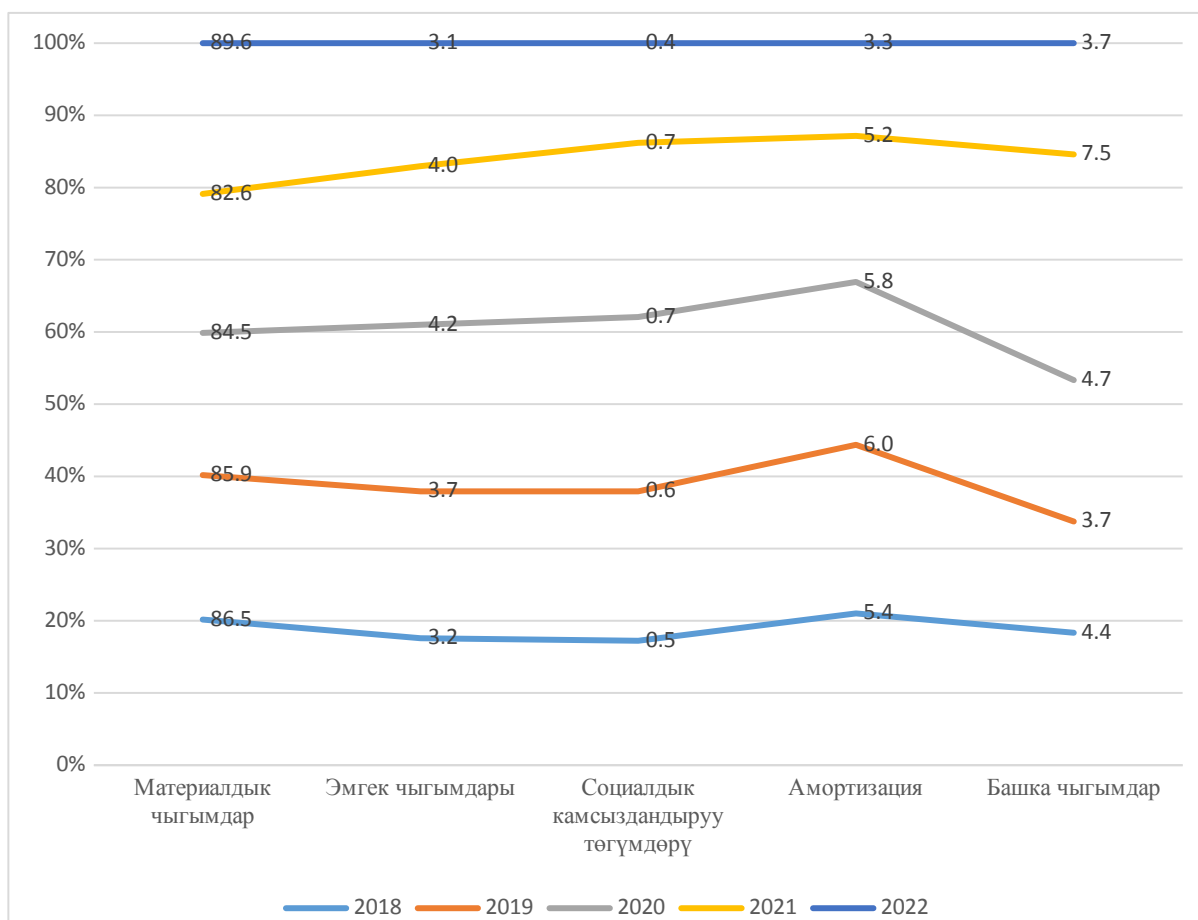

8-Сүрөт. Өндүрүш ишканаларынын өздүк наркынын структурасы (жалпысынан пайыз менен). Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

Продукцияны чыгарууга жана сатууга кеткен чыгымдардын пайызын жүз пайыз деп ала турган болсок, изилдөө мезгилинде материалдык чыгымдардын пайызы 73-74% пайызды түзсө, сырьёлор жана материалдар, сатып алынган комплекттөөчү буюмдар, жарым фабрикаттардын орточо пайызы 65% пайызды түзгөн. Күйүүчү май боюнча орточо 34%, электр энергия боюнча 1,5% пайыздан турат. Эмгек чыгымдары, социалдык камсыздандыруу төгүмдөрү боюнча орточо пайызы 32,3 % (31,4+0,9) түзгөн.

Негизги каражаттардын амортизациясы жалпы чыгымдардын пайызы боюнча алганда орточо пайызы 9,4% түзгөн. Башка чыгымдар боюнча талдоолорубуздун пайызы орточо 10% болгон.

Резина жана пластмасса буюмдарын чыгаруучу ишканалардын наркынын түзүмүнө да талдообуздун жыйынтыгынын көрсөткүчтөрү төмөнкүчө болду.

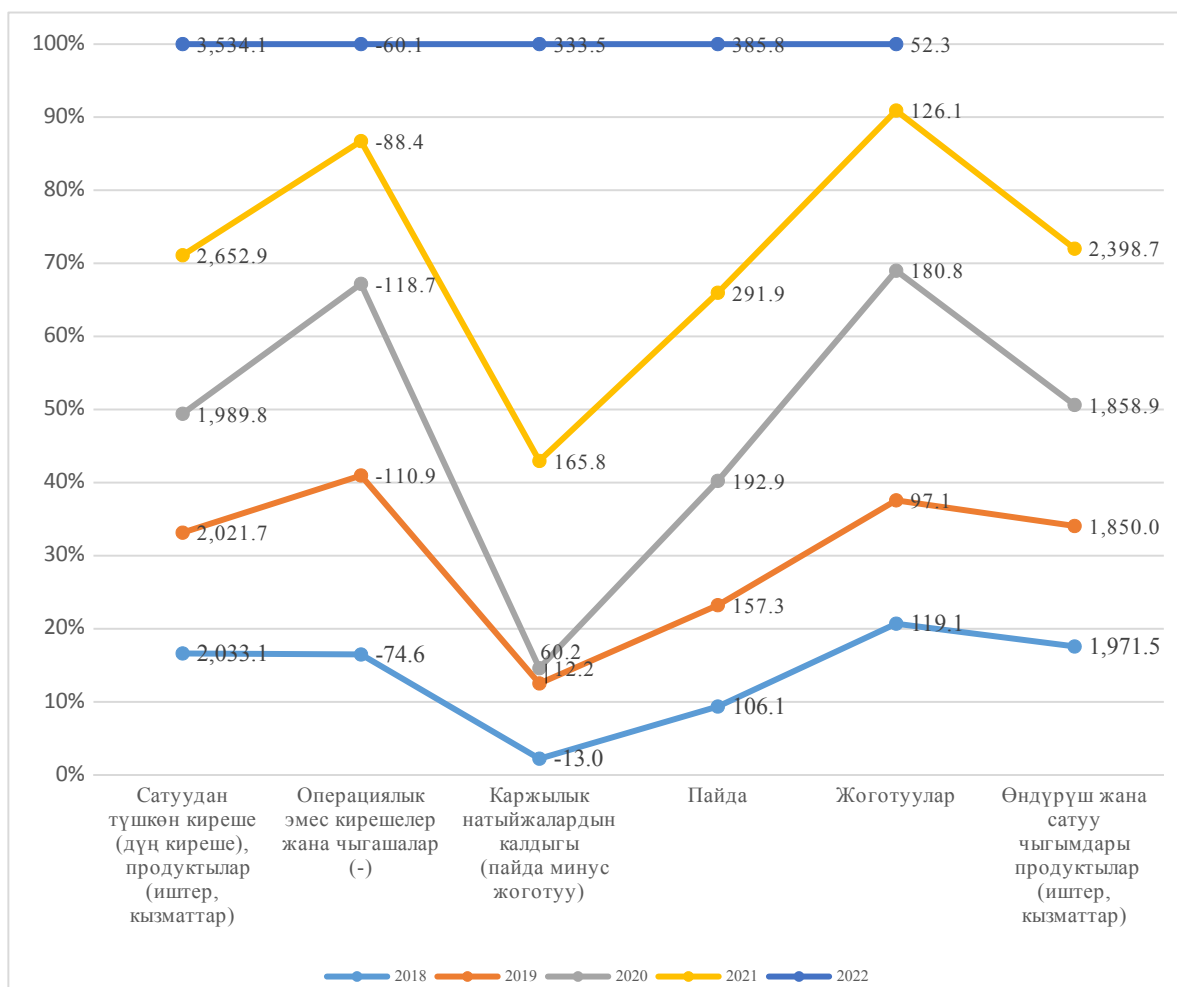

9-Сүрөт. Продукцияны өндүрүүгө жана сатууга кеткен чыгымдар. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

Резина жана пластмасса буюмдарын чыгаруучу ишканалардын продукцияны өндүрүүдө жана сатууда кеткен чыгымдарын талдоодо материалдык чыгымдардын көрсөткүчтөрү 2018 жылы мурунку жылдын 86% түзгөн. 2019-2021 жылдары 2018 жылга караганда орточо 84%, ал эми 2022 жылы 90% көтөрүлгөн. Эмгек акы чыгымдары 2018-2022 жылдары жалпы чыгымдардын орточо көрсөткүчтөрү 2,9% болгон. Социалдык камсыздандыруу төгүмдөрү да 2018-2022 жылдары жалпы чыгымдардын орточо көрсөткүчтөрү 0,6% түзгөн. Амортизациялык чыгымдардын орточо

көрсөткүчтөрү талдоо мезгилдерине караганда 4,0% айланасында, башка чыгымдардын көрсөткүчтөрү орточо 4,4%-4,9 %

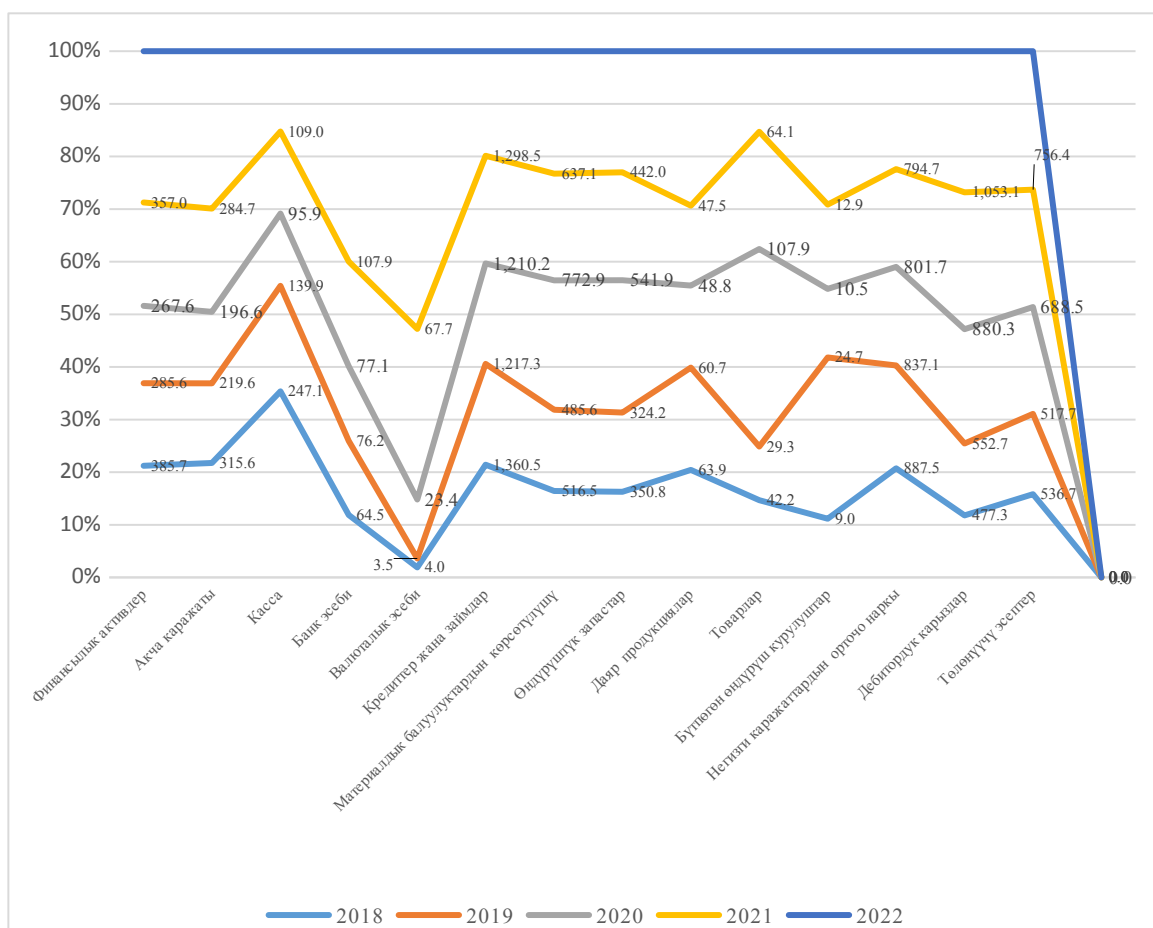
Жыгач жана кагаз буюмдарын чыгаруучу жана кайра иштетүүчү ишканалардын көрсөткүчтөрүндө да өзгөрүүлөрдү байкоого болот.

10-Сүрөт. Жыгач жана кагаз буюмдарын чыгаруучу ишканалардын финансылык көрсөткүчтөрү. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

Сүрөттө көрсөтүлгөндөй, жыгач жана кагаз буюмдарын чыгаруучу ишканалардын финансылык көрсөткүчтөрү жана аларды басып чыгаруу ишканаларын талдоодо, сатуудан түшкөн киреше (дүң киреше), продуктылар (иштер, кызматтар) 2022 жылы 2018 жылга салыштырганда 1,73 эсеге же 1501,0 миң сомго өскөн.

Каржылык натыйжалардын калдыгы 2018 жылдагы статистикалык көрсөткүчтөргө таянсак, - 13,0 млн.сомго жоготуулар болсо, 2022 – жылы ишканалардагы пайданын көлөмү 333,5 млн.сомго өскөн. Алынган пайда боюнча 2022 жылы 279,7 млн. сомго же үч эсе өскөндүгүн байкоого болот. Жалпы жоготуулар боюнча 2018 жылы 229,1 млн. сом болсо, 2020-жылы 180,8 млн. сомго өскөн. 2022-жылы башка жылдарга караганда жалпы жоготуулар 52,3 млн. сомду түзгөн, башкача айтканда 2018 жылга салыштырганда 22,8 пайызды түзгөн. Андан сырткары өндүрүш жана сатуу чыгымдары 2018-жылы 1971,5 млн. сомду түзсө, 2022-жылы 3140,5 млн. сомду түзгөн. Талдоодо белгилүү болгондой, 2022-жылдагы өндүрүш жана сатуу чыгымдары 159% же 1169,0 млн. сомго өскөндүгү байкалууда.

11-Сүрөт. Жыгач жана кагаз буюмдарын чыгаруучу ишканалардын финансылык активдеринин көрсөткүчтөрү. Кыргыз Республикасынын

Улуттук статистика комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

Жыгач жана кагаз буюмдарын чыгаруучу ишканалардын финансылык активдеринин көрсөткүчтөрү (9-Сүрөт) боюнча караганыбызда, финансылык активдери 385,7 млн. сом болсо 2022 жылга салыштырууда 36% пайызга же 137,2 млн. сомго өскөн.

2019 жылы 2018 жылга карата 26% азайган, ал эми -2020 жылы финансылык көрсөткүчтөр 2018 жылга караганда 31% азайган же 118,1 сомго азайгандыгы талдообузда байкалды.

2021 жылдагы көрсөткүчтү салыштырууда 2018 жылдагы көрсөткүчтүн 93% түзүп, 29,0 млн. сомго азайган.

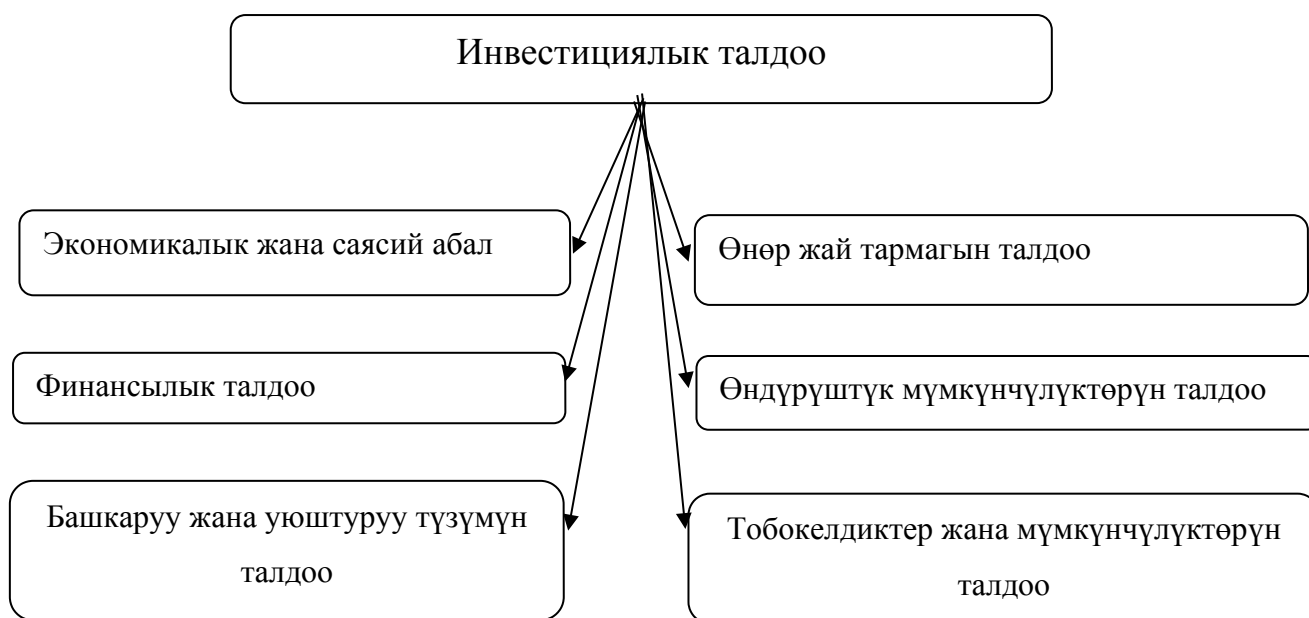
2022 жылы финансылык каржынынын көрсөткүчү 137,2 млн. сомго өскөн же 36% көбөйгөндүгүн байкоого болот.

Жалпылап алганда кайра иштетүүчү ишканалардын финансылык ресурстарды пайдалануунун талдоосунда көрсөтүлгөндөй, тармакта өсүштөрдү байкоого болот.

2.3. Кайра иштетүүчү ишканаларынын инвестициялар менен иш алып баруудагы талдоосу

Инвестиция чөйрөсүндөгү, өзгөчө Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү тармагындагы ишканаларды талдоо өлкөнүн жана өнөр жайдын өзгөчөлүктөрүн эске алууну талап кылат. Кайра иштетүү региондун экономикасын өнүктүрүүнүн негизги багыты болуп саналат жана потенциалдуу инвестицияларды талдоо терең жана көп кырдуу болушу керек. Төмөндө Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү ишканаларын

талдоодо көңүл буруу керек болгон негизги кадамдарды жана аспектилер карап көрөлү.

Сүрөт 12. Инвестициялык талдоодогу негизги кадамдар. Автор тарабынан түзүлдү.

Экономикалык жана саясий абалды талдоонун алдында экономикалык туруктуулук жана саясий кырдалдар инвестиция тартууда негизги кадамдардын бири экендиги баарыбызга маалым. Жогоруда айтылган кадамдарды бөлүп карай турган болсок:

- Экономикалык туруктуулук - өлкөнүн макроэкономикалык туруктуулугун, анын ичинде инфляцияны, валюта курсун жана өкмөттүн өнөр жай саясатын талдоо.
- Саясий кырдаал - саясий туруктуулукту жана мыйзамдардагы жана мамлекеттик саясаттагы өзгөрүүлөргө байланыштуу тобокелдиктерди баалоо.

Кийинки инвестицияны тартуудагы кадамдарыбыздын бири өнөр жай тармагын талдоо. Бүгүнкү күндөгү кайра иштетүүчү ишканаларга

инвестицияларды тартуудагы негизги кадамдарыбыз же базар мамилеринин талаптарына жооп берүүчү өнөр жай тармагына инвестицияларды тартуудагы суроо талаптарга токтоло турган болсок:

Сүрөт 13. Өнөр жай тармагын талдоо. Автор тарабынан түзүлдү.

Жогорудагы 13 сүрөттө көрсөтүлгөндөй, базар чөйрөсү – базардагы суроо-талаптар менен сунуштарды изилдөө, негизги атаандаштарды жана алардын базардагы үлүшүн талдоо, негизги кадамдарыбыздын бири болуп саналат. Өнөр жай тармагындагы өсүүлөр жана өзгөрүүлөр – бул жаңы технологиялар, экологиялык стандарттар жана керектөөчүлөрдүн каалоолорун өзгөртүү сыяктуу учурдагы тармактык өсүүлөрдү, өзгөрүүлөрдү баалоо, талдоо болуп эсептелет.

Финансылык талдоо кадамдарында негизинен отчеттук жана каржылык абал - балансты, кирешелер жана акча каражаттарынын кыймылы жөнүндө отчетту камтыган бизнестин финансылык отчетунун баардык көрсөткүчтөрүн талдоо.

Ал эми финансылык көрсөткүчтөргө - кирешелүүлүк, ликвиддүүлүк, карыздын коэффициенти сыяктуу негизги финансылык көрсөткүчтөрдү эсептөө жана талдоо кирет.

Өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрдү карай турган болсок:

- Технологиялар жана жабдуулар - өндүрүштүк кубаттуулуктардын, технологиялардын жана жабдуулардын жаңылануу деңгээлине баа берүү;
- Өндүрүштүн натыйжалуулугу - өндүрүш процесстеринин натыйжалуулугун жана оптималдаштыруу потенциалын талдоо.

Башкаруу жана уюштуруу түзүмдөрүн талдай турган болсок, башкаруу командасын жана корпоративдик башкарууга көңүл буруубуз керек.

- Башкаруу командасы - башкаруу командасынын квалификациясын жана тажрыйбасын баалоо;
- Корпоративдик башкаруу - ишканаланы башкаруу түзүмүн талдоо, корпоративдик башкаруунун так жол-жоболорунун жана айкындуулугун баалоо.

Ар бир ишканада тобокелдиктер жана мүмкүнчүлүктөр болот. Ишканалардын ишин алдыга жылдырууда, инвестицияларды тартууда тобокелдиктерди жана мүмкүнчүлүктөрдү да талдап туруу абзел.

- Тобокелдиктерди баалоо- финансылык, операциялык жана базар шартындагы тобокелдиктерди камтыган бизнеске инвестициялоо менен байланышкан потенциалдуу тобокелдиктерди талдоо;
- Инвестициялык мүмкүнчүлүктөр - өсүү жана кеңейүү үчүн потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрдү аныктоо.

Бул көп багыттуу мамиле Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү ишканаларын, алардын учурдагы абалын, потенциалын жана тобокелдиктерин толук жана объективдүү түшүнүүнү камсыз кылат, бул негиздүү инвестициялык чечимдерди кабыл алуу үчүн маанилүү.

Баарыбызга белгилүү болгондой, Кыргыз Республикасы 2015-жылдын 12-августунан тартып ЕАЭБге кирүү келишими күчүнө кирген. Ошондон

бери биринчи кезекте энергетика, транспорт жана айыл чарба тармагындагы маселелердин бүтүндөй комплексин чечүүгө аракеттер көрүлдү. Мүчө-өлкөлөрдүн экономикаларынын интеграциясынын деңгээли ар түрдүү болгондуктан, оң жыйынтык дароо эле бүгүнкү күнгө чейин байкалган жок.

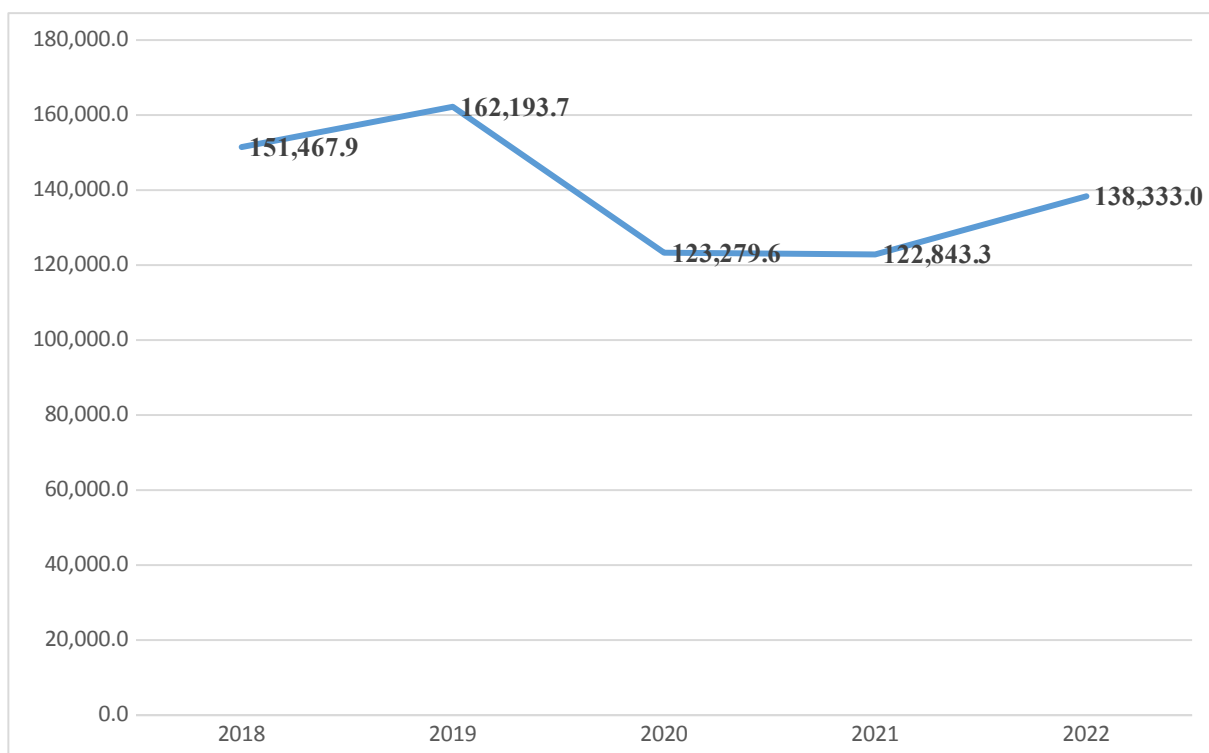
Интеграциянын ар кандай темптери Кыргызстанга акырындап жалпы талаптарга ыңгайлашууга мүмкүндүк берет. Учурдагы россиялык өнөктөш тарабынан 200 миллион АКШ доллары өлчөмүндөгү каржылык колдоо бажы постторун, өткөрүү пункттарын жана лабораторияларды керектүү жабдуулар менен жабдуу боюнча зарыл чараларды көрүүгө мүмкүндүк берди.

Чет элдик компаниялар үчүн инвестициялык климатты башка жылдарга караганда жагымдуураак кылган мыйзамдарга карабастан, бул мыйзамдардын аткарылышы ыраатсыз бойдон калып, чет элдик инвесторлор үчүн көйгөйлөрдү жаратууда.

Аларга өкмөттүн иш-аракеттери, анын ичинде операциялык келишимдерди кайра кароо өтүнүчү, ашыкча жана узакка созулган аудиттер, ири айыптар жана лицензиялык талаштар жана көмүскө экономиканын калыптанышы кирет. Жогоруда айтылган мисалдардын баары чет элдик инвестицияга тоскоол болууда.

Кыргыз Республикасындагы кырдаалды жакшыртуу үчүн Кыргыз Республикасынын Экономика министрлигинин алдында Инвестицияларды жана экспортту илгерилетүү боюнча агенттик түзүлүп, жаңы статуска ээ болгон жана инвестицияларды коргоого багытталган.

Кайра иштетүүчү ишканалардын инвестиция менен иш алып баруусун Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматына таянып, негизги социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрдүн (2018-2022 жылдар) негизги капиталга тартылган инвестицияларын талдоодо төмөнкүдөй жыйынтык алууга болот.

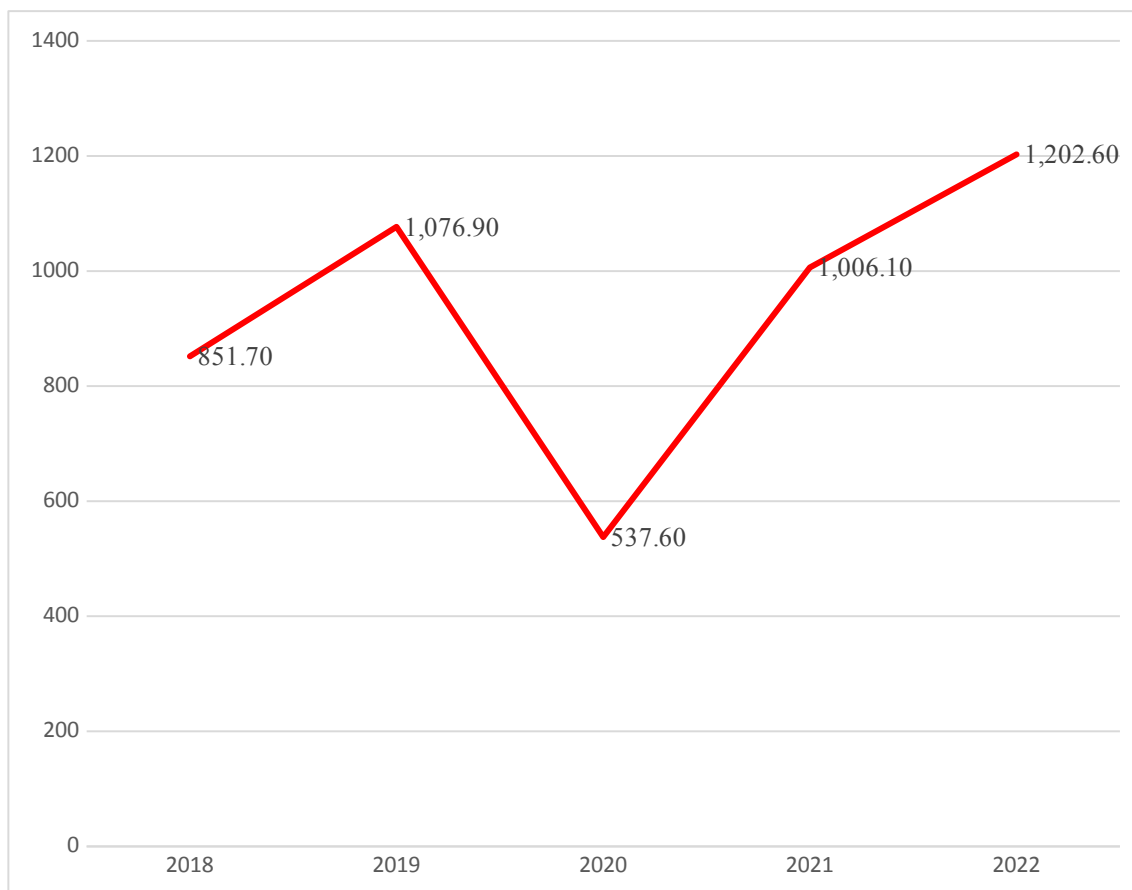

14-Сүрөт. Республика боюнча негизги капиталга тартылган инвестициялар (млн.сом). Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

Кайра иштетүүчү ишканалардын негизги капиталга тартылган инвестицияларына жүргүзгөн талдоолорубуз боюнча алып караганда 2018-жыл менен 2019 жылдагы келип түшкөн инвестицияны салыштырууда 107% же 10725,8 млн. сомго көп түшкөн. 2019 жылдагы инвестициялардын көлөмү 2020 жылы өткөн жылдын 76% же 38914,1 млн. сомго аз түшкөн. 2020-жылдагы келип түшкөн инвестициянын көлөмү 2021 жылга караганда 436,3 млн. сомго азайган же 99,6% түзгөн. Ал эми 2022-жылдагы көрсөткүчтөр 15489,7 млн. сомго өскөн же 2021 жылдын 113% түзгөн.

Кайра иштетүүчү ишканаларга сырттан тартылган инвестицияларына жүргүзгөн талдоолорубуз боюнча, акыркы беш жылда дайым өзгөрүүлөрдү байкоого болот.

Чет элдик инвестициялардын көлөмү (млн. АКШ доллары менен)

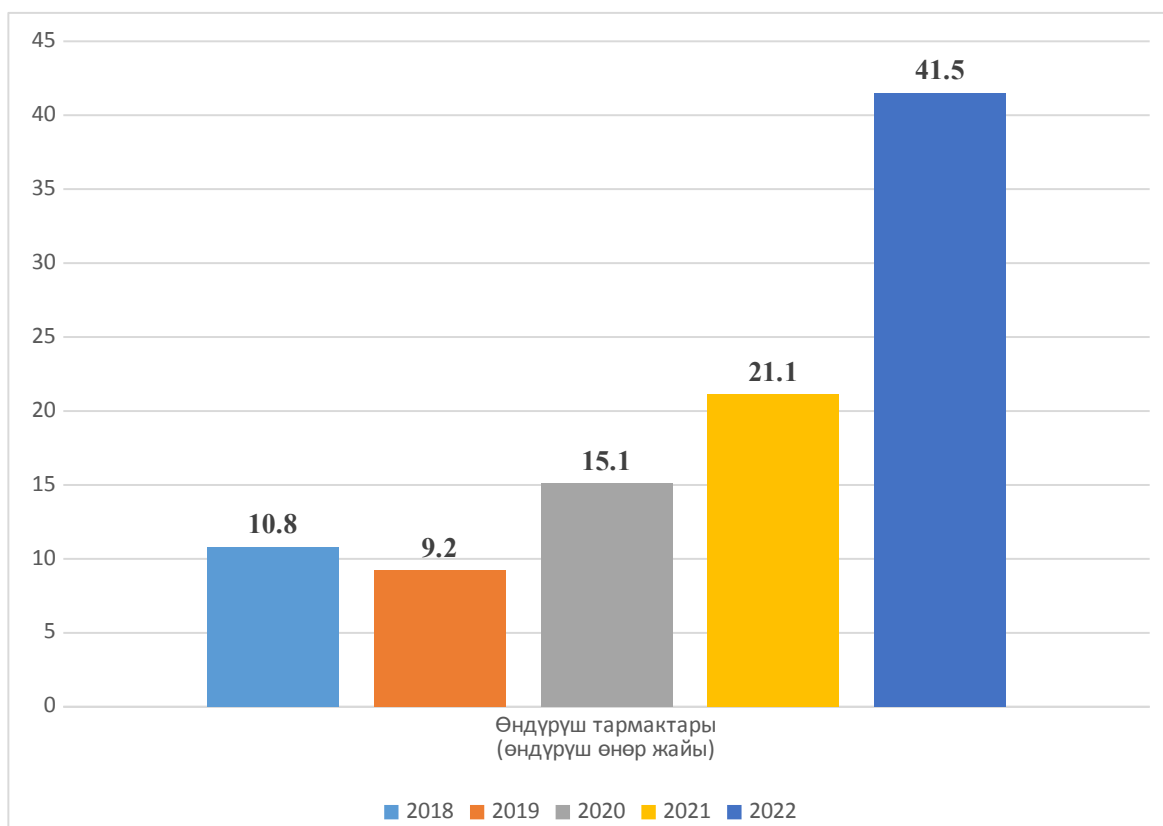

15-Сүрөт. Чет элдик инвестициялардын көлөмү. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

Чет элдик инвестициялар боюнча маалыматтар 2019 жылы 2018 жылга салыштырганда 225,2 млн. АКШ долларына же 26% көбөйгөн. 2020-жылы 2019 – жылга салыштыруу талдоосунда 50% же 539,3 млн. долларга азайган. Мындай азаюнун себеби, баарыбызга маалым болгондой, дүйнөдөгү болгон COVID-2019 жылдагы апаатынын тийгизген таасири экендиги маалым. 2021 – жылдагы көрсөткүчтөрдү 2020-жылдагы көрсөткүчтөр боюнча талдообузда көрсөткөндөй өткөн жылдагы көрсөткүчтөрдүн 87% түзгөн же 468,5 млн. долларга көбөйгөн. 2022 – жылдын 2021-жылга салыштырууда 196,5 млн. долларга өскөн же 2021 жылдагы көрсөткүчтөрдөн 20% көбөйгөн.

Инвестицияларды тартуу, ишканалардын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу ар бир ишкананын алдыга койгон максаттарынын бири экендиги баарыбызга маалым.

Өндүрүш, кайра иштетүү тармактарында бөлүнгөн чет элдик инвестициялардын талдоосунда төмөндөгүдөй жыйынтыктарды көрүүгө болот. (16-Сүрөт)

16-Сүрөт. Өндүрүш, кайра иштетүү тармактарына келген инвестициялар (% менен). Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

Кыргызстанга сырттан келген инвестициянын жалпы суммасын 100% (пайыз) деп алсак, өндүрүш, кайра иштетүү тармактарына келген инвестициялардын келүүсү 2018 –жылы 10,9% түзгөн болсо, 2019 – жылы 9,2% түзгөн же 1,6% азайган. 2020-жылы 15,1% болсо, 2021 – жылы 21,1%, 2022 – жылы 41,5% чейин өскөндүгүн көрүүгө болот.

Экинчи бөлүм боюнча тыянактар

Ар бир иштин жыйынтыгында ар бир тармак өзүнүн тармактары боюнча талдоолорду жүргүзөт. Көбүнчө тармактарда экономикалык

талдоолорду жүргүзүп келишет. Экономикалык талдоонун максаты - чарбалык иштин натыйжаларын аныктоо, баалоо, болжолдоо, анын өнүгүүсүндөгү оң жана терс жактарын белгилөө, ишканалардын ийгиликтеринин жана кемчиликтеринин себептерин, чарбалык иштин натыйжалуулугун жогорулатуу мүмкүнчүлүктөрүн тактоо болуп эсептелет.

Экономикалык талдоонун предмети болуп ишканалардын мүлктүк-финансылык абалы, чарбалык иштери, натыйжалуулугу, объективдүү жана субъективдүү далилдердин таасири астында өнүгүп жаткан чарбалык иштин акыркы натыйжалары, чарбалык иштердин көрсөткүчтөрүн жогорулатуучу пайдаланылбай жаткан резервдерди аныктоо болуп саналат.

Талдоонун мазмуну болуп, өз кезегинде, талдоо жүргүзүүдөгү милдеттер менен аныкталат. Аларга төмөнкүлөр кирет:

- пландарды, көрсөткүчтөрдү, стандарттарды иштеп чыгуу;
- пландаштыруунун илимий негиздүүлүгүн жогорулатуу;
- пландардын, сметалардын, нормативдердин аткарылышын көзөмөлдөөнү уюштуруу,
- планды менен фактыларды салыштырууга, четтөөлөрдү аныктоого негизделет, бул байланыш принциби пландаштыруунун сапатын жогорулатууга мүмкүндүк берет;
- экономикалык натыйжалуулуктун деңгээлин көзөмөлдөө жана баалоо;
- иштеп чыгуу, башкаруу чечимдерин негиздөө.
- Экономикалык талдоо бир катар өзгөчөлүктөргө ээ.

Биринчиден, бул өндүрүштүк жана экономикалык далилдердин өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасы катары натыйжаларды баалоодо көрүнгөн экономикалык ишмердүүлүктү изилдөөнүн тармактуу мамилеси, ишмердүүлүктүн өзү динамикалык өнүгүүдөгү тармак катары каралат, ал айрым баш ийүүчү элементтерден турат.

Экинчиден, эске алынган бардык далилдер акыркы натыйжага таасир этет.

Үчүнчүдөн, бардык көрсөткүчтөр системаны чагылдырышы керек, б.а. иреттелген жыйынды, ар бир көрсөткүч өзүнүн экономикалык мазмунуна ээ, башка көрсөткүчтөр менен өз ара байланышта болуп, кыскартуу жана бөлүнүү касиеттери менен айырмаланат.

Экономикалык талдоонун түрлөрү, мазмуну, максаттары, кызматтары боюнча аныкталып, финансылык жана башкаруу талдоосу айырмаланат.

Финансылык талдоо тышкы, көзөмөлдөөчү органдар, салык мекемелери, керектөөчүлөр, аудитордук фирмалар, акционерлер, инвесторлор тарабынан ишке ашырылуучу жана ишкананын өзү жүргүзгөн талдоолору бөлүнөт, аларга каржы бөлүмү, бухгалтердик эсеп бөлүмү, пландоо бөлүмү кирет.

Азыркы мезгилде кайра иштетүү өнөр жайынын өнүгүшү экономикалык түзүмдөрүнүн өзгөрүшү жана көп түзүмдүү экономиканын калыптанышы, өндүрүш каражаттарына жеке менчикке негизделген чарба жүргүзүүнүн формаларынын, экономиканы башкаруунун базар мамилелеринин принциптеринин калыптанышы менен мүнөздөлөт.

Кайра иштетүүчү өнөр жай ишканаларын өнүктүрүүнүн негизги мыйзам ченемдүүлүктөрдүн бири болуп төмөнкүлөр саналат: агроөнөр жай комплексинин кайра иштетүүчү жана аны менен байланышкан тармактары менен түзүмдүк кайра куруулар, өндүрүштө өнөктөштөрдү интеграциялоо, продукцияны кайра иштетүү жана сатуу, өндүрүштү натыйжалуу иштеп жаткан ишканаларга топтоо болуп эсептелет.

Бул мыйзам ченемдүүлүктөр кайра иштетүүчү ишканалардын уюштуруу-укуктук түзүмдөрү кайра куруудагы биринчи этап болуп саналат. Экономиканын реалдуу секторундагы кайра иштетүүчү

ишканалардын финансылык көрсөткүчтөрү биздин талдообузда эң негизги көрсөткүчтөрдүн бири болуп эсептелет.

Ишканалардын ийгиликтүү иштеши, рентабелдүүлүктүн деңгээлин жогорулатуу, анын активдерин сактоо жана көбөйтүү үчүн башкаруунун жакшы иштеген механизми талап кылынат, анын эң маанилүү элементи күнүмдүк ички чарбалык көзөмөл болуп саналат.

Ишкананын айрым түзүмдүк бөлүмдөрүнүн ишинин натыйжалуулугун, кызматкерлердин ар бирине жүктөлгөн милдеттерди жоопкерчилик менен аткаруусун көзөмөлдөө баардык ишканаларда колдонулат. Бул ар бир ишканадагы негизги, материалдык каражаттардын сакталышын камсыз кылууга, сарамжалдуу пайдаланууга жана көбөйтүүгө жардам берет.

Ишкананын ишин экономикалык жактан талдоо бүтүндөй ишкананын жана анын түзүмдүк бөлүмдөрүнүн ишинин оң жана терс жактарын аныктоого мүмкүндүк берет.

Экономикалык талдоо чыгымдардын кайсы статьялары же экономикалык чыгымдардын элементтери боюнча тиешелүү убакытка олуттуу өзгөрүүлөр болгонун аныктоого мүмкүндүк берет. Талдоо аркылуу өндүрүмсүз чыгымдарды, коромжуларды, ысырапкорчулукту, жетишсиздикти жана уурдоону, материалдык зыяндын ордун толтуруу үчүн аласаларды, материалдык балуулуктардын бузулуп калуудан болгон жоготууларды жана башкаларды мүнөздөгөн көрсөткүчтөр изилденет.

Инвестиция чөйрөсүндөгү, өзгөчө Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү тармагындагы ишканаларды талдоо өлкөнүн жана өнөр жайдын өзгөчөлүктөрүн эске алууну талап кылат. Кайра иштетүү региондун экономикасын өнүктүрүүнүн негизги багыты болуп саналат жана потенциалдуу инвестицияларды талдоо терең жана көп кырдуу болушу керек.

Экономикалык жана саясий абалды талдоонун алдында экономикалык туруктуулук жана саясий кырдалдар инвестиция тартууда негизги кадамдардын бири экендиги баарыбызга маалым. Жогоруда айтылган кадамдарды бөлүп карай турган болсок:

Экономикалык туруктуулук - өлкөнүн макроэкономикалык туруктуулугун, анын ичинде инфляцияны, валюта курсун жана өкмөттүн өнөр жай саясатын талдоо аркылуу камсыз болот.

Саясий кырдаал - саясий туруктуулукту жана мыйзамдардагы жана мамлекеттик саясаттагы өзгөрүүлөргө байланыштуу тобокелдиктерди баалоо менен жакшырат.

Баарыбызга белгилүү болгондой, Кыргыз Республикасы 2015-жылдын 12-августунан тартып ЕАЭБге кирүү келишими күчүнө кирген. Ошондон бери биринчи кезекте энергетика, транспорт жана айыл чарба тармагындагы маселелердин бүтүндөй комплексин чечүүгө аракеттер көрүлдү. Мүчө-өлкөлөрдүн экономикаларынын интеграциясынын деңгээли ар түрдүү болгондуктан, оң эффект дароо эле бүгүнкү күнгө чейин байкалган жок. Интеграциянын ар кандай темптери Кыргызстанга акырындап жалпы талаптарга ыңгайлашууга мүмкүндүк берет. Учурдагы россиялык өнөктөш тарабынан 200 миллион АКШ доллары өлчөмүндөгү каржылык колдоо бажы постторун, өткөрүү пункттарын жана лабораторияларды керектүү жабдуулар менен жабдуу боюнча зарыл чараларды көрүүгө мүмкүндүк берди.

Чет элдик компаниялар үчүн инвестициялык климатты башка жылдарга караганда жагымдуураак кылган мыйзамдарга карабастан, бул мыйзамдардын аткарылышы ыраатсыз бойдон калып, чет элдик инвесторлор үчүн көйгөйлөрдү жаратууда.

Аларга өкмөттүн иш-аракеттери, анын ичинде операциялык келишимдерди кайра кароо өтүнүчү, ашыкча жана узакка созулган

аудиттер, ири айыптар жана лицензиялык талаштар кирет. Жогоруда айтылган мисалдардын баары чет элдик инвестицияга тоскоол болууда.

Кыргыз Республикасындагы кырдаалды жакшыртуу үчүн Кыргыз Республикасынын Экономика министрлигинин алдында Инвестицияларды жана экспортту илгерилетүү боюнча агенттик түзүлүп, жаңы статуска ээ болгон жана инвестицияларды коргоого багытталган.

Кайра иштетүүчү ишканалардын негизги капиталга тартылган инвестицияларына жүргүзгөн талдоолорубуз боюнча алып караганда 2018-жыл менен 2019 жылдагы келип түшкөн инвестицияны салыштырууда 107% же 10725,8 млн. сомго көп түшкөн. 2019 жылдагы инвестициялардын көлөмү 2020 жылы өткөн жылдын 76% же 38914,1 млн. сомго аз түшкөн. 2020-жылдагы келип түшкөн инвестициянын көлөмү 2021 жылга караганда 436,3 млн. сомго азайган же 99,6% түзгөн. Ал эми 2022-жылдагы көрсөткүчтөр 15489,7 млн. сомго өскөн же 2021 жылдын 113% түзгөн.

Чет элдик инвестициялар боюнча маалыматтар 2019 жылы 2018 жылга салыштырганда 225,2 млн. АКШ долларына же 26% көбөйгөн. 2020-жылы 2019 – жылга салыштыруу талдоосунда 50% же 539,3 млн. долларга азайган. Мындай азаюнун себеби, баарыбызга маалым болгондой, дүйнөдөгү болгон COVID-2019 жылдагы апаатынын тийгизген таасири экендиги маалым. 2021 – жылдагы көрсөткүчтөрдү 2020-жылдагы көрсөткүчтөр боюнча талдообузда көрсөткөндөй өткөн жылдагы көрсөткүчтөрдүн 87% түзгөн же 468,5 млн. долларга көбөйгөн. 2022 – жылдын 2021-жылга салыштырууда 196,5 млн. долларга өскөн же 2021 жылдагы көрсөткүчтөрдөн 20% көбөйгөн.

Инвестицияларды тартуу, ишканалардын ишинин эффективдүүлүгүн жогорулатуу ар бир ишкананын алдыга койгон максаттарынын бири экендиги баарыбызга маалым.

Өндүрүш, кайра иштетүү тармактарында бөлүнгөн чет элдик инвестициялардын талдоосунда төмөндөгүдөй жыйынтыктарды көрүүгө болот.

Кыргызстанга сырттан келген инвестициянын жалпы суммасын 100% (пайыз) деп алсак, өндүрүш, кайра иштетүү тармактарына келген инвестициялардын келүүсү 2018 –жылы 10,9% түзгөн болсо, 2019 – жылы 9,2% түзгөн же 1,6% азайган. 2020-жылы 15,1% болсо, 2021 – жылы 21,1%, 2022 – жылы 41,5% чейин өскөндүгүн көрүүгө болот.

III БӨЛҮМ. ИШКАНАЛАРДАГЫ БАШКАРУУ ЭСЕБИН ӨРКҮНДӨТҮҮ ИШТЕРИН ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУ

3.1. Ишканалардагы стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүдөгү көйгөйлөр

Кайра иштетүү ишканаларында башкаруу эсеби өндүрүш айлануусунун өзгөчөлүктөрүнө, тармактын өзгөчөлүгүнө байланыштуу бир катар өзгөчө көйгөйлөргө туш болушу мүмкүн.

Бул жерде алардын айрымдарын карап көрөлү:

Сүрөт 17. Стратегиялык башкаруу эсебининин көйгөйлөрү. Автор тарабынан иштелип чыкты.

Өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөө көйгөйлөрү: кайра иштетүү айлануусу көбүнчө көптөгөн кадамдарды жана чийки заттардын ар кандай түрлөрүн камтыйт. Ар бир кадам менен байланышкан бардык чыгымдарды эсепке алуу татаал болушу мүмкүн жана так эсепке алуу тармагын талап кылат.

Продукциялардын санынын көптүгү: Көптөгөн кайра иштетүүчү ишканалар бир эле учурда же ырааттуу түрдө ар кандай продукцияларды чыгарышат. Бардык бул продуктыларды жана аларды өндүрүү этаптарын эсепке алууда көйгөйлөр болушу мүмкүн.

Запастарды башкаруу: Кайра иштетүүнүн айлануусунда даяр продукциянын да, материалдардын да олуттуу запастары болушу мүмкүн. Бул запастарды эффективдүү башкарууну жана так эсепти талап кылат.

Мезгилдик жана суроо-талаптын өзгөрүүсү: Кээ бир кайра иштетүүчү ишканалар өз продукциясына суроо-талаптын мезгилдик өзгөрүшүнө дуушар болушу мүмкүн. Бул өндүрүштү пландаштырууну, ресурстарды башкарууну кыйындатат.

Продукциянын сапатын көзөмөлдөө: чийки заттын жана чыгарылып жаткан продукциянын сапаты кайра иштетүү тармагында негизги ролду ойнойт. Ошондуктан сапатты көзөмөлдөө жана кемчиликтерди эсепке алуу тармагынын таасирдүү болуусу зарыл.

Баарыбызга белгилүү болгондой, башкаруу эсебин уюштуруу өнөр жай ишканаларынын ички саясаты болгондуктан, көмүскө экономиканы мамлекет тарабынан көзөмөлгө алуу көптөгөн кыйынчылыктарды жаратып келет.

Бул көйгөйлөрдү чечүү башкаруу эсебинин натыйжалуу тармагын киргизүүнү гана эмес, ошондой эле тышкы чөйрөнүн жана ички өндүрүш процесстеринин өзгөрүүсүнө ийкемдүүлүктү талап кылат.

Жогоруда каралган ар бир көйгөйлөр боюнча токтоло кете турган болсок, ар бир көйгөйлөр ич ара кандай суроолорго дуушар болоорун да карап көрөлү.

Кайра иштетүүчү ишканалардын өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөө көйгөйлөрү бир катар далилдер менен шартталган, анын ичинде:

Сүрөт 18. Өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөө көйгөйлөрү. Автор тарабынан иштелип чыкты.

Кайра иштетүүчү ишканалардын бир нече этаптары: Кайра иштетүүнүн айлануусу, адатта, чийки затты алуудан баштап, даяр продукцияны чыгарууга чейинки бир нече этаптарды камтыйт. Ар бир этаптын өзүнүн чыгымдары болот, ар бир этаптын чыгымдарын так көзөмөлдөө кыйынга турушу мүмкүн.

Чийки заттардын түрлөрү: кайра иштетүүчү ишканалар продукциянын өздүк наркына таасир этүүчү сырьенун ар кандай түрлөрүн колдонушу

мүмкүн. Чийки заттын ар бир түрү өз наркына ээ жана продукциянын акыркы наркына таасир этиши мүмкүн.

Калдыктарды жана сапатсыз продукцияны алуудагы көйгөйлөр: Кайра иштетүүнүн айлануусунда калдыктар жана сапатсыз продукциянын пайда болушу мүмкүн, бул жалпы өндүрүштүк чыгымдарга да таасирин тийгизет. Бул жоготууларга көз салуу жана эсепке алууда көйгөйлөр болушу мүмкүн.

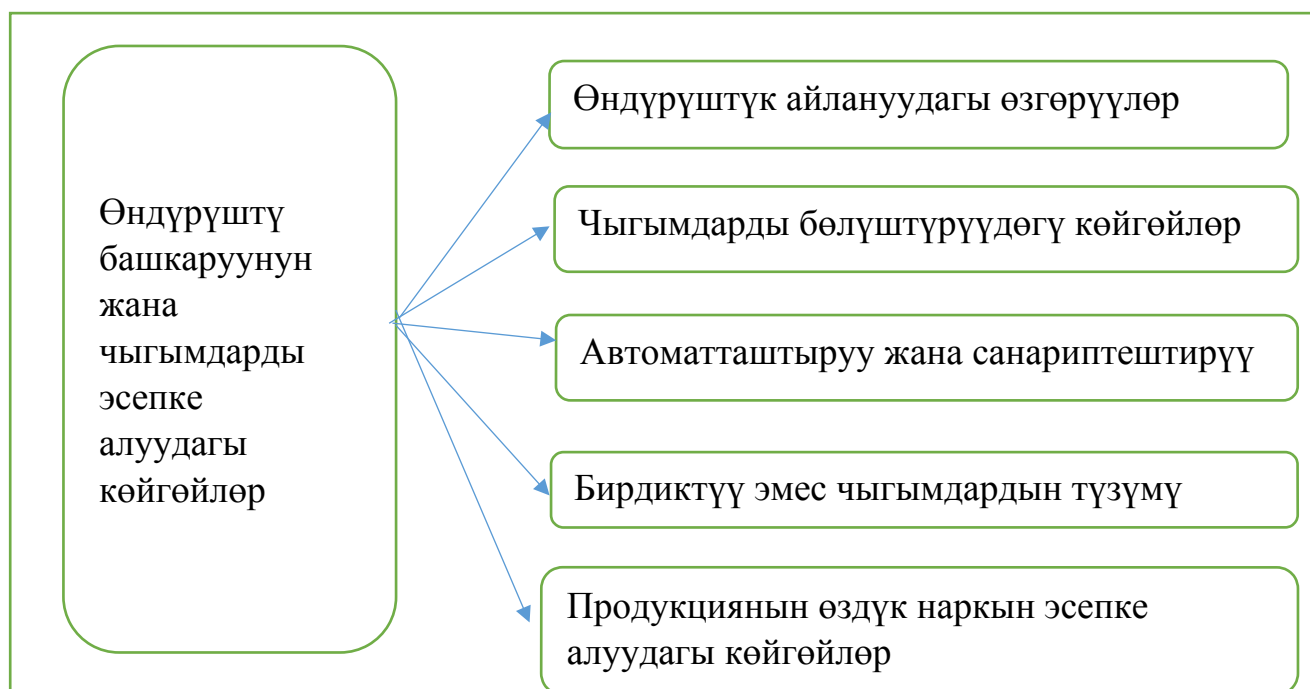
Чийки заттын жана материалдардын баасынын өзгөрүүсүндөгү көйгөйлөр: чийки заттын жана материалдардын баасы көптөгөн факторлорго жараша өзгөрүп турушу мүмкүн, мисалы, базар мамилелеринин өзгөрүүсүндөгү, мезгилдик өзгөрүүлөр ж.б. Бул өндүрүштүк чыгымдарды болжолдоону жана эсепке алууну кыйындатат.

Өндүрүштүк чыгымдарды баалоодогу көйгөйлөр: Жогорудагы факторлорду, ошондой эле ар кандай өндүрүштүк жана эсепке алуу ыкмаларын эске алуу менен, ар бир өндүрүлүп жаткан продукциянын так өндүрүштүк наркын аныктоо татаал маселе болушу мүмкүн.

Кошумча чыгымдарды эсепке алуудагы көйгөйлөр: Жабдуулардын амортизациясы, ижара акысы, техникалык тейлөөгө кеткен чыгымдар ж.б.

Көмүскө экономиканын көйгөйлөрүнүн көлөмүн азайтуу көйгөйлөрү: Башкаруу эсеби топтору менчик ээсинин кызыкчылыгын көздөйт, мамлекеттик бюджетке салык салык төлөмдөрү мамлекеттин көзөмөлүнөн ажыратылган, продукцияны өндүрүүгө кеткен чыгымдар толугу менен көрсөтүлбөйт ж.б.

Бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн өндүрүштү башкаруунун жана чыгымдарды эсепке алуунун эффективдүү системаларын киргизүү, ошондой эле өндүрүштүк чыгымдарды болжолдоону жана көзөмөлдөөнү жакшыртуу үчүн маалыматтарды талдоонун заманбап ыкмаларын колдонуу зарыл.

Сүрөт 19. Өндүрүштү башкаруунун жана чыгымдарды эсепке алуудагы көйгөйлөр. Автор тарабынан иштелип чыкты.

Өндүрүштүк айлануудагы өзгөрүүлөр: кайра иштетүүчү ишканалардагы өндүрүш процесстери техникалык мүчүлүштүктөр, суроо-талаптын жана сунуштун өзгөрүшү, сезондук далилдер сыяктуу олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болушу мүмкүн. Бул өндүрүштүк чыгымдардын туруксуздугуна алып келип, аларды эсепке алууну кыйындатат.

Чыгымдарды бөлүштүрүүнүн көйгөйлөрү: ар кандай продукциялардын арасында жалпы өндүрүштүк чыгымдарды бөлүштүрүү ар кандай өндүрүш ыкмаларынан жана жалпы ресурстарды колдонуудан улам анча маанилүү эмес болушу мүмкүн. Мисалы, кээ бир чыгымдар бир нече продуктылар үчүн жалпы болгондуктан ар бир продуктта алардын үлүшүн аныктоо кыйынчылык жаратышы мүмкүн.

Автоматташтыруу жана санариптештирүү: Кээ бир кайра иштетүүчү ишканалар өндүрүш процесстерин жана чыгымдарды эсепке алууну жетишсиз автоматташтыруу көйгөйүнө туш болушу мүмкүн. Заманбап өндүрүштү башкаруу жана эсепке алуу системаларынын жоктугу

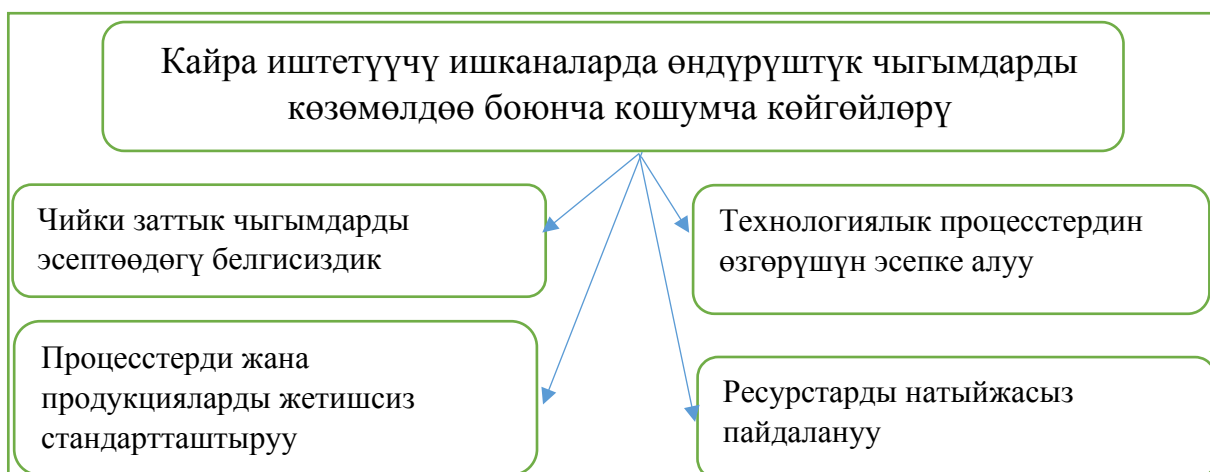
маалыматтарды кол менен иштетүүгө, каталарга жана отчеттуулуктун кечиктирилишине алып келиши мүмкүн.

Бирдиктүү эмес чыгымдардын түзүмү: Өндүрүштүк чыгымдар бир тектүү эмес болушу мүмкүн жана конкреттүү өндүрүш шарттарына жараша өзгөрүп турат. Мисалы, электр энергиясынын чыгымдары мезгилге, электр энергиянын тарифине жана башка факторлорго жараша ар кандай болушу мүмкүн, бул аларды так көзөмөлдөө жана эсепке алууну кыйындатат.

Продукциянын өздүк наркын эсепке алуудагы көйгөйлөр: Чийки заттарды кайра иштетүү процессинде ар кандай мүнөздөмөлөргө жана чыгымдарга ээ болгон продукциянын бир нече түрлөрүн алууга болот. Бул продукциянын ар биринин наркын эсепке алуу жана талдоо ыкмаларын иштеп чыгууну талап кылат.

Бул көйгөйлөрдү чечүү бирдиктүү мамилени жана өндүрүштүк чыгымдарды башкаруунун жана эсепке алуунун заманбап ыкмаларын киргизүүнү талап кылат, мисалы, атайын программалык тармактарды колдонуу, өндүрүш процесстерин автоматташтыруу жана негизделген башкаруу чечимдерин кабыл алуу үчүн маалыматтарды талдоо керек.

Кайра иштетүүчү ишканаларда өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөө боюнча кошумча кыйынчылыктар төмөнкүлөрдү камтышы мүмкүн.

Сүрөт 20. Кайра иштетүүчү ишканаларда өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөө боюнча кошумча көйгөйлөрү. Автор тарабынан иштелип чыкты.

Чийки заттык чыгымдарды эсептөөдөгү белгисиздик: кайра иштетүү процессинде колдонулган чийки заттын сапатына, сатып алуулардын көлөмүнө, берүүчүгө жана башка факторлорго жараша ар кандай чыгымдар болушу мүмкүн. Бул жалпы өндүрүштүк чыгымдарды эсептөөдө белгисиздикти жаратат жана туруктуу мониторингди жана анализди талап кылат.

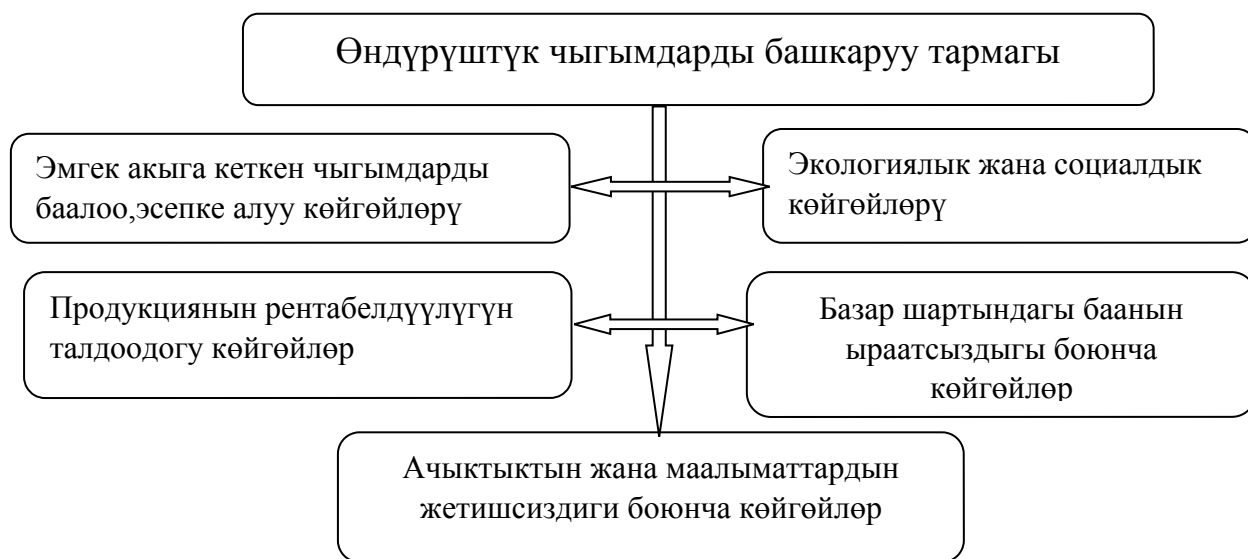
Технологиялык процесстердин өзгөрүшүн эсепке алуу: Жаңы технологияларды киргизүү жана өндүрүштүк айланууларын жаңылоо өндүрүштүк чыгымдардын түзүмүнүн өзгөрүшүнө алып келиши мүмкүн. Бул өзгөрүүлөр кылдаттык менен көзөмөлдөнүп, чыгымдарды баалоодо жана талдоодо эске алынууга тийиш.

Процесстерди жана продукцияларды жетишсиз стандарттары: Өндүрүштүк процесстерди жана продукцияны айкалыштырбоо өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алууну жана талдоону кыйындатат. Сапат стандарттарын жана өндүрүш айланууларын белгилөө чыгымдардын өзгөрүшүн азайтууга жана чыгымдарды эсепке алууну жөнөкөйлөтүүгө жардам берет.

Ресурстарды натыйжасыз пайдалануу: өндүрүштүк кубаттуулуктарды жетишсиз пайдалануу, сырьелорду жана материалдарды ашыкча чыгымдоо, ошондой эле ресурстарды ысырап кылуунун башка түрлөрү өндүрүштүн ыксыз чыгымдарына алып келиши ыктымал. Ресурстарды пайдалануунун натыйжалуулугун талдап, аларды оптималдаштыруу боюнча чараларды көрүү зарыл.

Бул көйгөйлөрдү чечүү өндүрүштүк чыгымдарды башкарууга тармактуу мамилени, маалыматтарды талдоо жана эсепке алуунун заманбап ыкмаларын киргизүү, ошондой эле базар экономикасынын шартындагы

өндүрүштүн өзгөргөн шарттарына туруктуу байкоо жүргүзүүнү жана калыптандырууну талап кылат.

Сүрөт 21. Өндүрүштүк чыгымдарды башкаруу тармагы Автор тарабынан иштелип чыкты.

Эмгек акыга кеткен чыгымдарды баалоо, эсепке алуу көйгөйлөрү: Кайра иштетүүчү ишканалардагы өндүрүш айлануулары кызматкерлер тарабынан ар кандай деңгээлдеги эмгек чыгымдарын талап кылышы мүмкүн. Бул эмгек чыгымдарын баалоо, эсепке алуу аткарылган милдеттердин ар түрдүүлүгүнө, кызматкерлердин жөндөмүнө жана квалификациясына байланыштуу татаал болушу мүмкүн.

Экологиялык жана социалдык көйгөйлөрү: Азыркы заманда өндүрүштүн экологиялык жана социалдык аспектилерине көңүл буруу күч алууда. Бирок, айлана-чөйрөнү коргоо, коомдук жоопкерчилик менен байланышкан чыгымдарды эсепке алуу татаал болушу мүмкүн, мындай жагдай атайын бухгалтердик методологияларды жана инструменттерди иштеп чыгууну талап кылат.

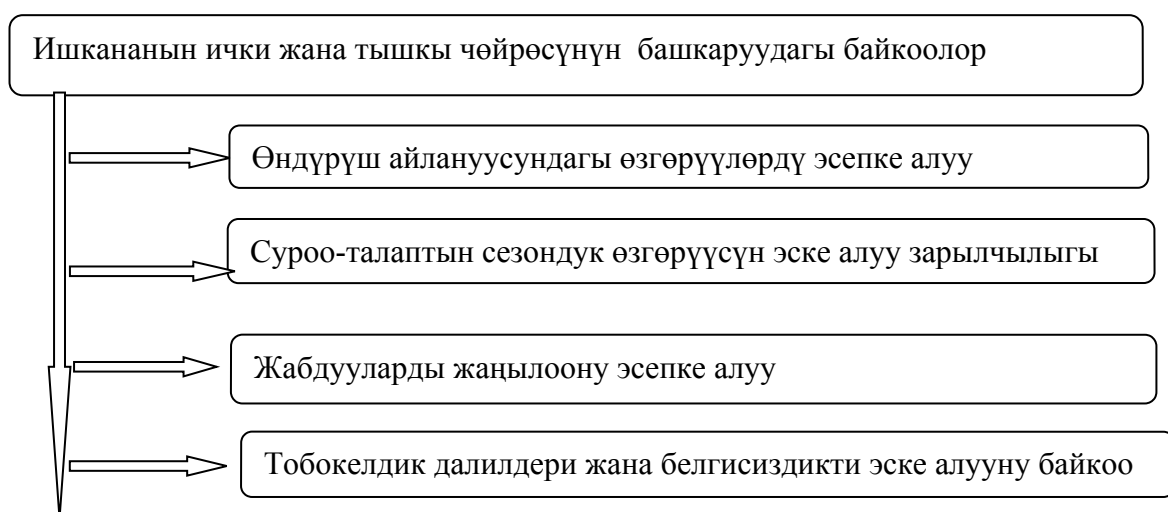
Продукциянын рентабелдүүлүгүн талдоодогу көйгөлөр: Ар бир өндүрүлгөн продукциянын өзүнүн рентабелдүүлүгү бар, ал көптөгөн

факторлорго, анын ичинде өндүрүштүн наркы, сатуу баасы, сатуудагы көлөмү менен ченелет.

Базар шартындагы баанын ыраатсыздыгы боюнча көйгөйлөр: Базар шарттарына, сезондук факторлорго, мыйзамдардын өзгөрүшүнө жана башка факторлорго жараша продукциянын баасы базарда чоң өзгөрүүгө дуушар болушу мүмкүн. Бул өндүрүштүн рентабелдүүлүгүн болжолдоону жана талдоону кыйындатат.

Ачыктыктын жана маалыматтардын жетишсиздигиндеги көйгөйлөр: Өндүрүштүк чыгымдар боюнча маалыматтардын ачык-айкын эместиги, жетишсиздиги, башкаруу чечимдерин кабыл алууну жана өндүрүштүн натыйжалуулугун талдоону кыйындатат. Негизделген чечимдерди кабыл алуу үчүн маалыматтардын ишенимдүүлүгүн, актуалдуулугун жана жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуучу бухгалтердик эсептин жана отчеттуулуктун системаларын өнүктүрүү зарыл.

Бул көйгөйлөрдү чечүү, өндүрүштү башкарууга тармактуу мамиле кылууну, заманбап бухгалтердик эсептин жана маалыматтарды талдоо системаларын киргизүүнү, ошондой эле ишкананын ички жана тышкы чөйрөсүнүн өзгөрүп жаткан шарттарына туруктуу мониторинг жүргүзүүнү жана көнүүнү талап кылат.

Сүрөт 22. Ишкананын ички жана тышкы чөйрөсүнүн башкаруудагы байкоолор. Автор тарабынан иштелип чыкты.

Өндүрүш айлануусундагы өзгөрүүлөрдү эсепке алуу: Кайра иштетүүчү ишканалардагы айлануулар көбүнчө ички факторлордон (мисалы, жаңы технологияларды же жабдууларды киргизүү) жана тышкы факторлордон (ченемдик талаптардын өзгөрүшү, сапаттын өзгөрүшү) шартталган өзгөрүүлөргө дуушар болот. Бул өзгөрүүлөрдү эсепке алуу жана алардын өндүрүштүк чыгымдарга тийгизген таасири татаал болушу мүмкүн жана бухгалтердик эсепти, маалыматтарды талдоо тармагын жаңыртууну талап кылат.

Суроо-талаптын сезондук өзгөрүүсүн эске алуу зарылчылыгы: Кайра иштетүү ишканаларында продукциянын айрым түрлөрү суроо-талаптын сезондук өзгөчөлүгүнө ээ болушу мүмкүн. Бул өндүрүш көлөмүнүн сезондук өзгөрүшүнө алып келиши мүмкүн, бул өз кезегинде өндүрүштүк чыгымдарга таасирин тийгизээри шексиз. Бул сезондук өзгөрүүлөр өндүрүштү пландаштырууда жана чыгымдарды эсепке алууда эске алынууга тийиш.

Жабдууларды жаңылоону эсепке алуу: Ишкананын натыйжалуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу үчүн өндүрүштүк жабдууларды мезгил-мезгили менен жаңылоонун зарылчылыгы келип чыгат.

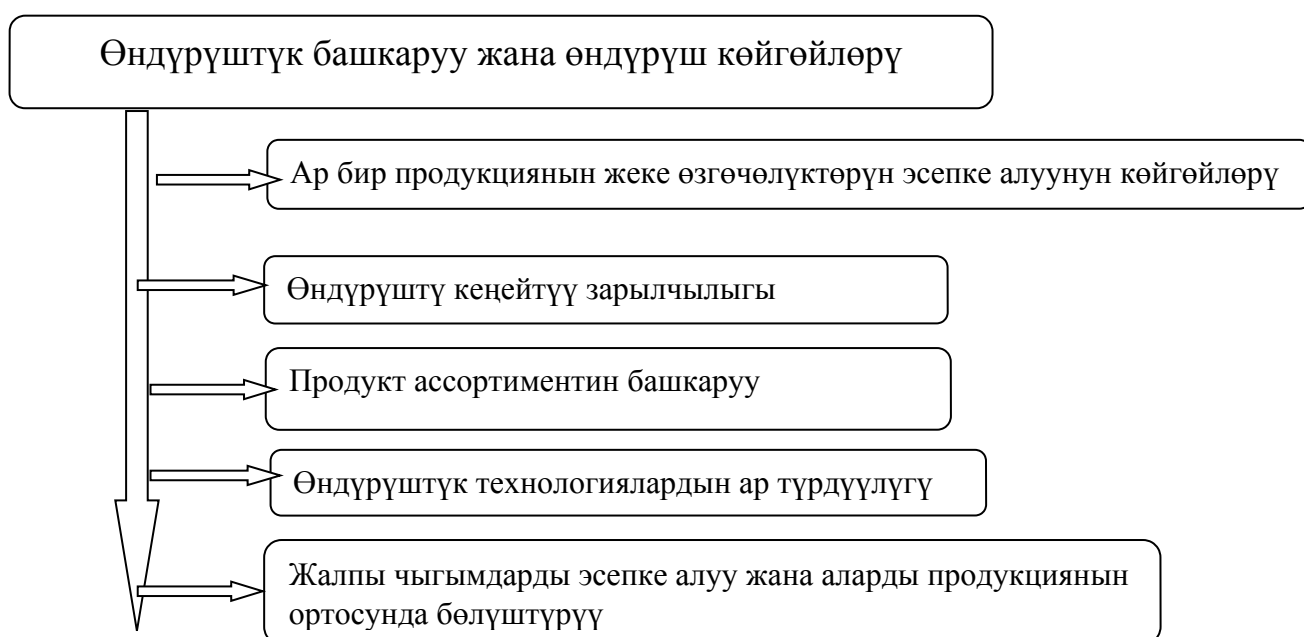
Бирок, бул чыгымдарды эсепке алуу, аларды убакыт аралыгында бөлүштүрүү татаал болушу мүмкүн, атайын эсепке алуу жана талдоо ыкмаларын иштеп чыгууну талап кылат.

Тобокелдик далилдерди жана белгисиздикти эске алуу: Кайра иштетүү ишканаларында өндүрүш процесстери ар кандай тобокелдиктерге жана белгисиздиктерге дуушар болушу мүмкүн, мисалы, чийки затка баанын өзгөрүшү, валютанын өзгөрүшү, мыйзамдардын өзгөрүшү ж.б.

Бул факторлорду жана алардын өндүрүштүк чыгымдарга тийгизген таасирин эске алуу тобокелдиктерди талдоо үчүн атайын ыкмаларды иштеп чыгууну жана аларды азайтуу боюнча чараларды кабыл алууну шарттайт.

Бул көйгөйлөрдү чечүү өндүрүш процесстеринин өзгөчөлүгүн, базар чөйрөсүн терең түшүнүүнү, ошондой эле өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алуунун, талдоонун, башкаруунун тиешелүү ыкмаларын иштеп чыгууну жана ишке ашырууну талап кылат.

Кайра иштетүүчү ишканаларда бир нече продукциянын болушу өндүрүштүк чыгымдардын эсебине таасир этүүчү бир катар башкаруу жана өндүрүш көйгөйлөрүн жаратышы мүмкүн. Төмөндө алардын айрымдарын карап көрөлү.

Сүрөт 23. Өндүрүштүк башкаруу жана өндүрүш көйгөйлөрү. Автор тарабынан иштелип чыкты.

Ар бир продукциянын жеке өзгөчөлүктөрүн эсепке алуунун көйгөйлөрү: Ар бир буюм өндүрүш процессине чыгымдардын эсебине жеке мамилени талап кылган өзүнүн уникалдуу өзгөчөлүктөрүнө ээ болушу мүмкүн. Мисалы, ар кандай буюмдарды өндүрүү үчүн ар кандай материалдарды, жабдууларды жана эмгекти талап кылат.

Өндүрүштү кеңейтүү зарылчылыгы: Өндүрүлгөн продукциянын санынын өсүшү менен өндүрүштүк кубаттуулукту кеңейтүү жана өндүрүш

көлөмүн көбөйтүү зарылчылыгы келип чыгышы ыктымал. Бул жалпы өндүрүштүк чыгымдарга таасир этет жана кошумча инвестицияларды талап кылууга жагдай түзүлөт.

Продукциянын ассортименти башкаруу: Продукциянын кеңири ассортименти башкаруу натыйжалуу өндүрүштү пландаштырууну, инвентаризацияны башкарууну жана ар бир продукт үчүн суроо-талапты, талдоону талап кылган татаал маселе болушу мүмкүн. Продукцияга болгон суроо-талап менен аларды өндүрүүгө кеткен чыгымдардын ортосунда тең салмактуулукту сактоо зарыл.

Өндүрүштүк технологиялардын ар түрдүүлүгү: Ар түрдүү продукциялар ар кандай өндүрүш технологияларын талап кылышы талашсыз. Мисалы, буюмдардын ар кандай түрлөрүн өндүрүү үчүн ар кандай жабдуулар, материалдар жана кайра иштетүү ыкмалары колдонулушу мүмкүн. Өндүрүш технологияларынын ар түрдүүлүгүн эсепке алуу жана башкаруу өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алууну да кыйындатат.

Жалпы чыгымдарды эсепке алуу жана аларды продукциянын ортосунда бөлүштүрүү: Өндүрүш объекттеринин ижара акысы, жабдууларды тейлөө, персоналдын эмгек акысы жана башкалар сыяктуу өндүрүштүк чыгымдардын кээ бирлери бардык өндүрүлгөн продукция үчүн жалпы болушу мүмкүн. Бул жалпы чыгымдарды буюмдардын арасында бөлүштүрүү татаал болушу мүмкүн жана атайын эсепке алуу ыкмаларын иштеп чыгууну талап кылат.

Сүрөт 24. Даяр продукциялардын чыгымдарын башкаруудагы көйгөйлөр. Автор тарабынан иштелип чыкты.

Даяр продукциялардын кирешелүүлүгүн талдоо: Ар бир өндүрүлгөн продукциянын өзүнүн рентабелдүүлүгү бар, ал өндүрүштүн өздүк наркына, сатуу баасына жана сатуу көлөмүнө жараша болот. Ар бир продукциянын кирешелүүлүгүн талдап, алынган маалыматтардын негизинде башкаруу чечимдерин кабыл алуу зарыл.

Жогоруда айтылган аспектилерди эске алуу менен кайра иштетүү ишканаларында өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алуу тармактуу мамилени, адистештирилген бухгалтердик эсептин, талдоо ыкмаларын иштеп чыгууну, ошондой эле туруктуу байкоо жүргүзүү, өзгөрүлүп жаткан өндүрүштүн жана бүгүнкү базар экономикалык шарттарына көнүүнү талап кылат.

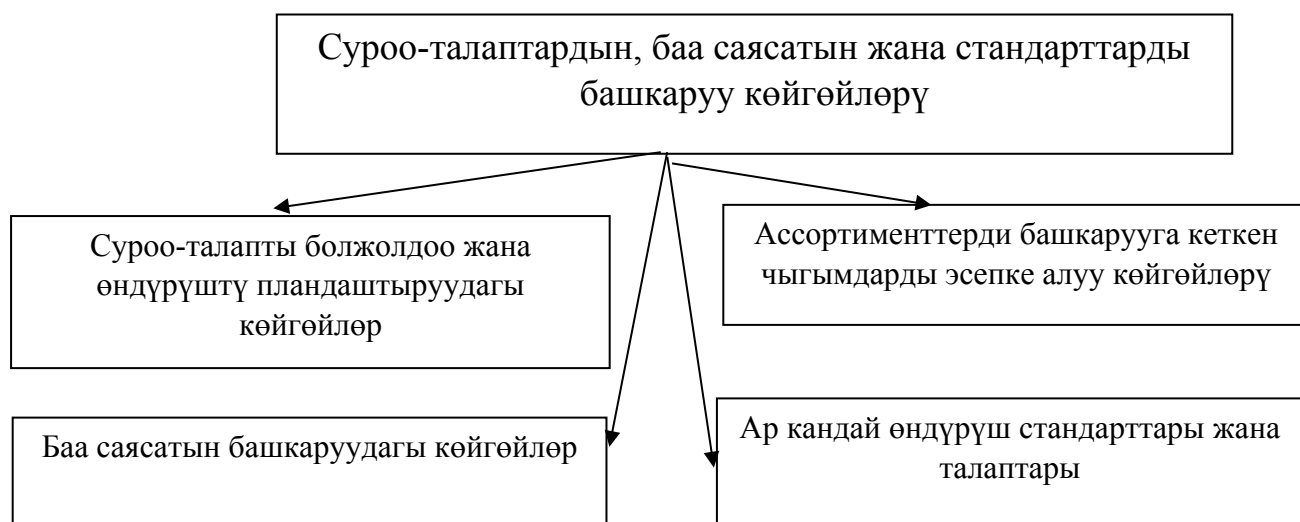
Даяр продукциянын колдонуу убактысын башкаруу: Кайра иштетүүчү ишканадагы ар бир продукт иштеп чыгуу, өндүрүү, маркетинг, сатуу жана утилдештирүү этаптарын камтыган өзүнүн жашоо циклине ээ. Бул этаптардын ар биринин чыгымдарын эске алуу жана өндүрүш процесстерин продуктунун жашоо циклинин учурдагы фазасына ылайыкташтыруу чыгымдарды оптималдаштырууга жана кирешелүүлүгүн жогорулатууга жардам берет.

Даяр продукциянын тобунун жана бренддеринин ар түрдүүлүгү: Жеке өнүмдөрдөн тышкары, бизнесте ар кандай өнүм линиялары жана бренддери болушу мүмкүн, алардын ар бири өзүнүн уникалдуу өзгөчөлүктөрүнө жана максаттуу аудиториясына ээ.

Даяр продукциялардын ар бир топтору жана маркасы боюнча өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алуу алардын кирешелүүлүгүн жана эффективдүүлүгүн так талдоого мүмкүндүк берет.

Даяр продукциялардын айырмалоо муктаждыгы:

Атаандаштык базарында керектөөчүлөргө жогорку өнүмдөрдү жана кызматтарды сунуштоо маанилүү. Бул изилдөө жана жаңы өнүмдөрдү иштеп чыгуу, ошондой эле маркетинг жана жылдыруу үчүн кошумча чыгымдарды талап кылышы мүмкүн. Бул чыгымдарды эске алуу алардын натыйжалуулугун жана инвестициянын кайтарымын баалоого жардам берет.

Сүрөт 25. Суроо-талаптардын, баа саясатын жана стандарттарды башкаруу көйгөйлөрү. Автор тарабынан иштелип чыкты.

Суроо-талапты болжолдоо жана өндүрүштү пландаштыруудагы көйгөйлөр: Продукциянын кеңири ассортименти суроо-талапты болжолдоону жана өндүрүштү пландаштырууну кыйындатат. Ар бир буюмга болгон суроо-талапка таасир этүүчү ар кандай факторлорду эске алуу зарыл, мисалы, сезондук өзгөрүүлөр, мода тенденциялары, атаандаштык жана башкалар. Бул суроо-талап жогору болгон мезгилде сатылбай турган товарларды чыгарууга же запастарды чыгарууга ашыкча чыгымдарды болтурбоого жардам берет.

Ассортименттерди жана продукциянын түрлөрүн башкарууга кеткен чыгымдарды эсепке алуу көйгөйлөрү:

Продукциянын кеңири ассортиментин башкаруу логистика, кампа, инвентарларды башкаруу жана башка операциялык процесстерге кошумча

чыгымдарды талап кылат. Бул чыгымдарды эске алуу инвентаризацияны башкарууну оптималдаштырууга жана ага байланыштуу чыгымдарды азайтууга оң таасирин тийгизет.

Бул аспектилерди эске алуу кайра иштетүүчү ишканада бир нече продукцияны башкаруунун татаалдыгын жана алардын ар биринин өндүрүштүк чыгымдарын натыйжалуу эсепке алуунун зарылдыгын толугураак түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Баа саясатын башкаруудагы кыйынчылыктар: Ар бир товардын өзгөчөлүктөрүнө, максаттуу аудиториясына, атаандаштык чөйрөсүнө жана башка факторлорго жараша өзүнүн баа стратегиясы болушу мүмкүн. Бир нече продуктылар үчүн баа саясатын башкаруу рынокту, продукциянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн талдоону жана баанын өзгөрүшүнүн суроо-талапка жана кирешелүүлүккө таасирин баалоону талап кылат.

Ар кандай өндүрүш стандарттары жана талаптары: Ар кандай продукциялар сапаттын, коопсуздуктун жана экологиялык туруктуулуктун ар кандай стандарттарына дуушар болушу мүмкүн. Бул стандарттарды жана талаптарды ар бир продукт үчүн өндүрүш процессине киргизүү кошумча ресурстарды жана чыгымдарды талап кылышы мүмкүн.

Өндүрүш айлануусундагы айырмачылыктарды эсепке алуу көйгөйлөрү	Жарактуулук мөөнөтүн жана сактоону эсепке алуудагы көйгөйлөрү
	Ар кандай бөлүштүрүү каналдарын карап чыгуу көйгөйлөрү
	Өндүрүш процесстериндеги айырмачылыктарды эсепке алуу көйгөйлөрү
	Жекече заказдарды жана спецификацияларды эске алуу көйгөйлөрү
	Кадрларды окутууга жана жаңы көндүмдөрдү өнүктүрүүгө кеткен чыгымдардын эсебин алуу

	көйгөйлөрү
	Илимий-изилдөө жана иштеп чыгууга кеткен чыгымдарды эсепке алуунун зарылдыгы

Сүрөт 26. Өндүрүш айлануусундагы айырмачылыктарды эсепке алуу көйгөйлөрү. Автор тарабынан иштелип чыкты.

Жарактуулук мөөнөтүн жана сактоону эсепке алуудагы көйгөйлөрү: Эгерде ишкана продукциянын кеңири ассортиментин, анын ичинде жарактуулук мөөнөтү жана сактоо шарттары ар кандай болгон товарларды чыгарса, анда бул көрсөткүчтөрдү эсепке алууга жана башкарууга өзгөчө көңүл бурулат. Жарамдуулук мөөнөтү өтүп кеткен товарлар менен байланышкан ашыкча запастарга жол бербөө жана бузулуудан болгон жоготууларды минималдаштыруу керек.

Ар кандай бөлүштүрүү каналдарын карап чыгуу көйгөйлөрү: Ар кандай продукцияларды чекене дүкөндөр, супермаркеттер, интернет дүкөндөр жана башкалар сыяктуу ар кандай бөлүштүрүү каналдары аркылуу таратууга болот. Бул бөлүштүрүү каналдарынын ар биринин чыгымдарын эсепке алуу жана маркетинг стратегияларын ар бир каналдын өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтыруу продуктуну жылдыруу боюнча чыгымдарды оптималдаштырууга жардам берет.

Бул аспектилерди башкаруу көптөгөн продукциянын ар бирин өндүрүүгө жана жылдырууга кеткен чыгымдардын эсебине системалуу мамиле кылууну, ошондой эле өндүрүш жана маркетинг стратегияларын үзгүлтүксүз талдоо жана оптималдаштырууну талап кылат.

Өндүрүш процесстериндеги айырмачылыктарды эсепке алуу көйгөйлөрү: Ар бир продукт өндүрүш процесстеринин жана операцияларынын уникалдуу комплексин талап кылышы мүмкүн. Мисалы, жогорку сапаттагы продуктуну өндүрүү үчүн кошумча тазалоо же кайра иштетүү кадамдары талап кылынышын шарттайт, бул өндүрүштүк

чыгымдарды жогорулатат. Өндүрүш процесстериндеги бул айырмачылыктарды эсепке алуу ар бир продукциянын өздүк наркын так аныктоо үчүн зарыл.

Жекече заказдарды жана спецификацияларды эске алуу зарылчылыгы: Эгерде бизнес заказдарды кабыл алган же ар бир кардар үчүн уникалдуу спецификациялары бар продукцияны чыгарган учурда, өндүрүштүк чыгымдарды эсепке алуу дагы татаалдашат. Бул стандарттуу өндүрүш процесстерин гана эмес, ошондой эле жабдууларды, конкреттүү материалдарды жана эмгек чыгымдарын орнотуу үчүн кошумча чыгымдарды эске алуу зарыл.

Кадрларды окутууга жана жаңы көндүмдөрдү өнүктүрүүгө кеткен чыгымдардын эсебин алуу көйгөйлөрү: Ар түрдүү продукцияларды чыгарууда өндүрүш кызматкерлеринен ар кандай көндүмдөр талап кылынышы мүмкүн. Кызматкерлерди даярдоо жана жаңы көндүмдөрдү өнүктүрүү билим берүү программаларына, окутууга жана адистерди даярдоого кошумча чыгымдарды талап кылышы мүмкүн, алар да өндүрүштүн жалпы наркында эске алынууга тийиш.

Кардарларды тейлөө жана колдоо боюнча чыгымдарды эсепке алуу көйгөйлөрү: Продуктун мүнөздөмөлөрүнө жараша, сатуудан кийинки кардарларды тейлөө жана колдоо үчүн кошумча чыгымдар талап кылынышы мүмкүн. Мисалы, кепилдиктерди берүү, техникалык колдоо же продуктуларды окутуу кызматтары. Бул чыгымдарды эсепке алуу ар бир буюмдун жалпы кирешелүүлүгүн баалоого жардам берет.

Илимий-изилдөө жана иштеп чыгууга кеткен чыгымдарды эсепке алуунун зарылдыгы: Эгерде компания үзгүлтүксүз инновациялар жана жаңы продукцияларды иштеп чыгуу менен алектенсе, анда илимий-изилдөө жана иштеп чыгууга кеткен чыгымдар продукциянын жалпы өздүк наркында эске

алынууга тийиш. Бул өндүрүштүн реалдуу чыгымдарын туура баалоого жана продукциянын баасын аныктоого мүмкүндүк берет.

Бул факторлорду эсепке алуу ар кандай продукцияларды чыгарууга кеткен чыгымдарды толук баалоого жана өндүрүш процесстерин оптималдаштыруу жана ишкананын рентабелдүүлүгүн жогорулатуу боюнча негизделген башкаруу чечимдерин кабыл алууга мүмкүнчүлүктү түзөт.

Ишканада материалдык запастарды башкаруу өндүрүштүн натыйжалуулугуна жана ишкананын финансылык абалына таасир эте турган көйгөйлөрдүн жана аспектилердин кеңири спектрин камтыйт. Алардын айрымдарына кененирээк токтололу.

Ишканадагы материалдык запастарды башкаруу, өндүрүштүн натыйжалуулугуна жана ишкананын финансылык абалына таасир эте турган көйгөйлөр	Инвентаризация деңгээлин аныктоо
	Мезгилдик жана убакыттык суроо-талапты эске алуу
	Буйрутмаларды жана жеткирүүлөрдү калыптандыруу
	Суроо-талаптын өзгөрүшүнө байкоо жана болжолдоо
	Кампадагы чыгымдардын шарттарын сактоо
	Запастардын эскирүү коркунучун азайтуу
	Жүк ташууга, жеткирүүгө кеткен чыгашаларды эсепке алуу
	Сунуштун туруксуздугун, жетишсиздик коркунучун эске алуу
Запастардын жүгүртүүсүн талдоо жана инвентаризациянын натыйжалуулугун баалоо	

Сүрөт 27. Ишканадагы материалдык запастарды башкаруу, өндүрүштүн натыйжалуулугуна жана ишкананын финансылык абалына таасир эте турган көйгөйлөр. Автор тарабынан иштелип чыкты.

Инвентаризация деңгээлин аныктоо: Өтө көп инвентарды алып жүрүү ашыкча сактоо чыгымдарына жана бизнестин башка тармактарына инвестициялоо мүмкүнчүлүгүн өткөрүп жиберети мүмкүн. Башка жагынан

алганда, өтө аз запастар запастардын чыгып кетүү коркунучуна жана кардарлардын нааразычылыгын жаратууга алып келет. Ошентип, сактоо чыгымдары менен кардарларды тейлөөнүн жетиштүү деңгээлин көрсөтүүнүн ортосундагы оптималдуу балансты табуу зарыл.

Мезгилдик жана убакыттык суроо-талапты эске алуу: Товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө суроо-талап сезондук жана циклдик факторлорго жараша өзгөрүшү мүмкүн. Мисалы, кээ бир тармактарда суроо-талап жылдын белгилүү бир мезгилдеринде же жарнамалар жана сатуулар учурунда көбөйүшү мүмкүн. Запастарды башкаруу тармагы бул факторлорду эске алып, суроо-талаптын өзгөрүшүнө ыңгайлашуусу керек.

Буйрутмаларды жана жеткирүүлөрдү жакшыртуу: жеткирүүчүлөрдөн качан жана канча заказ кылууну чечүү инвентаризацияны башкарууда маанилүү ролду ойнойт. Өтө көп же өтө чоң заказ кылуу ашыкча инвентаризация жана сактоо чыгымдарынын көбөйүшүн жаратат. Ал эми кампада продукциянын жетишсиздиги, мүмкүнчүлүктөрдү колдон чыгарып, кардарлардын нааразычылыгынан улам жоготууларга алып келиши мүмкүн.

Суроо-талаптын өзгөрүшүнө байкоо жана болжолдоо: Запастарды натыйжалуу башкаруу товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө суроо-талаптын өзгөрүшүнө туруктуу мониторингди жана талдоону талап кылат. Статистикалык моделдер же тренд анализи сыяктуу суроо-талапты болжолдоо ыкмаларын колдонуу заказ жана инвентаризацияны башкаруу боюнча негизделген чечимдерди кабыл алууга жардам берет.

Кампадагы чыгымдардын шарттарын сактоо: Ижарага алуу, камсыздандыруу, жабдууларды тейлөө жана персонал сыяктуу кампадагы чыгымдар инвентарды кармоонун жалпы наркын олуттуу түрдө жогорулатат. Мындан тышкары, кээ бир товарларды сактоонун өзгөчө шарттары талап кылынышы мүмкүн, бул да сактоочу жайларды тандоого жана аларды тейлөөгө кеткен чыгымдарга таасирин тийгизет.

Запастардын эскирүү коркунучун азайтуу: Кээ бир буюмдар тез эле эскирип же керексиз болуп калышы мүмкүн. Запастарды башкаруу бул факторду эске алып, товар жүгүртүүнү оптималдаштыруу жана жарактуулук мөөнөтүн көзөмөлдөө аркылуу инвентарлардын эскирүү коркунучун минималдаштырууга тийиш.

Жүк ташууга жана жеткирүүгө кеткен чыгашаларды эсепке алуу: Сактоо чыгымдарынан тышкары, инвентаризацияны башкаруу товарларды ташуу жана жеткирүү чыгымдарынын эсебин да камтыйт. Натыйжалуу логистикалык пландаштыруу жана оптималдуу маршруттарды тандоо транспорттук чыгымдарды азайтууга жана жүктөрдү өз убагында жеткирүүгө жардам берет.

Бул көйгөйлөрдү чечүү инвентаризацияны башкаруунун натыйжалуу стратегияларын иштеп чыгууну, маалыматтарды анализдөөнүн заманбап ыкмаларын колдонууну жана рыноктун абалына жана суроо-талаптын өзгөрүшүнө туруктуу мониторинг жүргүзүүнү талап кылат.

Сунуштун туруксуздугун жана жетишсиздик коркунучун эске алуу: Жеткирип берүүчүлөрдөн келүүлөрдүн туруксуздугу кампадагы товарлардын жетишсиздигине алып келиши мүмкүн. Буга логистикалык көйгөйлөр, өндүрүштүн кечигүүлөрү, мыйзамдардын өзгөрүшү жана башка факторлор себеп боло алат. Бул тобокелдикти башкаруу альтернативдүү камсыздоо стратегияларын иштеп чыгууну, берүүчүлөрдү диверсификациялоону жана суроо-талаптын болжолдоолоруна жана күтүлгөн тобокелдиктерге ылайык инвентаризацияны башкарууну талап кылат.

Иштебей туруп калууларды оптималдаштыруу жана товардык-материалдык запастарды жок кылуу: токтоп калуу жана запастарды натыйжасыз пайдалануу ишкана үчүн жоготууларга алып келиши мүмкүн.

Запастарды башкаруу өндүрүш процесстерин оптималдаштыруу, заказдарды иштеп чыгуунун натыйжалуулугун жогорулатуу жана

жабдуулардын токтоп калуу убактысын минималдаштыруу боюнча чараларды камтышы керек.

Запастардын жүгүртүүсүн талдоо жана инвентаризациянын натыйжалуулугун баалоо: Запастардын жүгүртүүсү инвентарды башкаруунун натыйжалуулугунун негизги көрсөткүчү болуп саналат. Төмөн жүгүртүү товардын ашыкча запастарын же төмөн актуалдуулугун көрсөтүшү мүмкүн.

Инвентаризацияны башкаруу инвентарлардын деңгээлин оптималдаштыруу жана рентабелдүүлүктү жогорулатуу үчүн инвентарлардын жүгүртүүсүн талдоону жана баалоону камтышы керек.

Глобалдык экономикадагы жана базар шартынын мейкиндигиндеги өзгөрүүлөрдү карап көрөлү: Дүйнөлүк экономика жана рыноктук шарттар запастарды башкарууга таасирин тийгизип, өзгөрүүлөргө дуушар болушу мүмкүн. Мисалы, валюта курсунун өзгөрүшү, инфляциянын өсүшү, саясий кризистер жана башка факторлор рынокто товарлардын наркына жана жеткиликтүүлүгүнө терс таасирин тийгизет. Запастарды башкаруу бул факторлорду эске алып, өзгөрүп жаткан шарттарга ылайыкташы керек.

Дүйнөлүк экономика жана рыноктук шарттар запастарды башкарууга таасир этиши мүмкүн болгон өзгөрүүлөрдөгү көйгөйлөр	Коопсуздук жана сапатты көзөмөлдөө стандарттарына талаптарды кароо көйгөйлөрү
	Өндүрүштүн мезгилдүүлүгүн жана циклдүүлүгүн эске алуу
	Талаптарды жана сактоо шарттарын эске алуу менен
	Экологиялык аспектилерди жана туруктуу өнүгүүнү кароо:
	Тобокелдиктерди талдоо жана башкаруу
	Маалыматтык технологияларды колдонуу жана процесстерди автоматташтыруу
	Тышкы факторлорду жана рыноктук атаандаштыкты эске алуу

Сүрөт 28. Запастарды башкарууга таасир этиши мүмкүн болгон өзгөрүүлөрдөгү көйгөйлөр. Автор тарабынан иштелип чыкты.

Коопсуздук жана сапатты көзөмөлдөө стандарттарына талаптарды кароо көйгөйлөрү: Товардын мүнөздөмөлөрүнө жараша коопсуздук жана сапатты контролдоо стандарттарына ар кандай талаптар коюлушу мүмкүн.

Запастарды башкаруу бул стандарттардын сакталышын жана сактоонун жана ташуунун бардык этаптарында продукциянын сапатын камсыз кылууга тийиш.

Бул көйгөйлөрдү чечүү маалыматтарды талдоо, натыйжалуу стратегияларды иштеп чыгуу жана туруктуу мониторинг жана ишкананын ички жана тышкы чөйрөсүнүн өзгөрүп жаткан шарттарына көнүү негизинде инвентаризациялык башкарууга комплекстүү мамилени талап кылат.

Өндүрүштүн мезгилдүүлүгүн жана циклдүүлүгүн эске алуу: суроо-талап сыяктуу эле, ишканадагы өндүрүштүк операцияларга сезондук жана циклдик факторлор таасир этиши мүмкүн. Мисалы, айыл чарбасында өндүрүш процесстери себүү жана жыйноо убактысы менен, ал эми кийим өндүрүшүндө сезондук коллекциялар менен байланыштуу болот. Запастарды башкаруу бул факторлорду эске алып, өндүрүш циклиндеги өзгөрүүлөргө ыңгайлашуусу керек.

Талаптарды жана сактоо шарттарын эске алуу менен: Кээ бир продуктыларда температура, нымдуулук, жарыктандыруу жана башкалар сыяктуу сактоо шарттарына өзгөчө талаптар коюлушу керек. Туура эмес сактоо товарлардын сапатынын жоголушуна же бузулушуна алып келиши мүмкүн. Инвентаризацияны башкаруу ушул белгилүү талаптарды эске алып, тиешелүү сактоо шарттарын камсыз кылууга тийиш.

Экологиялык аспектилерди жана туруктуу өнүгүүнү кароо: Заманбап дүйнөдө экологиялык туруктуулукка жана жоопкерчиликтүү керектөөгө көбүрөөк көңүл бурулууда. Инвентаризацияны башкаруу экологиялык

жактан таза материалдарды колдонуу, калдыктарды минималдаштыруу жана айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин азайтуу сыяктуу экологиялык аспектилерди эске алышы керек.

Тобокелдиктерди талдоо жана башкаруу: Запастарды башкаруу ошондой эле товарлардын мүмкүн болгон жоготуулары же бузулушу, жеткирүүнүн кечиктирилиши, базар шартынын өзгөрүшү жана башка факторлор менен байланышкан тобокелдиктерди талдоону жана башкарууну камтыйт.

Тобокелдиктерди натыйжалуу башкаруу жоготууларды минималдаштырууга жана өндүрүш процесстеринин туруктуулугун камсыз кылууга жардам берет.

Маалыматтык технологияларды колдонуу жана процесстерди автоматташтыруу: Заманбап маалыматтык технологиялар жана инвентаризациялоону башкаруу системалары инвентарларды эсепке алуу, мониторинг жүргүзүү жана талдоо процесстерин автоматташтырууга мүмкүндүк берет, бул товардык-материалдык запастарды башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатат жана каталардын пайда болуу ыктымалдыгын азайтат.

Тышкы факторлорду жана рыноктук атаандаштыкты эске алуу: Запастарды башкаруу тышкы факторлорду да эске алууну талап кылат, мисалы, рыноктогу атаандаштык, керектөөчүлөрдүн каалоолорун өзгөртүү, мыйзамдык өзгөртүүлөр жана ишкананын товарларына жана кызмат көрсөтүүлөрүнө суроо-талапка таасир этиши мүмкүн болгон башка факторлор.

Ишкананын инвентаризациясын башкаруу - бул натыйжалуу жана туруктуу бизнести өнүктүрүү үчүн кылдат талдоо, пландаштыруу жана башкарууну талап кылган татаал жана көп кырдуу процесс.

Мезгилдик жана суроо-талаптын олку-солкулуктары ишкананын ишинин натыйжалуулугуна олуттуу таасирин тийгизген башкаруу эсебинин маанилүү аспектилери болуп саналат. Бул жерде бул көйгөйгө байланыштуу жалпы жыйынтыктар жана негизги аспектилери болуп саналат.

Сүрөт 29. Мезгилдик жана суроо-талаптын ишин башкаруудагы көйгөйлөр. Автор тарабынан иштелип чыкты.

Өндүрүштү жана сатып алууну пландаштыруу: суроо-талаптын сезондук өзгөрүшү өндүрүштү жана материалдарды жана комплекттөөчү тетиктерди сатып алууну кылдат пландаштырууну талап кылат.

Ишканалар өндүрүштүк пландарын жана берүүчүлөрдүн заказдарын сезондук чокуларга жана суроо-талапка жараша ылайыкташтырууга тийиш.

Запастарды башкаруу: Мезгилдүүлүк ишкананын запастарынын көлөмүнө жана структурасына таасир этет. Жогорку суроо-талаптын мезгилинде ишканалар кардарларга үзгүлтүксүз тейлөөнү камсыз кылуу үчүн

инвентаризацияны түзүшү мүмкүн, ал эми суроо-талап аз болгон мезгилде алар чыгымдарды көтөрбөө үчүн ашыкча инвентаризацияны минималдаштырууга аракет кылышат.

Суроо-талапты болжолдоо. Мезгилдикти жана суроо-талаптын термелүүсүн натыйжалуу башкаруу товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө суроо-талапты так болжолдоону талап кылат. Бизнес суроо-талап болжолдоолорду иштеп чыгуу үчүн тарыхый сезондук маалыматтарды колдонуу жана учурдагы рыноктук тенденцияларды талдоо керек. Мезгилдикти башкаруу боюнча чаралардын натыйжалуулугун талдоо: Мезгилдик аяктагандан кийин ишканалар мезгилдик башкаруу боюнча көрүлгөн чаралардын натыйжалуулугуна талдоо жүргүзүшөт. Бул ийгиликтүү стратегияларды жана каталарды аныктоого, ошондой эле келечектеги пландарды оңдоого жардам берет.

Жалпысынан, мезгилдик жана суроо-талаптын өзгөрүүсүн натыйжалуу башкаруу пландаштырууну, болжолдоону, маркетингди, ресурстарды башкарууну жана финансылык пландаштырууну камтыган комплекстүү мамилени талап кылат.

Маркетинг жана жарнак: суроо-талаптын мезгилдик өзгөрүүлөрү маркетинг стратегияларын жана жарнамалык кампанияларды ыңгайлаштырууну талап кылат.

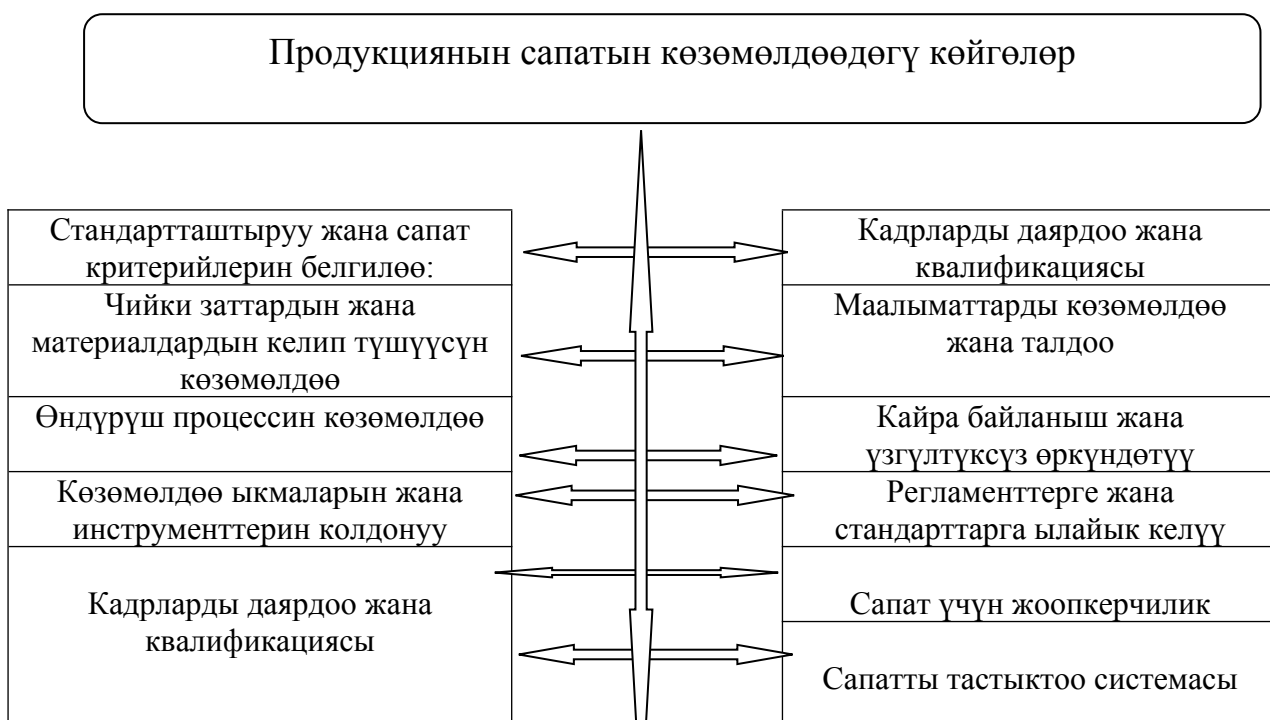
Ишкерлер суроо-талаптын аз учурунда суроо-талапты стимулдаштыруу жана жогорку суроо-талаптын мезгилинде кардарларды кармап туруу үчүн мезгилдик акцияларды, арзандатууларды жана атайын сунуштарды колдоно алышат.

Финансылык пландаштыруу жана товарды ылдам өткөрүүнү башкаруу: суроо-талаптын мезгилдик термелүүлөрү ишкананын финансылык агымдарына таасир этээри шексиз. Бизнес бюджеттерди пландаштырууда, акча агымын башкарууда жана суроо-талап аз болгон мезгилде чыгымдарды

жабуу үчүн жетиштүү акча резервдерин камсыз кылууда мезгилдүүлүктү эске алышы керек.

Бул ишканаларга өзгөрүп жаткан рынок шарттарына ыңгайлашууга жана бизнесинин туруктуулугун камсыз кылууга мүмкүндүк берет. Мезгилдик жана суроо-талаптын олку-солкулуктары ишкананын ишинин натыйжалуулугуна олуттуу таасирин тийгизген башкаруу эсебинин маанилүү аспектилери болуп саналат. Бул жерде бул көйгөйгө байланыштуу жалпы жыйынтыктар жана негизги аспектилери болуп саналат:

Продукциянын сапатын көзөмөлдөө ар бир ишкананын ишмердигинде, өзгөчө кайра иштетүү тармактарында чечүүчү роль ойнойт. Бул продукциянын белгиленген стандарттарга жана талаптарга шайкеш келишин камсыз кылууга, ошондой эле мүмкүн болгон кемчиликтерди жана четтөөлөрдү болтурбоого багытталган процесс. Мындай учурда буюмдун сапатын көзөмөлдөө ишкананын негизги багыты катары белгиленет.

Сүрөт 30. Продукциянын сапатын көзөмөлдөөдөгү көйгөлөр. Автор тарабынан иштелип чыкты.

Стандарташтыруу жана сапат критерийлерин белгилөө: Сапатты көзөмөлдөөдөгү биринчи кадам - бул өндүрүлгөн стандарттардын жана критерийлердин шарттарына жооп бериши менен белгиленет. Бул стандарттар өлчөмү, салмагы, химиялык курамы, физикалык касиеттери, сырткы көрүнүшү жана башка параметрлер сыяктуу мүнөздөмөлөрдү камтышы мүмкүн.

Чийки заттардын жана материалдардын келип түшүүсүн көзөмөлдөө: Сапатты көзөмөлдөө сырьё жана материалдар ишканага келген учурдан тартып башталат. Кирүүчү көзөмөлдөө берилген материалдардын сапатын жана белгиленген стандарттарга жана талаптарга ылайык келишин текшерүүнү камтыйт.

Өндүрүш процессин көзөмөлдөө: Продукциянын сапаты өндүрүш процессиндеги көптөгөн факторлорго көз каранды. Ошондуктан өндүрүш процессинин ар бир этабын, анын ичинде сырьёну даярдоону, технологиялык операцияларды, кайра иштетүү жана жыйноо, сактоо жана ташуу шарттарын көзөмөлдөө маанилүү.

Көзөмөлдөө ыкмаларын жана инструменттерин колдонуу. Сапатты көзөмөлдөө үчүн визуалдык текшерүүлөр, өлчөөлөр, күч сыноолору, химиялык анализдер, рентген жана УЗИ изилдөөлөр ж.б.у.с ар кандай ыкмалар жана аспаптар колдонулат.

Кадрларды даярдоо жана квалификациясы. Натыйжалуу сапатты көзөмөлдөө сапатты көзөмөлдөө боюнча билими жана көндүмдөрү бар квалификациялуу персоналды талап кылат. Бизнес жогорку кесипкөйлүк жана компетенттүүлүк деңгээлин камсыз кылуу үчүн өз кызматкерлерин окутууга жана өнүктүрүүгө инвестиция салууга тийиш.

Маалыматтарды көзөмөлдөө жана талдоо. Натыйжалуу сапатты көзөмөлдөө үчүн өндүрүштүн ар кандай этаптарында продукциянын сапаты боюнча маалыматтарды көзөмөлдөө жана талдоо маанилүү. Бул

кемчиликтердин себептерин аныктоого, өндүрүш процесстерин жакшыртууга жана келечекте аларды болтурбоо боюнча чараларды көрүүгө мүмкүндүк берет.

Кайра байланыш жана үзгүлтүксүз өркүндөтүү. Сапатты көзөмөлдөө үзгүлтүксүз пикирлерди жана жакшыртууну камтыган кайталануучу процесс болушу керек. Ишканалар табылган кемчиликтерге жооп кайтарып, оңдоо чараларды көрүшү керек жана сапатты башкаруу системаларын тынымсыз өркүндөтүүгө умтулушу керек. Сапатты контролдоо мыйзамдарда белгиленген ченемдерди жана стандарттарды, тармактык стандарттарды жана кардарлардын талаптарын сактоону да камтыйт. Сапат үчүн жоопкерчилик: Ишкананын бардык кызматкерлери продукциянын сапаты үчүн өздөрүнүн жоопкерчилигин түшүнүүлөрү маанилүү. Буга өндүрүштүк башкармалардын кызматкерлери гана эмес, жетекчилер, инженер-техник кызматкерлер, материалдык-техникалык кызматкерлер жана башка адистер да кирет.

Сапатты тастыктоо тармагы: Көптөгөн ишканалар ISO 9001 сыяктуу эл аралык стандарттарга ылайык сапатты башкаруу тутумдарын сертификациялоого умтулушат. Бул кардарлар жана өнөктөштөр менен ишенимди орнотууга жардам берет жана продукциянын жогорку сапат стандарттарына жооп берерин тастыктайт.

Продукциянын сапатын көзөмөлдөө өз продукциясынын жогорку сапатын камсыз кылууга, кардарлардын керектөөлөрүн канааттандырууга жана базар шартында өзүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн сактоого умтулган ар кандай ишкананын ишинин ажырагыс бөлүгү болуп саналат.

Продукциянын сапатын көзөмөлдөөнүн кошумча аспектилери. Тобокелдиктерди жана коопсуздукту башкаруу: Сапатты көзөмөлдөө продукциянын коопсуздугу менен байланышкан тобокелдиктерди баалоону жана башкарууну да камтыйт. Керектөөчүлөрдөн пикирлерди чогултуу жана

талдоо: Сапатты көзөмөлдөө продукцияны керектөөчүлөрдүн пикирлерин чогултууну жана талдоону да камтыйт. Бул продуктунун сапаты боюнча көйгөйлөрдү аныктоого, кардарлардын муктаждыктарын канааттандырууга жана өндүрүш процесстерин жакшыртууга жардам берет.

Инновациялык технологияларды колдонуу: Продукциянын сапатын көзөмөлдөөнү жакшыртуу үчүн машина үйрөнүү, жасалма интеллект, нерселердин интернетти ж.б. сыяктуу заманбап технологиялар колдонулушу мүмкүн. Бул текшерүү процесстерин автоматташтыруу, тенденцияларды жана аномалияларды аныктоо үчүн чоң маалыматтарды талдоо жана инновациялык тестирлөө жана талдоо ыкмаларын иштеп чыгууну камтышы керек.

Сапатты көзөмөлдөө өндүрүштүн жана керектөөнүн этикалык аспектилерин да эске алышы зарыл. Буга кызыкдар тараптардын кызыкчылыктарын эске алуу менен этикалык жана укуктук эрежелерди сактоо, дискриминацияны жоюу жана балдарды мажбурлап эмгекке колдонуудан тыюу салууга багыттайт. Мыйзам талаптарынын сакталышын камсыз кылуу: Сапатты көзөмөлдөө ошондой эле продукциянын коопсуздук, ден соолук, айлана-чөйрөнү коргоо жана башка аспектилерге тиешелүү мыйзам талаптарына ылайык келишин камсыз кылууга тийиш. Бул стандарттарды жана эрежелерди сактоону, сертификациялоону жана лицензиялоону жана көзөмөлдөөчү органдар менен кызматташууну камтыйт.

Маалыматтык тармагынын интеграциясы: Заманбап ишканалар сапатты көзөмөлдөө процесстерин башкаруу үчүн маалыматтык тармактарды көбүрөөк колдонууда. Бул маалыматтарды чогултууну жана талдоону автоматташтырууга, чечимдерди кабыл алууну тездетүүгө, ар кандай бөлүмдөрдүн ортосундагы байланышты жана кызматташтыкты жакшыртууга, ошондой эле ишенимдүү сактоону жана продукциянын сапаты боюнча маалыматка жетүүнү камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

Тышкы факторлор. Кайра иштетүү ишканаларында башкаруу эсебине таасир этүүчү тышкы факторлор экономикалык, саясий, социалдык-маданий, технологиялык жана экологиялык факторлорду камтыган көп аспектилерди камтыйт. Ошондуктан алардын айрымдарынын толук сүрөттөлүшүнө токтоло кетели.

Сүрөт 31. Тышкы факторлоргоу көйгөйлөр. Автор тарабынан иштелип чыкты.

Экономикалык факторлор: Экономикалык чөйрө, анын ичинде инфляция, жумушсуздук, валюта курсу, мамлекеттик экономикалык

саясаттагы өзгөрүүлөр жана финансылык кризистер кайра иштетүү ишканаларында башкаруу эсебине олуттуу таасирин тийгизет. Мисалы, экономикалык шарттардын өзгөрүшү компаниянын продукциясына болгон суроо-талапка, чийки заттын баасына, ошондой эле компаниянын финансылык абалына таасирин тийгизээрин эске салуу керек.

Саясий факторлор: Саясий туруктуулук, мыйзамдык база, өкмөттүн тарифтик жана соода саясаты, ошондой эле тышкы саясий мамилелер башкаруу эсебине таасир этиши мүжаны талаптарды коет. Мыйзамдарга же мамлекеттик саясатка өзгөртүүлөрдү киргизүү салык саясатына, отчеттуулукка, тармактык ченемдерге жана бизнестин башка аспектилерине таасир этиши мүмкүн.

Социалдык-маданий факторлор: Коомдогу маданий жана социалдык өзгөрүүлөр башкаруу эсебине да тиешелүү милдеттерди аныктайт. Мисалы, керектөөчүлөрдүн каалоолорун өзгөртүү, демографиялык өзгөрүүлөр, продукциянын коопсуздугу жана сапаты боюнча талаптар, ошондой эле бизнестин туруктуулугунун жана социалдык жоопкерчилигинин тенденциялары башкаруу эсебинин системаларын өзгөртүүнү талап кылышы орчундуу мааниге ээ болот.

Технологиялык факторлор: Технологиялык өзгөрүүлөрдүн ылдам темптери процесстик тармактарда башкаруу эсебине таасирин тийгизет. Өндүрүштүн жаңы технологияларын киргизүү, процесстерди автоматташтыруу, санариптештирүү жана маалыматтардын аналитикасын колдонуу жаңы факторлорду эске алуу жана өндүрүштү натыйжалуу башкарууну камсыз кылуу үчүн башкаруу эсебинин тутумдарын тиешелүү ыңгайлаштырууну талап кылат.

Экологиялык факторлор: Айлана-чөйрөнү коргоо маселелери боюнча маалымдуулуктун өсүшү кайра иштетүү өнөр жайынан катуу экологиялык стандарттарды сактоону жана экологиялык аспектилерди өз иштерине

интеграциялоону камсыз кылууга тийиш. Бул эмиссия, ресурстарды пайдалануу жана калдыктарды башкаруу үчүн атайын эсепке алуу жана контролдоо системаларын ишке ашырууну талап кылышы мүмкүн.

Атаандаштык жана базар чөйрөсү: Тармактагы атаандаштыктын деңгээли, рыноктогу өзгөрүүлөр, анын ичинде жаңы атаандаштардын пайда болушу, суроо-талаптын жана сунуштун өзгөрүшү, рыноктун тенденциялары жана өнүгүүлөрү башкаруу эсебинин стратегияларына олуттуу таасирин тийгизээри шексиз. Ишкерлер рыноктук чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө эффективдүү жооп берүү үчүн башкаруу эсебинин стратегияларын ылайыкташтырышы керек.

Ааламдашуу жана эл аралык экономикалык интеграция: Ааламдашуу жана эл аралык экономикалык интеграциянын күчөшүнүн шартында кайра иштетүү тармагындагы ишканалар жаңы чакырыктарга жана мүмкүнчүлүктөргө туш болууда. Бул компаниялардан эл аралык стандарттарды, талаптарды жана рыноктун мүнөздөмөлөрүн эске алуу үчүн башкаруу эсебинин системаларын ылайыкташтырууну талап кылат.

Тышкы факторлорду башкаруу ишканалардан ийкемдүү болууну, ийкемдүү болууну жана тышкы чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө дайыма мониторинг жүргүзүүнү, ошондой эле өзгөрүүлөрдү эффективдүү башкаруу жана стратегиялык максаттарга жетүү үчүн башкаруу эсебинин системаларын тийиштүү талдоо жана ылайыкташтырууну эскертет.

Мыйзамдар жана жоболор: Салык салууга, сапаттын жана коопсуздуктун стандарттарына, айлана-чөйрөнү коргоого, эмгек мамилелерине жана башка аспектилерге тиешелүү мыйзамдарга жана ченемдик укуктук актыларга өзгөртүүлөр башкаруу эсебинин тутумдарына тиешелүү өзгөртүүлөрдү киргизүүнү милдеттендирет.

Инфраструктура жана транспорт: Инфраструктуранын болушу жана транспорт тармактарынын натыйжалуулугу логистикага жана ишканаланы

сырьё менен камсыз кылууга, ошондой эле керектөөчүлөргө даяр продукцияны жеткирүүгө таасирин тийгизет. Өндүрүш жана логистикалык процесстерди пландаштырууда жана оптималдаштырууда башкаруу эсеби ушул факторлорду эске алуусу керек.

Базар шарттары жана тармактын тенденциялары: Модал тенденцияларын, технологиялык инновацияларды, керектөөчүлөрдүн суроо-талаптарын жана атаандаштык аракеттерин кошо алганда, рыноктун жана тармактын тенденцияларынын өзгөрүшү жаңы рыноктук шарттарга жана талаптарга ийгиликтүү ыңгайлашуу үчүн башкаруу эсебинин стратегияларын ылайыкташтырууну талап кылат.

Макроэкономикалык факторлор: Инфляциянын деңгээли, жумушсуздуктун деңгээли, кирешелердин деңгээли жана керектөө чыгымдары сыяктуу макроэкономикалык көрсөткүчтөр керектөөчүлөрдүн сатып алуу жөндөмдүүлүгүнө жана бизнестин продукциясына суроо-талапка таасир этиши мүмкүн. Бул баа стратегияларын, маркетингдик ыкмаларды жана өндүрүштү башкарууну өзгөртүп карап чыгууну шарттайт.

Климаттык шарттар: Климаттык шарттар өндүрүш процесстерине, ошондой эле продукциянын айрым түрлөрүнө суроо-талапка таасир этиши мүмкүн. Мисалы, климаттын өзгөрүшү айыл чарба өндүрүшүнө, энергетикалык өндүрүшкө жана башка тармактарга таасирин тийгизиши мүмкүн, бул башкаруу эсебине тиешелүү өзгөртүүлөрдү киргизүүнү сунуштайт.

Социалдык-саясий туруксуздук: Коомдогу туруксуздук, саясий конфликттер, социалдык нааразычылыктар жана коомдук-саясий чыңалуунун башка формалары ишкердик чөйрөгө жана ишканалардын ишине терс таасирин тийгизбей койбойт, бул тиешелүү жооп кайтарууну жана башкаруу эсебин ыңгайлаштырууну аныктайт.

Геосаясий чыр-чатактар жана тобокелдиктер: геосаясий конфликттер, террористтик коркунучтар, согуштук аракеттер жана геосаясий тобокелдиктердин башка формалары бизнес үчүн белгисиздикти жана тобокелдикти жаратышы мүмкүн, бул тобокелдиктерди тескөө стратегиясын иштеп чыгууну жана башкаруу эсебинин тармактарын ыңгайлаштырууну талап кылат.

Тышкы факторлорду башкаруу ишканалардан ийкемдүүлүктү, ийкемдүү болууну жана тышкы чөйрөнү терең түшүнүүнү, ошондой эле тобокелдиктерди азайтууну жана башкаруу процесстерин оптималдаштыруу боюнча активдүү чараларды көрүүнү тастыктайт.

Каржылоо мүмкүнчүлүгү: Финансылык ресурстардын жана кредиттик шарттардын болушу ишкананын финансылык абалына, өндүрүштү кеңейтүүгө, жаңы технологияларды киргизүүгө ж.б. менен байланыштуу болот. Каржылоонун зарылчылыгы тийиштүү эсепке алууну жана финансылык көрсөткүчтөрдү талдоону аткарууга милдеттендирет.

Соода саясатындагы өзгөртүүлөр: Соода келишимдери, тарифтер, эл аралык келишимдер жана соода мамилелери рыноктордун болушуна, импорттун жана экспорттун наркына жана дүйнөлүк рынокто бизнестин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү менен тыгыз байланышта болот. Бул башкаруу эсеби тарабынан тиешелүү талдоо жана пландаштырууну талап кылат.

Керектөөчүлөрдүн каалоолорун өзгөртүү: Керектөөчүлөрдүн табиттерин жана муктаждыктарын өзгөртүү бизнестин өнүм аралашмасын, маркетинг стратегияларын жана өндүрүш процесстерин ыңгайлаштырууну жаратат. Керектөөчүлөрдүн каалоолору боюнча маалыматтарды эсепке алуу жана талдоо ишкананын атаандаштыкка жөндөмдүү бойдон калышына жардам берет.

Чийки зат бааларынын өзгөрүү тобокелдиги: кайра иштетүүчү ишканалар көбүнчө чийки заттын жана энергетикалык ресурстардын баасына көз каранды. Чийки затка, мунайга, электр энергиясына жана башка ресурстарга баанын өзгөрүшү ишкананын финансылык көрсөткүчтөрүнө жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө олуттуу таасирин тийгизиши мүмкүн. Мындай жагдай башкаруу эсебине методикалык кадамдарын өзгөртүүгө шарт түзөт.

Техногендик жана табигый кырсыктар: Суу ташкындары, жер титирөөлөр, өрт жана башка табигый кырсыктар, ошондой эле өндүрүштүк же транспорттук кырсыктар өндүрүштүн үзгүлтүккө учурашына, бузулушуна жана жоготууларына алып келиши мүмкүн. Башкаруу эсеби мындай окуялардын тобокелдиктерин эске алып, аларды азайтууну жана жоюу боюнча пландарды иштеп чыгууга тийиш.

Демографиялык өзгөрүүлөр: Калктын, жумушчу күчүнүн жана рынокторунун структурасындагы өзгөрүүлөр бизнес чөйрөсүнө жана ишканалардын стратегияларына да таасирин тийгизет. Мисалы, калктын улгайып баратканы продукциянын айрым түрлөрүнө суроо-талапты өзгөртүшү мүмкүн, ал эми жумушчу күчүнүн кыскарышы автоматташтыруу жана өндүрүмдүүлүктүн жогорулашы үчүн тийиштүү чечимдерди кабыл алууну сунуштайт.

Курчап турган чөйрөнү коргоо жана коопсуздук боюнча мыйзамдарга өзгөртүүлөрдү киргизүү тобокелдиги: Курчап турган чөйрөнү коргоо, өнөр жай коопсуздугу жана техникалык стандарттар боюнча талаптарды күчөтүү кошумча инвестицияларды, инновациялык технологиялык процесстерди жана продукциянын сапатын контролдоону өзгөртүүнү талап кылышы мүмкүн.

Бул тышкы факторлорду талдоо жана эске алуу бизнеске негизделген чечимдерди кабыл алууга, стратегияларын жана процесстерин өзгөрүп

жаткан базар шарттарына ылайыкташтырууга жана бизнеске болгон тобокелдиктерди азайтууга жардам берет.

3.2. Стратегиялык башкаруу эсебин өркүндөтүүнү уюштуруудагы сунуштар

Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү ишканаларында стратегиялык башкаруу эсебин өркүндөтүү комплекстүү мамилени талап кылат.

Бул жаңы технологияларды жана методологияларды киргизүүнү, ошондой эле учурдагы башкаруу жана отчеттуулук процесстерин кайра карап чыгууну камтышы мүмкүн. Мындай жагдайды эске алып, жакшыртуу үчүн кээ бир негизги багыттарга токтоло кетели.

Заманбап IT чечимдердин интеграциясы. Заманбап программалык системаларын (мисалы, SAP, Oracle, 1C) колдонуу менен бухгалтердик эсепти, финансылык жана салык талдоону санариптик ыкмаларды колдонуу менен маалыматтардын тактыгын жана иштетүү ылдамдыгын жогорулатууга болот. Башкаруу эсебинин программалык камсыздоосун ишке ашыруу (Activity-Based Costing), ABM (Иш-аракетке негизделген башкаруу) жана башка стратегиялык эсепке алуу ыкмаларын ишке ашырууга жардам берет.

Кадрларды даярдоо жана өнүктүрүү. Башкаруучу эсеп жана финансы кызматкерлерин үзгүлтүксүз окутуу жана кесиптик жактан жогорулатуу өтө маанилүү. Башкаруу эсебинин жана стратегиялык пландаштыруунун акыркы тенденциялары боюнча тренингдерди, семинарларды жана курстарды өткөрүү команданын компетенциясын күчөтөт жана башкаруу процессинин натыйжалуулугун жогорулатат.

Башкаруу эсебине тартылган кызматкерлердин квалификациясын тренингдер, вебинарлар, семинарлар жана курстар аркылуу жогорулатуу. Стратегиялык эсеп методологиясына, финансылык анализге, долбоорлорду башкарууга жана атайын программалык камсыздоону колдонууга өзгөчө көңүл буруу керек.

Стратегиялык пландаштыруу жана болжолдоо. Келечектеги чыгашаларды жана кирешелерди так болжолдоо механизмдерин камтыган комплекстүү стратегиялык пландоо системаларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу менен жетишүүгө болот. Экономикалык чөйрөдөгү мүмкүн болуучу өзгөрүүлөрдү жана алардын ишкананын ишмердүүлүгүнө тийгизген таасирин баалоо үчүн сценарийдик пландоо жана тобокелдиктерди башкаруу ыкмаларын колдонуу керек.

Ички көзөмөлдүк жана аудит тармагын өркүндөтүү. Натыйжалуу ички көзөмөлдүк тармактарды ишке ашыруу жана үзгүлтүксүз аудит жүргүзүү стратегиялык башкаруунун негизги бөлүгү болгон финансылык маалыматтын тактыгын жана ишенимдүүлүгүн жогорулатууга жардам берет.

Инновацияларды, өзгөрүүлөргө ачыктыкты жана стратегиялык ой жүгүртүүнү колдогон компаниянын маданиятын түзүү учурдагы милдеттердин бири болуп саналат. Бардык деңгээлдеги өнүгүүнүн узак мөөнөттүү максаттарына жетүү үчүн стратегиялык башкаруу эсебин маанилүү кызматты аткарат.

Өндүрүштүк жана кесиптик бирикмелерге катышуу. Кесиптик бирикмелердин жана тармактык ишканалардын иш-чараларына активдүү катышуу, тажрыйба алмашууга, жаңы билимдерди жана алдыңкы тажрыйба технологияларды өздөштүрүүгө шарт түзөт.

Жогорку окуу жайлары, илимий-изилдөө институттары менен кызматташуу. Билим берүү мекемелери жана илимий-изилдөө институттары менен кызматташуу, башкаруу эсеби чөйрөсүндө жаңы ыкмаларды жана

технологияларды иштеп чыгууга, ошондой эле студенттерди жана жаңы чакырыктарга даяр адистерди даярдоого жардам берет.

Эл аралык стандарттарды жана тажрыйбаларды колдонуу. Мүмкүнчүлүккө жараша, башкаруу эсеби үчүн ФОЭАС (Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттары) сыяктуу башкаруу эсебинин жана отчеттуулуктун эл аралык стандарттарын айкалыштыруу, ишке ашыруу финансылык натыйжаларды эл аралык жана регионалдык деңгээлде салыштырууну жана түшүнүүнү жакшыртууга жардам берет.

Бул ыкмаларды айкалыштыруу Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүүчү ишканаларга стратегиялык башкаруу эсебинде жогорку натыйжалуулукту камсыз кылууга жардам берет, ал акырында жалпы бизнес-процесстерди жакшыртууга жана базар шартындагы атаандаштыкта жөндөмдүүлүктү жогорулатууга чоң түрткү болот.

Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү ишканаларында стратегиялык башкаруу эсебин андан ары өркүндөтүү үчүн төмөнкү багыттарды да кароого болот.

Иштин финансылык гана эмес, ошондой жана финансылык эмес аспектилерин чагылдырган индикаторлордун тутумун иштеп чыгуу жана ишке киргизүү керек. (Негизги натыйжалуулуктун көрсөткүчтөрү). Бул өндүрүштүн натыйжалуулугун, продукциянын сапатын, кардарлардын керектөөлөрүн камсыз кылуусун, экологиялык жана социалдык көрсөткүчтөрдү камтышы мүмкүн.

Бюджеттик процесстерди өркүндөтүү. Салттуу бюджеттөөдөн тышкы чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө көбүрөөк ийкемдүүлүктү жана ыңгайлашууну камсыз кылган прогноздор жана нөлдүк бюджеттөө сыяктуу ыкмаларга өтүү аркылуу камсыз болот.

Балансталган баа системасы концепциясын киргизүү. Бул система ишканаланын стратегиялык максаттарын ар кандай деңгээлдеги натыйжалуу

индикаторлор менен байланыштырууга мүмкүндүк берет, ошону менен күнүмдүк операциялар аркылуу стратегиялык максаттарга жетүү үчүн көбүрөөк иш алып барууну негиздейт.

Туруктуу өнүгүү. Стратегиялык башкаруу эсебине туруктуу өнүгүү принциптерин интеграциялоо, анын ичинде экологиялык, социалдык жана башкаруу аспектилерин эске алуу, глобалдык чакырыктардын жана базар экономикасынын талаптарынын негизинде барган сайын маанилүү болуп баратат.

Башка ишканалар менен альянстарды жана өнөктөштүктөрдү түзүү стратегиясын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу тажрыйба алмашууга, жаңы базар талаптарына, ресурстарга жетүүгө жана инновациялык потенциалды жакшыртууга жардам берет.

Ар кандай кызыкдар тараптардын талаптарын канааттандырууга мүмкүндүк берген отчеттуулук тармагын түзүү - ишканаланы башкаруудан тышкы инвесторлорго, акционерлерге жана жөнгө салуучу органдарга керектүү маалыматтар менен камсыз кылып турат.

Бул кадамдар Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүүчү ишканалардын стратегиялык башкаруу эсебин жакшыртууга гана жардам бербестен, базар шартынын **позициясын** бекемдөөгө, өзгөрүп жаткан экономикалык шарттарга ыңгайлашууга жана туруктуу өнүгүүгө жетишүүгө ыңгайлуу шарт түзүп берет.

Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү ишканаларында стратегиялык башкаруу эсебин өркүндөтүү темасын улантуу менен төмөнкү кошумча чараларды бөлүп көрсөтүүгө болот:

Маалыматтарды чогултуу жана талдоо процессин өркүндөтүү. Өндүрүштүк жана финансылык операциялардын бардык этаптарында маалыматтарды чогултуунун ишенимдүүлүгүн жана тактыгын камсыз кылуу зарыл. Маалыматтарды чогултуунун автоматташтырылган тармактарын

киргизүү, адамдын катасынын тобокелдиктерин азайтууга жана маалыматты иштетүү процессин тездетүүгө мүмкүндүк берет.

Башкаруу эсебин өркүндөтүүнү уюштуруудагы сунуштар. Бул ыкма инканын бардык деңгээлдериндеги ар бир кызматкер үчүн так өлчөнгөн максаттарды коюуга жардам берет, бул ишканын жалпы стратегиялык максаттарына жетүү үчүн кызматкерлердин көбүрөөк катышуусуна өбөлгө түзөт.

Ички салыштырууну иштеп чыгуу. Тармактагы алдыңкы тажрыйбалар менен ички процесстерди жана көрсөткүчтөрдү үзгүлтүксүз салыштыруу жакшыртуу үчүн багыттарды аныктоого жардам берет жана инновациялык чечимдерди кабыл алууга түрткү болот.

Маалыматтын айкындуулугу жана ачыктыгы. Корпоративдик ачыктык саясатын өркүндөтүү бардык кызыкдар тараптардын, анын ичинде инвесторлордун, кардарлардын жана жөнгө салуучу органдардын ишенимин арттырып, тобокелдиктерди натыйжалуу башкарууга салым кошо алат.

Уюштуруу түзүмүн кайра карап чыгуу. Байланышты жакшыртуу, чечимдерди кабыл алуу процесстерин тездетүү жана башкаруунун көзөмөлүн жакшыртуу үчүн башкаруу түзүмүн кайра баалоо жана зарыл болгон учурда оптималдаштыруу менен тыгыз байланышта болот.

Тобокелдиктерди стратегиялык пландаштырууга **интеграциялоо**. Тобокелдиктерди башкарууну стратегиялык пландаштыруу процессине киргизүү ишканага тышкы чөйрөдөгү мүмкүн болуучу өзгөрүүлөргө ыңгайлашууга жана мүмкүн болуучу жоготууларды азайтууга жардам берет.

Киберкоопсуздукту жогорулатуу. Санариптик технологияларга көз карандылык өсүп жаткан чөйрөдө маалыматтарды, тармактык киберкоркунучтардан ишенимдүү коргоонуну камсыз кылуу маанилүү, бул өз кезегинде бизнес-процесстердин үзгүлтүксүздүгүн жана маалыматтын коопсуздугун камсыз кылат.

Кызыкдар тараптардын катышуусу жана пикири. Кардарлар, камсыздоочулар, жөнгө салуучулар, башка кызыкдар тараптар менен үзгүлтүксүз өз ара аракеттенүү ишкананын стратегиялык жана операциялык пландарын жакшыртуу үчүн баалуу салымдарды бере алат.

Бул чараларды ишке ашыруу үчүн багытталган күч аракеттер, ресурстар талап кылынат, бирок узак мөөнөттүү келечекте Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүүчү ишканалардын башкаруу эсебин, атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана туруктуулугун олуттуу жакшыртууга жетишсе болот.

Салыктык пландаштырууну оптималдаштыруу. Салык мыйзамдарын сактоо гана эмес, мыйзам чегинде салык милдеттенмелерин оптималдаштыруу да маанилүү. Натыйжалуу салык стратегиясын иштеп чыгуу чыгымдарды азайтуу жана компаниянын кирешесин көбөйтүүгө жардам берет.

Бул стратегияларды жана чараларды колдонуу стратегиялык башкаруу эсебинин натыйжалуулугун олуттуу түрдө жогорулатууга мүмкүндүк берет, бул ишканалардын башкаруу мүмкүнчүлүктөрүн чыңдоого жана базар экономикасынын шартында алардын атаандаштык абалын жакшыртууга алып келет.

Документтердин айлануусун санариптештирүү. Толук электрондук документ жүгүртүүгө өтүү эсепке алуу жана отчеттуулук процесстерин олуттуу түрдө тездетип, каталардын ыктымалдыгын азайтып, кызматкерлердин ишинин натыйжалуулугун жогорулатат.

Эл аралык мамилелерди куруу, мыкты тажрыйбаларды, жана технологияларды алмашуу үчүн финансылык жана өнөр жай ишканалары менен эл аралык өнөктөштүктү өнүктүрүү жана чыңдоо керек.

Этика кодексин ишке ашыруу. Бардык чарбалык операцияларда бүтүндүктү, ачык-айкындуулукту жана отчеттуулукту камсыз кылуу үчүн

башкаруучу бухгалтердик кызматкерлер үчүн этиканын тиешелүү кодексин иштеп чыгуу жана колдоо зарыл болот.

Туруктуу өнүгүүгө басым жасоо. Туруктуулуктун принциптерин бизнестин стратегиясына жана операцияларына интеграциялоо компаниянын экологиялык жана социалдык профилин гана жакшыртпастан, ошондой эле жаңы рынокторду жана бизнес мүмкүнчүлүктөрүн ачат.

Бул стратегияларды колдонуу Кыргыз Республикасындагы бизнеске башкаруу эсебин оптималдаштырууга гана жардам бербестен, ошондой эле узак мөөнөттүү өнүгүүнү камсыз кылууга жардам берет.

Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү ишканаларында стратегиялык башкаруу эсебинин жакшыртылган стратегияларын колдонуу бир катар олуттуу оң өзгөрүүлөргө жана артыкчылыктарга алып келиши мүмкүн.

Жакшыртылган финансылык отчеттуулук жана ачыктык. Так жана өз убагында каржылык маалымат жетекчиликке негизделген чечимдерди кабыл алууну камсыз кылат жана инвестор менен кредиторлордун ишенимин жогорулатат.

Иштин натыйжалуулугун жогорулатуу. Башкаруу эсебин санариптештирүү жана оптималдаштыруу чыгымдарды азайтат, каталарды өз убагында аныктайт жана ишкананын жалпы өндүрүмдүүлүгүн жогорулатат.

Базар шартындагы атаандаштарды түшүнүү. Базар шартындагы тенденцияларын жана атаандаштардын аракеттерин терең талдоо тышкы чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө ыңгайлашууга, жаңы мүмкүнчүлүктөрдү аныктоого жана коркунучтарга жооп берүүгө мүмкүндүк берет.

Чыгымдарды оптималдаштыруу жана рентабелдүүлүктү жогорулатуу: Башкаруунун бухгалтердик эсебинин жакшыртылган стратегиялары аркылуу чыгымдарды жана ресурстарды эффективдүү башкаруу натыйжасыз

чыгымдарды кыскартууга жана пайданы көбөйтүүгө түздөн-түз таасирин тийгизет.

Стратегиялык пландаштырууну күчөтүү. Маалыматтардын тактыгынын жана жеткиликтүүлүгүнүн жогорулашы башкарууга учурдагы жана келечектеги тенденцияларды жакшылап түшүнүп, болжолдоого мүмкүндүк берет, бул кыйла негизделген стратегиялык чечимдерди кабыл алууга алып келет.

Бизнестин туруктуулугун жогорулатуу. Туруктуу өнүгүү принциптерин кабыл алуу жана экономикалык, социалдык жана экологиялык өзгөрүүлөргө ыңгайлашуу бизнестин узак мөөнөттүү туруктуулугун жакшыртат.

Инвестицияларды жана каржылоону тартуу. Башкаруунун ачык-айкындуулугунун жана кесипкөйлүгүнүн жогорку деңгээли ишканаланы инвесторлор жана финансы институттары үчүн жагымдуураак кылат.

Атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуу. Ички процесстерди жана тышкы чөйрөнү жакшыраак түшүнүү аркылуу бизнес жергиликтүү жана эл аралык рыноктордо натыйжалуураак атаандаша алат.

Корпоративдик маданиятты жана кызматкерлердин катышуусун жакшыртуу. Айкындуулук, өзгөртүүгө ачыктык жана үзгүлтүксүз жакшыртууну колдоо позитивдүү иш чөйрөсүн түзөт жана кызматкерлердин жакшы иштешине көмөктөшөт.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү ишканаларында башкаруунун стратегиялык башкаруу эсебин өркүндөтүү алардын экономикалык жана финансылык көрсөткүчтөрүн олуттуу бекемдөөгө, ийгиликтүү өнүгүүгө жана заманбап экономикалык чакырыктарыга жооп берүүгө жөндөмдүү, туруктуу жана инновациялык бизнести түзүүгө анегизги шарттарын аныктайт деп айтууга болот.

Үчүнчү бөлүм боюнча тыянактар

Кайра иштетүү ишканаларында башкаруу эсеби өндүрүш айлануусунун өзгөчөлүктөрүнө, тармактын өзгөчөлүгүнө байланыштуу бир катар өзгөчө көйгөйлөргө туш болушу мүмкүн. Алардын ичинен төмөнкү көйгөйлөрдү бөлүп кароого болот.

Өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөө көйгөйлөрү.

Продукциялардын санынын көптүгү.

Запастарды башкаруу.

Мезгилдик жана суроо-талаптын өзгөрүүсү.

Продукциянын сапатын көзөмөлдөө.

Тышкы факторлор.

Бул көйгөйлөрдү чечүү стратегиялык башкаруу эсебинин натыйжалуу тармагын киргизүүнү гана эмес, ошондой эле тышкы чөйрөнүн жана ички өндүрүш процесстеринин өзгөрүүсүнө ийкемдүүлүктү талап кылат.

Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү ишканаларында башкаруунун стратегиялык башкаруу эсебин өркүндөтүү ишкананын ишинин бардык аспектилерин олуттуу бекемдөөгө, ийгиликтүү өнүгүүгө жана заманбап экономикалык чакырыктарыга жооп берүүгө жөндөмдүү, туруктуу жана инновациялык бизнести түзүүгө алып келиши мүмкүн.

Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүүчү ишканаларда стратегиялык башкаруучулук эсеп чөйрөсүндөгү жыйынтыктарды чыгаруу менен төмөнкүдөй жыйынтыктарды жана сунуштарды жасоого болот. Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү ишканаларында стратегиялык башкаруу эсебин өркүндөтүү комплекстүү мамилени талап кылат.

Бул жаңы технологияларды жана методологияларды киргизүүнү, ошондой эле учурдагы башкаруу жана отчеттуулук процесстерин кайра

карап чыгууну камтышы мүмкүн. Алардын ичинен төмөндөгүдөй негизги багыттарын аныктоого туура келет:

1. Стратегиялык башкаруу эсебинин негизги ролу: Башкаруу эсеби стратегиялык пландаштыруу жана эффективдүү чечимдерди кабыл алуу үчүн керектүү маалыматтарды берүү менен башкаруунун мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатууда маанилүү ролду ойнойт. Бул ишканалардын туруктуу өнүгүүсү жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү үчүн абдан маанилүү.
2. Өзгөртүүлөргө ыңгайлашуу зарылчылыгы: Кайра иштетүүчү ишканалар экономикалык, технологиялык жана ченемдик чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө ыңгайлашууга даяр болушу керек. Бул башкаруу процесстеринде ийкемдүүлүктү жана чечимдерди кабыл алууда натыйжалуулукту талап кылат жана буга жетиштүү стратегиялык башкаруу эсебисиз мүмкүн эмес.
3. Технологияларды интеграциялоо: Маалыматтарды аналитикалык программалык камсыздоо жана автоматташтыруу сыяктуу заманбап технологияларды кабыл алуу маалыматтардын тактыгын жана кайра иштетүү ылдамдыгын жогорулатуу үчүн зарыл. Технология ошондой эле ачыктыкты камсыз кылууга жана тобокелдиктерди азайтууга жардам берет.
4. Кызматкерлерди тереңдетип окутуу жана өнүктүрүү: Кызматкерлерди үзгүлтүксүз окутуу жана кесипкөйлүгүн жогорулатуу, айрыкча жаңы технологиялар жана башкаруу эсебинин ыкмалары чөйрөсүндө жогорку квалификациялуу жана ийкемдүү команданы кармап туруу үчүн абдан маанилүү.
5. Стратегиялык кызыкдар тараптардын катышуусу: Бардык кызыкдар тараптар, анын ичинде инвесторлор, кардарлар, камсыздоочулар жана жөнгө салуучулар менен активдүү диалогду жүргүзүү бизнеске тышкы

күтүүлөрдү жана талаптарды жакшыраак түшүнүүгө жардам берет, бул өнүгүүнүн стратегиялык көрсөткүчтөрүн түзүүгө таасирин тийгизет.

Туруктуу өнүгүүгө умтулуу: Стратегиялык башкарууга жана бухгалтердик эсепке туруктуулук принциптерин интеграциялоо компанияларга социалдык жана экологиялык стандарттарга жооп бербестен, өсүү жана инновациялар үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат.

Жыйынтыктап айтканда, стратегиялык башкаруу эсеби Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүүчү ишканаларды ийгиликтүү башкаруунун ажырагыс элементи болуп саналат. Бул чөйрөдө өркүндөтүлгөн ыкмаларды жана технологияларды киргизүү ишканалардын ички жана эл аралык деңгээлдеги натыйжалуулугун, туруктуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн зарыл.

КОРУТУНДУ

Жүргүзүлгөн теориялык изилдөөлөрдүн, ошондой эле алынган илимий натыйжалардын негизинде биз төмөнкүдөй корутундуга келдик:

Ишкананын эсеп саясаты бухгалтердик отчеттуулуктун ички жана сырткы керектөөчүлөрү үчүн ачык-айкын болушу керек. Бул максатта эсеп саясатын ачып көрсөтүүдө керектөөчүлөр үчүн экономикалык кызыкчылыкка көңүл бурулуп, аларга бухгалтердик эсепти жүргүзүү жолдорун түшүүнүгө жардамы тийиши зарыл. Ишкананын кызыктар керектөөчүлөрүнүн кызыкчылыктарын канаттандыруу жана чечимдерди кабыл алуу максатында аларга туура жана объективдүү маалыматты бере ала турган эсеп саясатын түзүшөт.

Бүгүнкү күндө ишкананын атаандаштык артыкчылыктарын камсыз кылууга тийиш болгон, туура аныкталган стратегия, ишкананы натыйжалуу башкаруу үчүн өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Мындай стратегияны түзүү үчүн ишканага оперативдүү маалыматтар керек, ошондуктан стратегиялык башкаруу эсебинин маалыматтары негизделген чечимдерди кабыл алуу үчүн чоң мааниге ээ болот.

Баштапкы этапта стратегиялык башкаруу эсебинин маңызын аныктоо керек. Башкаруу эсеби бухгалтердик эсептин объективдүү өнүгүшүнүн натыйжасында өз алдынча бухгалтердик эсептин системасы болуп калды. Ошону менен бирге бүгүнкү күндө адистердин арасында стратегиялык башкаруу эсебинин маани-маңызын жана түзүмүн аныктоого бирдиктүү мамиле жок. Ошентип, жогорудагы аныктамалардын, талдоолордун негизинде стратегиялык башкаруу эсебин тар жана кеңири мааниде чечмелөө бар деп айтууга болот.

Стратегиялык башкаруу эсебинин тармагынын түзүмүндө бухгалтердик жана уюштуруучулук (финансылык-уюштуруу структурасы, башкаруу эсебинин методологиясы, иш кагаздарды жүгүртүү тармагы), бухгалтердик эсепти жана башкарууну (жоопкерчилик борборлорун түзүү, бюджетти түзүү), бухгалтердик жана аналитикалык (башкаруучулук анализдин методологиясы) айырмалоо керек) жана интеграциялоо

(стратегиялык эсепке алуу жана тармагын натыйжалуулугунун көрсөткүчтөрүн түзүү) тармагын камсыз кылуу.

Бухгалтердик эсеп (анын ичинде стратегиялык башкаруу эсеби) жана отчеттуулук экономикалык активдерди жана чарбалык операцияларды көбүрөөк ачып берет. Ишкананын бардык каражаттарынын жайгашкан жери жана курамы боюнча жетишээрлик объективдүү сандык сыпаттамасына үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүү, отчеттук таблицаларды түзүү жана баланстык топтоштуруу, иш кагаздарды типтештирүү жана эсептерде тармакташтыруу аркылуу жетишилет.

Бухгалтердик эсеп маалыматы менен иш кагаздардын негиздүүлүк принцибин этибарга алуу мүмкүнчүлүгү иш жүзүндөгү жана болжолдуу баалоолорду колдонуу менен байланышкан. Оперативдүү башкаруу чечимдерин кабыл алуу айлануусунда изилдөө объектиси жөнүндө толук же жарым-жартылай маалымат колдонулат. Чечим кабыл алуу үчүн жетиштүү маалымат тез иштетилген толук эмес маалымат болуп саналат

Батыш өлкөлөрүндө стратегиялык башкаруу эсебинин өнүгүү тарыхы көптөгөн маалыматтарга бай. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин ага катышкан көптөгөн өлкөлөр талкаланган экономикасын калыбына келтире башташты. 1940-жылдардын аягында Англо-америкалык өндүрүштүк совет АКШнын экономикасынын динамикасы башка өлкөлөрдөгү өндүрүштүн натыйжалуулугунун өсүшүнөн ашып кеткендигин белгиледи. Өнөр жай ишканаларын башкаруунун тажрыйбасын үйрөнүү үчүн адистердин бир нече топтордун АКШга жиберүү чечими кабыл алынды. Алардын арасында АКШнын ишканаларында бухгалтердик эсептин абалын изилдеген бухгалтерлердин тобу, изилденген маселелер боюнча тийиштүү докладдар жасалган.

АКШнын өнөр жайындагы бухгалтердик эсептин тажрыйбасы жөнүндөгү докладды түзүүчүлөр башкаруу (өндүрүштүк) эсепти уюштурууга

басым жасашкан, анын негизи өндүрүштүк чыгымдарга көзөмөл болгон. Өндүрүштүк чыгымдарга көңүл буруу америкалык бухгалтерлерди “башкаруу эсеби” деп аталган өндүрүштүк чыгымдарды көзөмөлдөөнүн комплекстүү системасын түзүүгө алып келген. Ошол эле учурда бул бухгалтердик эсеп деп аталып калган, анткени аны бухгалтерлер жүргүзүшкөн.

Өзүнүн мазмуну боюнча стратегиялык башкаруу эсеби бухгалтердик эсептин өзүнөн алда канча кеңири, аны продукциянын өздүк наркын башкаруу тармагы деп атоого болот. Бирок бул көзөмөлдүк жана башкаруу тармагынын аталышында “бухгалтердик эсеп” терминин сактап калуу мыйзамдуу, анткени бухгалтердик операциялар (өндүрүшкө кеткен чыгымдарды эсепке алуу, стандарттык чыгымдарды эсептөө, өндүрүштүн реалдуу чыгымдарын эсептөө) анын негизин түзөт.

Россияда бухгалтердик эсептин жана отчеттуулуктун эл аралык бухгалтердик эсептин стандарттарына ыңгайлашуусу методикалык гана эмес, бухгалтердик эсеп тармагындагы уюштуруу-техникалык маселелер, ошондой эле ишканалардын ишмердигинде базар мамилелердин өнүгүшүнүн деңгээли боюнча бааланат. Ишканалардын ортосундагы экономикалык мамилелердин туруктуулугунун жетишсиздигинен улам алардын көбү олуттуу, ашыкча өндүрүш запастарын түзүүгө аргасыз болушат, бул отчеттук мезгилдин башындагы жана аягындагы өндүрүштүк запастардын калдыктарына, сарпталган материалдык ресурстарга, чыгашаларга баа берүүнү олуттуу кыйындатат.

Ошондой эле азыркы салык тармагынын шартында кээ бир ишканалар сатуунун, пайданын, салыктардын көлөмүнө таасир этүүчү бухгалтердик эсептин маалыматтарын атайылап бурмалап жатканын да эске алуу зарыл. Мындай ишканаларда бухгалтердик эсепти жана отчеттуулукту эл аралык стандарттарга ылайыкташтыруу өзгөчө көйгөйлүү болуп калат.

Бюджетти же башкаруу эсебин али ишке ашыра элек компаниялар үчүн аларды бир убакта киргизүү максатка ылайыктуу. Бюджетти түзүү ишкананын финансылык моделин аныктоодон башталат, ал анын уюштуруучулук жана кызматтык түзүмүн, материалдык, акча каражаттарынын жана документтердин агымын талдоону, финансылык натыйжалардын аныктоону камтыйт. Мындан тышкары, бизнестин кайсы түрлөрүн пландаштыруу жана эсепке алуу ишинин объектилери болоорун аныктоо абдан маанилүү.

Башкаруу эсебинин тармагы натыйжалуулук принцибинде курулганын баса белгилей кетүү керек. Башкаруучу көзөмөл тармагынын маанилүү бөлүгү катары башкаруу эсебин өнүктүрүүнүн негизги жолдорун аныктоо азыркы мезгилдин орчундуу талаптары болуп саналат. Буга кошумчалай кетчү нерсе, АКШда башкаруу эсеби методологиялык жактан гана бөлүнгөн. Уюштуруу жагынан алганда, чыгашаларды эсепке алуу, бюджеттерди иштеп чыгуу жана отчеттуулукту талдоо учурдагы пландаштыруу жана көзөмөлдөө бөлүмү ишкананын башкы бухгалтери жетектеген компаниянын бухгалтердик бөлүмүнүн бир бөлүгү болуп саналат.

АКШдагы башкаруу эсебинин негизги элементтерин карап чыгуу базар экономикалык мамилелерге өтүү шарттарында мындай эсепти ата мекендик ишканалардын тажрыйбасына киргизүү зарылдыгын көрсөтүп турат. Ал эми биздин тажрыйбабызда бухгалтердик эсептин жана аналитикалык иштин бул байланышына көңүл буруу үчүн биз чарбалык иштин өз алдынча чөйрөсү катары башкаруучулук эсепти өзгөчө белгилешибиз керек.

Ар бир иштин жыйынтыгында тиешелүү ишкана өзүнүн тармактары боюнча талдоолорду жүргүзөт. Көбүнчө тармактарда экономикалык талдоолорду жүргүзүп келишет. Экономикалык талдоонун максаты - чарбалык иштин натыйжаларын аныктоо, баалоо, болжолдоо, анын өнүгүүсүндөгү оң жана терс жактарын изденип табуу, ишканалардын ийгиликтеринин жана кемчиликтеринин себептерин, чарбалык иштин

натыйжалуулугун жогорулатуу мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо менен тыгыз байланышта болот.

Экономикалык талдоонун түрлөрү, мазмуну, максаттары, кызматтары боюнча аныкталып, финансылык жана башкаруу талдоосу айырмалнат. Финансылык талдоо тышкы, көзөмөлдөөчү органдар, салык мекемелери, керектөөчүлөр, аудитордук фирмалар, инвесторлор, акционерлер тарабынан ишке ашырылуучу жана ишкананын өзү жүргүзгөн талдоолору бөлүнөт, аларга каржы бөлүмү, бухгалтердик эсеп бөлүмү, пландоо бөлүмү кирет.

Кайра иштетүүчү өнөр жай ишканаларын өнүктүрүүнүн негизги мыйзам ченемдүүлүктөрдүн бири болуп төмөнкүлөр саналат: агроөнөр жай комплексинин кайра иштетүүчү жана аны менен байланышкан тармактарын түзүмдүк кайра куруулар, өндүрүштө өнөктөштөрдү интеграциялоо, продукцияны кайра иштетүү жана сатуу, өндүрүштү натыйжалуу иштеп жаткан ишканаларга топтоо болуп эсептелет.

Ишканалардын ийгиликтүү иштеши, рентабелдүүлүктүн деңгээлин жогорулатуу, анын активдерин сактоо жана көбөйтүү үчүн башкаруунун жакшы иштеген механизми талап кылынат, анын эң маанилүү элементи күнүмдүк ички чарбалык көзөмөл болуп саналат. Ишкананын айрым түзүмдүк бөлүмдөрүнүн ишинин натыйжалуулугун, кызматкерлердин ар бирине жүктөлгөн милдеттерди жоопкерчилик менен аткаруусун көзөмөлдөө баардык ишканаларда колдонулат. Бул ар бир ишканадагы негизги, материалдык каражаттардын сакталышын камсыз кылууга, сарамжалдуу пайдаланууга жана көбөйтүүгө жардам берет.

Ишкананын ишин экономикалык жактан талдоо бүтүндөй ишкананын жана анын түзүмдүк бөлүмдөрүнүн ишинин оң жана терс жактарын аныктоого мүмкүндүк берет. Экономикалык талдоо чыгымдардын кайсы статьялары же экономикалык чыгымдардын элементтери боюнча

тиешелүү убакытка олуттуу өзгөрүүлөр болгонун аныктоого толугу менен шарт түзөт. Талдоо аркылуу өндүрүмсүз чыгымдарды, коромжуларды, ысырапкорчулукту, жетишсиздикти жана уурдоону, материалдык зыяндын ордун толтуруу үчүн аласаларды, материалдык балуулуктардын бузулуп калуудан болгон жоготууларды жана башкаларды мүнөздөгөн көрсөткүчтөр изилденет.

Инвестиция чөйрөсүндөгү, өзгөчө Кыргыз Республикасындагы кайра иштетүү тармагындагы ишканаларды талдоо өлкөнүн жана өнөр жайдын өзгөчөлүктөрүн эске алууну талап кылат. Кайра иштетүү региондун экономикасын өнүктүрүүнүн негизги багыты болуп саналат жана керектүү инвестицияларды талдоо терең жана көп кырдуу болушу керек.

Экономикалык жана саясий абалды талдоонун алдында экономикалык туруктуулук жана саясий кырдалдар инвестиция тартууда негизги кадамдардын бири экендиги баарыбызга маалым. Ошого карабастан, чет элдик компаниялар үчүн инвестициялык климатты башка жылдарга караганда жагымдуураак кылган мыйзамдарга карабастан, бул мыйзамдардын аткарылышы ыраатсыз бойдон калып, чет элдик инвесторлор үчүн көйгөйлөрдү жаратууда.

Аларга өкмөттүн иш-аракеттери, анын ичинде операциялык келишимдерди кайра кароо өтүнүчү, ашыкча жана узакка созулган аудиттер, ири айыптар жана лицензиялык талаштар кирет. Жогоруда айтылган мисалдардын баары чет элдик инвестицияга тоскоол болууда. Кыргыз Республикасындагы кырдаалды жакшыртуу үчүн Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлигинин алдында Инвестицияларды жана экспортту илгерилетүү боюнча агенттик түзүлүп, жаңы статуска ээ болгону инвестицияларды тартууга жана өз салымын кошот деп ишенүүгө болот.

Инвестицияларды тартуу, ишканалардын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу ар бир ишкананын алдыга койгон максаттарынын бири экендиги баарыбызга маалым.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

- 1 Кыргыз Республикасынын 2002-жылдын 29-апрелиндеги № 76 “Бухгалтердик эсеп” жөнүндө мыйзамы (КР 2008-жылдын 17-октябрындагы № 231, 2009-жылдын 15-июлундагы № 216, 18-майындагы жана 2012-жылдын № 56, 26-апрель 2013-жылдын № 61, 30-июль 2013-жылдын № 178, 2015-жылдын 22-майындагы № 115, 2016-жылдын 5-январындагы № 2, 7-декабрынан 2017-жылдын № 201 (6), 2021-жылдын 9-августундагы № 93, 2022-жылдын 18-январындагы №4) (КР 2021-жылдын 9-августундагы № 93)
- 2 Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин буйругу 05.10.2023-ж. № 6-П "Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин" Мамлекеттик башкаруу секторунда бухгалтердик эсепти жана финансылык отчеттуулукту жүргүзүү боюнча жобону бекитүү жөнүндө "буйругуна өзгөртүү киргизүү тууралуу" 11-июль 2023-ж. №2-П"
- 3 Кыргыз Республикасынын Мыйзамы "бухгалтердик эсеп жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү тууралуу Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан кабыл Алынган6-апрель 2012-жыл
- 4 <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/361/>
- 5 <https://www.stat.kg/ru/publications/sbornik-finansy-predpriyatij-kyrgyzskoj-respubliki/>
- 6 <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/83/>
- 7 <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/27/>
- 8 <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/2314/>
- 9 <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/628/>
- 10 <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/3543/>
- 11 <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/361/>
- 12 <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/83/>

- 13 <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/27/>
- 14 <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/2314/>
- 15 <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/628/>
- 16 <https://www.stat.kg/ru/opendata/category/3543/>
- 17 <https://www.stat.kg/ru/publications/sbornik-finansy-predpriyatij-kyrgyzskoj-respubliki/>
- 18 Арутюнян Л.К. Стратегиялык башкаруу эсеби. - Текст: электрондук. – 2019. – № 3. - 97-100-бб. // НЭБ // Modern Science. – 2019. – № 3. – С. 97-100. // НЭБ eLIBRARY
- 19 Абдуллаев Х. Н. Транспорттук уюмдарда башкаруучулук эсептин калыптанышынын жана өнүгүшүнүн методологиялык негиздерин өркүндөтүү / Х. Н.Абдуллаев. - Текст: электрондук / / илимий изилдөөлөрдүн артыкчылыктуу багыттары: сб.трудов эл аралык илимий-изилдөө СЖ.- практикалык. Кенди. / Башкаруу жана социалдык–экономикалык өнүктүрүү институту; Саратов мамлекеттик техникалык ун-т; Richland College ; ООО "Центр профессионального менеджмента "Академия Бизнеса". – Саратов, 2019. – С. 32–35. // НЭБ eLIBRARY.ru.
- 20 Албу А .А. Башкаруу Бухгалтердик эсеп жана башкаруу чечимдерин кабыл алуу, анын ролу / А .Албу А. - Текст: электрондук / / жаш окумуштуу. – 2019. – № 13 (251). – С. 93–95. // НЭБ eLIBRARY.ru.
- 21 Алефиренко А. С. Натыйжалуу башкаруу эсепке алуу системасы чыгымдарды оптималдаштыруу максаты катары / А.С. Алефиренко. - Текст: электрондук / / Экономика жана башкаруус кылымда: туруктуу өнүгүү стратегиялары : сб.трудов эл аралык илимий-изилдөө сб.- практикалык. Кенди. / "Илим жана Агартуу" ИП Г. Ю. Гуляев. – Пенза, 2019. – С. 75–77. // НЭБ eLIBRARY.ru.
- 22 Алехина Т. А. Чарбакер субъектин финансылык ишинде башкаруучулук эсептин ролу / Т.А. Алехина. - Текст: электрондук / /

- заманбап коомдогу илим : мыйзам ченемдүүлүктөрү жана өнүгүү тенденциялары: эл аралык илимдердин эмгектеринин жыйнагы.- практикалык. Кенди. / ООО "ОМЕГА САЙНС. – Уфа, 2019. – С. 8–9. // НЭБ eLIBRARY.ru.
- 23 Бакай кызы Жамила, Жумалиев Э.К, Джаилов Д.С. КР АПК кайра иштетүү өнөр жайын атаандаштыкка жөндөмдүү өнүктүрүү стратегиялык башкармалыгы. Экономика и бизнес, теория и практика. ISSN 2411-0450и/ г. Новосибирск № 2-1 (108) 2024
- 24 Бакай кызы Жамила, Сейкимбаева Б.К. Кыргызстандын кайра иштетүү өнөр жайын стратегиялык пландаштыруу жана узак мөөнөттүү стратегиясын иштеп чыгуу. Вестник НИУ КЭУ № 1 (62) 2023 ISSN 1694-5778
- 25 Бакай кызы Жамила. Суранаев Т. Стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүдөгү көйгөйлөр. Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлери жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун жаңылыктары Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлери жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун жаңылыктары. Март 2024 ж
- 26 Бакай кызы Жамила. Стратегиялык башкаруу эсебин жүргүзүүдөгү көйгөйлөрдү чечүү жолдору. Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлери жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун жаңылыктары Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлери жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун жаңылыктары. Март 2024 ж
- 27 Бакай кызы Жамила. Стратегиялык эсептин мааниси жана маңызы. Жаңы илимдер технологиясы. Февраль 2024 жыл
- 28 Бакай кызы Жамила, Бексултанов А.А. Ишканалардагы эсеп саясатын түзүү жана тажрыйбада колдонуу. Вестник НИУ КЭУ № 1 (62) 2023 ISSN 1694-5778
- 29 Бакай кызы Жамила, Бексултанов А.А. Ишканада, мамлекеттик мекемелерде инвентаризация өткөрүүнүн максаты жана мааниси. Вестник НИУ КЭУ № 1 (62) 2023 ISSN 1694-5778

- 30 Баранников А.А. Башкаруучулук эсеп түшүнүгүнүн теориялык чечмелениши: көз караштар, көйгөйлөр, пикирлер / А. А. Баранников, в. в. Шоль / / Кубан мамлекеттик агрардык университетинин Политематикалык тармактык электрондук илимий журналы (Кубгау илимий журналы). – 2012. – №10(084). – С. 69-89.
- 31 Бабкина О.М. Ишкананы эсепке алуу жана аналитикалык жактан камсыз кылуу үчүн стратегиялык башкаруу эсебинин инструменти / о. м. Бабкин. - Текст: электрондук / / Транс-Байкал мамлекеттик университетинин Жарчысы. – 2019. – Т. 25. – № 3. – С. 84-95. // НЭБ eLIBRARY
- 32 Барахоева М.С. Ишканаларда стратегиялык башкаруу эсебин уюштуруу боюнча негизги талаптар / м. с. Барахоева , Л.и. Хугоева. - Текст: электрондук / / гуманитардык жана табигый илимдердин актуалдуу маселелери. – 2019. – № 3. – С. 43-46. // НЭБ eLIBRARY
- 33 Браерская В.Б. Экономикалык иерархиянын ар кандай баскычтарында өнөр жайлык өздөштүрүү үчүн стратегиялык пландаштыруу түшүнүгү модели / Б.Б. Брайск. - Текст: электрондук / / илимий изилдөөлөрдүн Азимуту: экономика жана башкаруу. – 2019. – Т. 8. – № 2 (27). – С. 75-78. // НЭБ eLIBRARY
- 34 Белая И. В. Убакыт призмасы аркылуу башкаруучулук эсепти өнүктүрүү жөнүндө / И. в.Белая, Н. А. Владович. - Текст: электрондук / / илимий-практикалык изилдөө. – 2020. – № 1–4 (24). – С. 5–9. // НЭБ eLIBRARY.ru.
- 35 Бестаева Л. И. Башкаруучулук эсеп [Текст] : окуу куралы / Л.И. Бестаева, М. Р. Тускаева, Д. К. Санакоева; "Россия Федерациясынын Өкмөтүнө караштуу Финансылык ун–т" жогорку билим берүү федералдык мамлекеттик билим берүү бюджеттик мекемеси (Финун–т), Владикавказ филиалы. - Бишкек: ИП Цопанова А. Ю., 2018. – 165 с. // УИС РОССИЯ (РГБ).
- 36 Бобрышев А. Н. Экономикалык кризис жараяндардын башкаруу

- Бухгалтердик эсеп: теория проблемалары: монография / А. Н. Бобрышев; федералдык мамлекеттик бюджеттик билим берүү мекемеси жогорку билим Ставрополь мамлекеттик.. агрардык ун-т.– Москва : Русайнс, 2018. – 269 с. // УИС РОССИЯ (РГБ).
- 37 Боргардт Е.А. Ишкананын туруктуу өнүгүүсүн стратегиялык башкаруу / / экономика жана укуктун актуалдуу проблемалары. 2013. – № 1 (25). – С. 55-61.
- 38 Булат Е. Э. Салттуу башкаруу эсепке алуу системасын өнүктүрүүнүн келечектүү багыты катары стратегиялык башкаруу эсебинин пайда болушу / Е. Э. Булат, Е. В. Полторацкая. — Текст : электронный // NovaUm.Ru. – 2018. – № 15. – С. 108–111. // НЭБ eLIBRARY.ru.
- 39 Булгакова С. В. Башкаруунун уюштуруу түзүмдөрүндөгү башкаруу эсеби [Текст] : монография / С. В. Булгакова, Д. С. Агапов ; РФ билим берүү жана илим министрлиги, федералдык мамлекеттик бюджеттик жогорку билим берүү мекемеси "Воронеж мамлекеттик.. ун-т". - Воронеж: КМУнун басма үйү, 2018. – 232 с. // УИС РОССИЯ (РГБ).
- 40 Булгакова С. В. Чечим кабыл алууда башкаруу эсеби [Текст] : окуу китеби / С. В. Булгакова ; Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги, жогорку билим берүү федералдык мамлекеттик бюджеттик билим берүү мекемеси "Воронеж мамлекеттик.. ун-т". - Воронеж: КМУнун басма үйү, 2018. – 120 с. // УИС РОССИЯ (РГБ).
- 41 Бухориев С. М. Кризисте стратегиялык башкаруу эсебинин концепциясын тандоо / С. М. Бухориев. — Текст : электронный // Эсепке алуу жана көзөмөлдөө. – 2019. – № 1 (39). – С. 56–61. // НЭБ eLIBRARY.ru.
- 42 Волкова О.Н. Башкаруу эсеби: академиялык бакалавриат үчүн окуу китеби жана практикум / О.Н.Волкова. М.:Басма Юрайт, 2016.-461 с.

- 43 Врублевский Н.Д. Өндүрүштүк чыгымдарды башкаруу эсеби: теория жана практика / Н.Д. Врублевский. - М: Финансы жана статистика Өндүрүштүк чыгымдарды башкаруу эсеби: теория жана практика / Н.Д. Врублевский. - М: Финансы жана статистика, 2012. – 404 с.
- 44 Галаутдинова В.В. Стратегиялык башкаруу эсеби системасында бюджеттөө / В. В. Галаутдинова. - Текст: электрондук / / 2019-жылдын эксперти: СБ.ст. курулуш МЕЖУНАР. үйрөнүү.- изилдөө. конкурстун. - Пенза: Илим жана Агартуу, 2019. – С. 47-51. // НЭБ eLIBRARY
- 45 Галаутдинова В. В. Кайра иштетүүдө стратегиялык башкаруу эсеби / В. В. Галаутдинова. — Текст : электронный // Заманбап илим: теория менен практиканын актуалдуу маселелери: сер. Экономика жана укук. – 2019. – № 1. – С. 14–17. // НЭБ eLIBRARY.ru.
- 46 Глущенко А.В. Агрохолдингдерде башкаруучулук эсеп методикасын өнүктүрүү: монография / А.В. Глущенко, Д.О. Забазнова, Н. В. Терехина. – Волгоград: Сфера, 2018. - 186 даанасы – - Текст: электрондук // НЭБ eLIBRARY
- 47 Глущенко А.В. Стратегиялык эсеп: ЖОЖдор үчүн окуу китеби жана практикум / А. В. Глущенко, И.В. Яркова. Юрайт, 2020. – 240 б. - Текст: электрондук // ЭБС Юрайт
- 48 Глаз А. А. Стратегиялык башкаруу эсебинин теориялык аспектилери / А. А. Глаз. — Текст : электронный // Жаш окумуштуулардын изилдөө бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит өнүктүрүүнүн заманбап парадигмалар: сб. илимий эмгектер/под ред. Б. А. Аманжоловой, Т. В. Жуковой; Новосибирск мамлекеттик техникалык ун-т. – Новосибирск, 2019. – С. 47–52. // НЭБ eLIBRARY.ru.
- 49 Глущенко А. В. Стратегиялык башкаруу бухгалтердик куралдарын колдонуу алгоритми / А. В. Глущенко, Е. П. Кучерова, Е. А.

- Долганова. — Текст : электронный // Каржы экономикасы. – 2019. – № 1. – С. 716–719. // НЭБ eLIBRARY.ru.
- 50 Гомелева Е.В. транспорт ишканасында экономикалык коопсуздукту камсыз кылууда башкаруучулук эсеп [Текст] / Е. В. Гомелева, Д. – Лопатина/ / Транспорт: илим, билим берүү, өндүрүш : сб. науч. тр. аралык. үйрөнүү.- практ. Кенди. Транспорт–2019/ФГБОУ РГУП– с. – Ростов н / ж, 2019. - Т. 2:Техникалык жана экономика илим. - 53-56-бб. // ЭБ НТБ РГУП-С
- 51 Гуренко М. А. Санариптештирүү экономикасында стратегиялык башкаруу эсеби / Гуренко М. А. — Текст : электронный // Экономикалык субъекттердин ишинин транспаренттүүлүгүн эсепке алуу-аналитикалык жана көзөмөлдөө камсыздоо : сб.эмгектер науч.-Россия Федерациясынын Өкмөтүнө караштуу Финансы ун–нин окутуучуларынын жана студенттеринин изилдөө иштеринин / ООО Спутник. – Москва, 2019. – С. 42–45. // НЭБ eLIBRARY.ru.
- 52 Датар Ш. Башкаруу эсеби / Ш. Датар; пер. с англ. – СПб.: Питер, 2017. – 1008 с.
- 53 Дедюхина Н.В. Башкаруу эсебинин генезиси магистралдык инфраструктураны модернизациялоонун жана кеңейтүүнүн комплекстүү планын ишке ашыруунун фактору катары / Н.В. Дедюхина, В.А. Назарова. – Текст : электронный // Санкт-Петербург мамлекеттик экономикалык университетинин кабарлары. – 2019. – № 5-1 (119). – С. 24-32. // НЭБ eLIBRARY
- 54 Джелаухян Л. А. Ишкердиктин субъектинин финансылык ишинде башкаруучулук эсептин ролу / Л. А. Джелаухян, Н. Х. Палян, Д. С. Танцура. — Текст : электронный // Дүйнөлүк илимдеги заманбап технологиялар.м мейкиндик: сб.эл аралык илимий эмгектеринин.- практикалык. тажрыйбалар. / ООО "ОМЕГА САЙНС. – Уфа, 2019. – С. 75–76. // НЭБ eLIBRARY.ru.
- 55 Доюнова Ф. С. Бухгалтердик эсеп жана отчеттуулук боюнча

- Стратегиялык башкаруу чечимдерин кабыл алуу / Ф. С. Доюнова. — Текст : электронный // Илимди өнүктүрүү максатында таанып-билүү методологиясын өркүндөтүү : сб. трудов Эл аралык илимий.-практикалык. кеңеши. / ООО ОМЕГА САЙНС. – Уфа, 2019. – С. 43–46. // НЭБ eLIBRARY.ru.
- 56 Ишекеева, Бактыгул Шаршенбековна Кайра иштетүүчү ишканаларда чыгымдарды башкарууну эсепке алууну, талдоону жана көзөмөлдөө өркүндөтүү: Кыргыз Республикасынын ун өнөр жайынын мисалында
- 57 Ибрагимов, Н.К. Стратегиялык башкаруу эсебин өнүктүрүүнүн концепциясы жана практикасы [Текст] / Н.К. Ибрагимов // Статистика, учет жана аудит. – Алматы, 2013. – №3 (50). – С. 63-68
- 58 Ибрагимова А.Х. Стратегиялык башкарууну эсепке алуу жана контролдоо маалымат базасы / А.Х. Ибрагимова. – Текст : электронный // Воронеж мамлекеттик агрардык университетинин жарчысы. – 2019. – Т. 12. – № 3 (62). – С. 176-183. // НЭБ eLIBRARY
- 59 Иванов К.И. Россия экономикасында ишкердик структуралардын атаандаштыкка башкаруу системасын түзүү / К.И. Иванов, Ю.В. Киселевич. – Текст : электронный // Укук, экономика жана башкаруунун заманбап көйгөйлөрү. – 2019. – № 2 (9). – С. 122-140. // НЭБ eLIBRARY
- 60 Казанская Л.Ф. Уюмдун стратегиялык башкаруу аналитикалык ыкмалары: окуу куралы/ Л.Ф. Казанская. – Санкт-Петербург : ПГУПС, 2017. – 53 с. – Текст : электронный // ЭБС Лань
- 61 Казанская Л.Ф. Уюмдун стратегиялык башкаруу аналитикалык ыкмалары: учеб. пособие / Л.Ф. Казанская. – Санкт-Петербург : ПГУПС, 2017. – 53 с. – Текст: электронный // ЭБС Лань
- 62 Костюкова Е. И. Продукциянын жашоо циклинин концепциясын колдонуу шарттарында башкаруу эсеби / Е. И. Костюкова, А. В.

- Фролов, Е. А. Медведева. — Текст : электронный // Заманбап экономика: көйгөйлөр жана чечимдер. – 2020. – № 1 (121). – С. 118–125. // НЭБ eLIBRARY.ru.
- 63 Михайлова Ж.В. Транспорт холдингинин эсеп тутумун аналитикалык камсыздоонун өзгөчөлүктөрү: өнүгүү келечеги / Ж.В. Михайлова. – Текст : электронный // Учет. Анализ. Аудит. – 2019. – Т. 6. – № 3. – С. 50-55// НЭБ eLIBRARY
- 64 Михайлова Ж.В. Стратегиялык эсеп жана анализ : окуу куралы / Ж.В. Михайлова, А.И. Александрова. – Санкт-Петербург : ПГУПС, 2018. – 50 с. – Текст : электронный // ЭБС Лань
- 65 Муратова С. С. Башкаруучулук эсеп жана даяр продукциянын кыймылын көзөмөлдөө / С. С. Муратова. — Текст : электронный // Россиянын экономикалык өнүгүү: абалы, абалы жана келечеги Науч. издание. : Бүткүл россиялык илимий илимий эмгектер.- практикалык. тажрыйбалары. / Курский гос. ун-т. – Курск, 2019. – С. 482–485. // НЭБ eLIBRARY.ru.
- Ибрагимов, Н.К. Стратегиялык башкаруунун негизги маалымат булагы катары стратегиялык башкаруу эсеби [Текст] / Н.К. Ибрагимов // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлери жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун жаңылыктары. – 2013. – № 2 (2). – С. 102-106.
- 66 Ибрагимов, Н.К. Айыл чарбасында башкаруучулук эсептин калыптанышы жана өнүгүшү [Текст] / Н.К. Ибрагимов // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлери жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун жаңылыктары. – 2014. – № 3 (6). – С. 117-121.
- 67 Ибрагимов, Н. К. Өндүрүштү башкаруу системасында эсепке алуу жана стратегиялык көзөмөлдөө орду [Текст] / Н.К. Ибрагимов // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлери жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун жаңылыктары. – 2016. – № 1-2-1(12). – С. 197-201

- 67 Ибрагимов, Н. К. Стратегиялык башкаруучулук эсеп системасында жоопкерчилик борборлору боюнча продукциянын өздүк наркын калькуляциялоо методикасы [Текст] / Н.К. Ибрагимов // Тажик улуттук университетинин жарчысы. – Душанбе, 2017.-№ 5 - С.19-24.
- 68 Омурзаков С.А.-Абдиев М.Ж. Ишкананын эсеп саясаты: ЖОЖжана АООЖ үчүн окуу куралы. Бишкек: «Турар», 2018ж.
- 69 Осмонова А.А. Агрардык сектордун кластердик түзүмдөрүндөгү башкаруучулук эсеп Бишкек 2014, монография. Бишкек: КРСУ, 2014. 55 с. ISBN 978-9967-19-103-7
- 70 Попов С.А. Учурдагы стратегиялык башкаруу. Көз караш-Максат-өзгөртүү: окуу-практикалык колдонмо / С.А. Попов. – М. : Юрайт, 2020. – 447 с. – Текст : электронный // ЭБС Юрайт
- 71 Потокина Е.С. Холдинг структураларында башкаруу эсебин өркүндөтүү / Е.С. Потокина. – Текст : электронный // Ростов мамлекеттик экономикалык университетинин жарчысы (РИНХ). – 2019. – № 2 (66). – С. 185-191. // НЭБ eLIBRARY
- 72 Путырская Я.В. Корпоративдик түзүмдөрдүн ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча башкаруу чечимдерин кабыл алуунун маалыматтык негизи катары башкаруу эсеби жана ички аудит / Я.В. Путырская. – Текст : электронный // Азимут научных исследований : экономика и управление. – 2020. – Т. 9. – № 1 (30). – С. 279-283. // НЭБ eLIBRARY
- 73 Башкаруучулук эсеп программалары [Электронный ресурс] // ГК «WiseAdvice», ООО «Программалык продуктылар». – Электронные данные. – М., 2020. – URL: <https://www.1cashflow.ru/programmy-dlya-upravlencheskogo-ucheta> (дата обращения 18.10.2020).
- 74 Сулоева С.Б. Өнөр жай ишканаларында долбоорду башкаруу системасында стратегиялык башкаруу эсеби / С.Б. Сулоева, Е.Е. Абушова, Е.В. Бурова. – Текст : электронный // Өндүрүштү уюштуруучу. – 2019. – Т. 27. – № 1. – С. 43-54. // НЭБ eLIBRARY

- 75 Савин М. В. Стратегиялык башкаруу бухгалтердик методикалык куралдар: дипломдук иш, экономика илимдеринин кандидаты : 08.00.12 / М. В. Савин ; – Москва, 2019. – 222 с. // УИС РОССИЯ (РГБ).
- 76 Скрыль Т.С. Башкаруу эсебинин түшүнүгү жана мазмуну / Т.С. Скрыль // Бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит: теория жана практика маселелери. – 2018. – № 20. – С. 127-131.
- 77 Суранаев Т.Д. Башкаруучулук эсеп: окуу-практикалык колдонмо. - Б.: КРСУ, 2008
- 78 Суранаев, Т.Д. Рынокко өтүү шарттарында агро-түзүмдөрдө эсепке алууну уюштуруу [Текст] / Т.Д. Суранаев. – Бишкек: КНУ им. Ж.Баласагына, 2009. - 107с.
- 79 Суранаев, Т.Д. Өндүрүштү башкаруу системасында бухгалтердик эсептин теориялык-методологиялык жана уюштуруучулук негиздери [Текст] / Т.Д. Суранаев. – Бишкек: КНУ им. Ж.Баласагына, 2010. - 208с.
- 80 Суранаев, Т.Д. Бухгалтердик финансылык эсеп, бухгалтердик башкаруу эсеби [Текст]: методикалык колдонмо / Т.Д. Суранаев, Ч. А. Нуралиева. – Бишкек: КРСУ, 2007. - 24с.
- 81 Суранаев, Т.Д. Башкаруу эсеби [Текст]: методикалык колдонмо / Т.Д. Суранаев, Д.Р. Чойбекова. – Бишкек: КРСУ, 2010. - 28с.
- 82 Суранаев, Т.Д. Башкаруу эсеби [Текст]: ЖОЖдор үчүн окуу куралы / Т.Д. Суранаев. – Бишкек: КРСУ, 2008. - 96с.
- 83 Суранаев,Т.Д. Бухгалтердик эсеп [Текст]: ЖОЖдор үчүн окуу куралы / Т.Д. Суранаев, Г.Б. Усманиева. – Бишкек: КРСУ, 2010. - 204с.
- 84 Бухгалтердик финансылык эсеп. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин гриф окуу китеби. Исраилов М.И. Редакциясы астында. Бишкек: «ТУРАР». 2012 г.- 294 с.
- 85 Тулум М.А. Особенности внедрения стратегического

- управленческого учета в некоммерческих организациях / М.А. Тулум. – Текст : электронный // Экономика : вчера, сегодня, завтра. – 2019. – Т. 9. – № 1-1. – С. 518-527. // НЭБ eLIBRARY
- 86 Тремасова Е. А., Боровицкая М. В. Стратегиялык башкаруу эсебинин алкагында ички отчеттуулукту колдонуу // Илимий изилдөөлөрдүн азимуту: экономика жана башкаруу. 2015. – № 2. – С. 69-72.
- 87 Чалова Калича. Бухгалтердик эсеп, окуу куралы. Шам басылмасы 1996
- 88 Шалаева Л.В. Стратегиялык башкаруучулук эсеп тутумундагы финансылык жоопкерчилик борборлору / Л.В. Шалаева. – Текст : электронный // Эл аралык бухгалтердик эсеп. – 2018. – Т. 21. – № 2 (440). – С. 159-172. // НЭБ eLIBRARY
- 89 Шулекин А.Н. Стратегиялык башкаруу Бухгалтердик эсеп юридикалык системасын өнүктүрүү: теориялык аспекти / А.Н. Шулекин. – Текст : электронный // Инновация жана инвестиция. – 2019. – № 9. – С. 148-153. // НЭБ eLIBRARY
- 90 Шульпина Е. А., Боровицкая М. В. Адилет нарктын стратегиялык башкаруу эсебин өнүктүрүүдөгү ролу // Карел илимий журналы. 2016. – № 3 (16). – С. 28-30.
- 91 Шешукова Т.Г., Войтенко М.Л. Башкаруучулук эсеп системасын өнүктүрүү (мунайзат менен камсыз кылуучу ишканалардын материалдарында): моногр. / Перм. гос. ун-т. – Пермь, 2009. – 268 с.
- 92 Якунькин Т. Н. Башкаруу эсебин автоматташтыруу үчүн маалымат тутумдарынын салыштырма анализи / Т. Н. Якунькин. — Текст : электронный // Студенттик. – 2019. – № 13–1 (57). – С. 46–49. // НЭБ eLIBRARY.ru.
- 93 Ярахмедова М. Я. Заманбап шарттарда башкаруу бухгалтердик ролу / М. Я. Ярахмедова. — Текст : электронный // Заманбап илимдин инновациялык өнүгүүсү: көйгөйлөр, мыйзам ченемдүүлүктөр,

- перспективалар : сб. эл аралык илимий эмгектер.- практикалык. Кенди. / Эл аралык илимий борбор.тоо өнөктөштүк "Жаңы илим". – Петрозаводск, 2019. – С. 61–63. // НЭБ eLIBRARY.ru.
- 95 Янковский К. П., Мухарь И. Ф. Башкаруучулук эсеп [Текст] : учеб. пособие / К. П. Янковский. – СПб. : Питер, 2011. – 368 с. – (Учебное пособие). – ISBN 978-5-459-00332-1.
- 96 Пиримбаев Ж. Ж. Башкаруу жана башкаруучулук эсеп. Б.: «ЖЭКА» ЛТД. 1999
- 97 Ушанов И.Г. Бизнес талдоонун маалыматтык негизи катары стратегиялык башкаруу эсеби // Балтика гуманитардык журналы. 2014. – № 2. – С. 85-88.
- 98 Уорд К. Стратегиялык башкаруу эсеби: пер. с англ. – М.: Олимп-Бизнес, 2002. – 448 с. Уорд К. Стратегиялык башкаруу эсеби Стратегиялык башкаруу эсеби: пер. с англ. – М.: Олимп-Бизнес, 2002. – 448 с.
- 99 Узенбаев Р.А. [и др.]. Бухгалтердик эсептин тарыхый өнүгүшү. Өнүгүү жана сот этаптары [Текст] / Р.А. Узенбаев, М.Ж. Абдиев // Научнопопулярный журнал «Вестник УЭП», Джалалабат. – 2008. – № 2. – С. 95-102.
- 100 Узенбаев Р.А. [и др.]. Эсепке алуу системасынын бизнес-процесстерин талдоо жана компаниялардын бухгалтердик аппаратынын түзүмүн оптималдаштыруу [Текст] / Б.М. Жолдошев, Р.А. Узенбаев // Исык-Кульский форум «Исраиловские чтения 2» // Вестник КНУ. –2012. – С. 62-65.
- 101 Узенбаев Р.А. Өндүрүштүк эсепти өнүктүрүү жана технологиялык процесс менен байланышкан чыгымдарды эсепке алуу [Текст]/ Р.А. Узенбаев // Илимий-практикалык конференциянын материалдары ВГУ РФ, Воронеж, 2013. № 2. С. 69-72.
- 103 Узенбаев Р.А. Өндүрүш компанияларында чыгымдарды башкарууну жана эсепке алууну өркүндөтүү [Текст]: Сб. научн. тр. / Р.А.

Узенбаев // Известия Ош ТУ. –2013. – №2 С. 69-72.